

УДК 316+303+308

Журнал заснований факультетом соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Усі матеріали проходять двостороннє "сліпе" зовнішнє рецензування. Публікуються оригінальні наукові статті, наукові коментарі та рецензії з соціології та близьких наукових галузей. Журнал охоплює широке коло дискусійних проблем як з соціологічної теорії та методів, так і гострих соціальних проблем східно-європейських та інших країн світу, що розвиваються. Журнал є відкритим до постановки нових питань, окреслення незвичних перспектив, досліджень і пояснень соціальної поведінки, соціальних феноменів і процесів на локальному, регіональному та глобальному рівнях. Перевага віддається проблемно орієнтованим, теоретико обґрунтованим емпіричним дослідженням, що містять порівняльні результати, логічну аргументацію та коректні методологічні рішення.

Для науковці, викладачі, студенти магістерських та докторських студій, фахівці в галузях соціології, інших соціальних та поведінкових наук, державного і соціального управління.

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України з соціологічних наук (наказ МОН України № 893 від 04.07.2013), до інформаційного ресурсу Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського "Наукова періодика України" та рейтингу наукових періодичних видань. Журнал індексується у Crossref (DOI: 10.17721/2413-7979), European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences (ERIH PLUS), Bielefeld Academic Search Engine (BASE), PKP Index і Google Scholar. Зареєстровано профіль у Google Scholar.

The journal is a double blind peer-reviewed journal of the Sociology School of the Taras Shevchenko National University of Kyiv. It publishes original academic articles, research notes, and reviews from sociology and related fields. The journal covers a wide range of disputed issues of sociological theory and methods as well as of social issues and critical problems of the East European and other developing countries in the Globe. It is open to new questions, unusual perspectives, explorations and explanations of social behavior, social phenomenon and processes at local, regional and global levels. Strong preferences is given to problem-driven, theoretically grounded empirical research, comparative findings, logical arguments and careful methodological solutions.

Target audience is scientists, lecturers, graduate students, specialists in the fields of sociology, other social and behavioral sciences, public and social management.

The journal is certified by Ministry of Education and Science of Ukraine and is included in the official list of academic publications in the scope of Sociological Sciences in Ukraine, (No. 893 since 04.07.2013). It is included in the information resource of Vernadsky National Library of Ukraine "Scientific Periodicals of Ukraine" and national ranking of scientific journals. The journal is indexed by Crossref (DOI: 10.17721/2413-7979), European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences (ERIH PLUS), Bielefeld Academic Search Engine (BASE), PKP Index and Google Scholar. There is a registered profile in Google Scholar.

**ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР
РЕДАКЦІЙНА
КОЛЕГІЯ**

О. Д. Куценко, д-р соціол. наук, проф. (Київ, Україна)

А. П. Горбачик (заст. гол. редактора), канд. фіз.-мат. наук, доц. (Київ, Україна); С. С. Бабенко, канд. соціол. наук, доц. (Київ, Україна); В. І. Волович, д-р соціол. наук, проф. (Київ, Україна); К. Вольяс, проф. (Абердін, Велика Британія); Н. Генон, д-р наук, проф. (Берлін, Німеччина); Є. І. Головаха, д-р філос. наук, проф. (Київ, Україна); П. В. Кутуєв, д-р соціол. наук, проф. (Київ, Україна); Д. Лейн, проф. (Кембридж, Велика Британія); Л. В. Малес, д-р соціол. наук (Київ, Україна); А. Рихард, д-р наук, проф. (Варшава, Польща); В. І. Судаков, д-р соціол. наук, проф. (Київ, Україна); П. Тамаш, д-р наук, проф. (Будапешт, Угорщина); М. В. Туленков, д-р соціол. наук, проф., (Київ, Україна); К. Херпфер, д-р наук, проф. (Абердін, Велика Британія); В. І. Чепак, д-р соціол. наук (Київ, Україна); Ю. Б. Савельєв, (відп. секретар), канд. філос. наук, доц. (Київ, Україна)

Адреса редколегії

кім. 501, 504, просп. Глушкова, 4д, Київ-680, 03680;
☎ (38044) 521 63 40
E-mail: journal_soc_knu@ukr.net

Затверджено

Вченою радою факультету соціології
26.12.18 (протокол № 6)

Атестовано

Міністерства освіти і науки України.
Наказ № 893 від 04.07.13

Зареєстровано

Міністерством юстиції України.
Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 16688-5260P від 07.05.10

Засновник
та видавець

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет".
Свідоцтво внесено до Державного реєстру
ДК № 1103 від 31.10.02

Адреса видавця

01601, Київ-601, 6-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 78

UDC 316+303+308

The journal is a double blind peer-reviewed journal of the Sociology School of the Taras Shevchenko National University of Kyiv. It publishes original academic articles, research notes, and reviews from sociology and related fields. The journal covers a wide range of disputed issues of sociological theory and methods as well as of social issues and critical problems of the East European and other developing countries in the Globe. It is open to new questions, unusual perspectives, explorations and explanations of social behavior, social phenomenon and processes at local, regional and global levels. Strong preferences is given to problem-driven, theoretically grounded empirical research, comparative findings, logical arguments and careful methodological solutions.

Target audience is scientists, lecturers, graduate students, specialists in the fields of sociology, other social and behavioral sciences, public and social management.

The journal is certified by Ministry of Education and Science of Ukraine and is included in the official list of academic publications in the scope of Sociological Sciences in Ukraine, (No. 893 since 04.07.2013). It is included in the information resource of Vernadsky National Library of Ukraine "Scientific Periodicals of Ukraine" and national ranking of scientific journals. The journal is indexed by Crossref (DOI: 10.17721/2413-7979), European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences (ERIH PLUS), Bielefeld Academic Search Engine (BASE), PKP Index and Google Scholar. There is a registered profile in Google Scholar.

Журнал заснований факультетом соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Усі матеріали проходять двостороннє "сліпе" зовнішнє рецензування. Публікуються оригінальні наукові статті, наукові коментарі та рецензії з соціології та близьких наукових галузей. Журнал охоплює широке коло дискусійних проблем як з соціологічної теорії та методів, так і гострих соціальних проблем східно-європейських та інших країн світу, що розвиваються. Журнал є відкритим до постановки нових питань, окреслення незвичних перспектив, досліджень і пояснень соціальної поведінки, соціальних феноменів і процесів на локальному, регіональному та глобальному рівнях. Перевага віддається проблемно орієнтованим, теоретико обґрунтованим емпіричним дослідженням, що містять порівняльні результати, логічну аргументацію та коректні методологічні рішення.

Для науковці, викладачі, студенти магістерських та докторських студій, фахівці в галузях соціології, інших соціальних та поведінкових наук, державного і соціального управління.

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України з соціологічних наук (наказ МОН України № 893 від 04.07.2013), до інформаційного ресурсу Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського "Наукова періодика України" та рейтингу наукових періодичних видань. Журнал індексується у Crossref (DOI: 10.17721/2413-7979), European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences (ERIH PLUS), Bielefeld Academic Search Engine (BASE), PKP Index і Google Scholar. Зареєстровано профіль у Google Scholar.

EXECUTIVE EDITOR	O. Kutsenko, Dr.Sc., Prof. (Kyiv, Ukraine)
EDITORIAL BOARD	A. Gorbachyk (Deputy Editor), C. Sc., Ass. Prof. (Kyiv, Ukraine); S. Babenko, C. Sc., Ass. Prof. (Kyiv, Ukraine); V. Volovich, Dr. Sc., Prof. (Kyiv, Ukraine); C. Wallace, Prof. (University of Aberdeen, UK); N. Genov, Dr. Sc., Prof. (Berlin, Germany); E. Golovakha, Dr. Sc., Prof. (Kyiv, Ukraine); P. Kutuev, Dr. Sc., Prof. (Kyiv, Ukraine); D. Lane, Prof. (Cambridge, UK); L. Males, Dr. Sc., Ass. Prof. (Kyiv, Ukraine); A. Rychard, Dr. Sc., Prof. (Warsaw, Poland); V. Sudakov, Dr. Sc., Prof. (Kyiv, Ukraine); P. Tamash, Dr. Sc., Prof. (Budapest, Hungary); M. Tulenkov, Dr. Sc., Prof. (Kyiv, Ukraine); Ch. Haerpfer, Dr. Sc., Prof. (Aberdeen, UK); V. Chepak, Dr. Sc., Ass. Prof. (Kyiv, Ukraine); Yu. Savelyev (Associate Editor), C. Sc., Ass. Prof. (Kyiv, Ukraine)
Address	r. 501, 504; 4d Hlushkova Prospect; Kyiv, Ukraine, 03680; tel. (+38) 044 521 63 40 E-mail: journal_soc_knu@ukr.net
Approved by the	Academic Council at Faculty of Sociology Desember 26, 2018 (Minutes # 6)
Certificated by	Ministry of Education and Science of Ukraine writ № 893 from 04.07.2013
Certified by the	Ministry of Justice of Ukraine Certificate about the public registration KB № 16688-5260 P from 07.05.2010
Founded and published by	Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv University Publishing State Certificate # 1103 issued on 31.10.2002
Address	Office 43, 14 Shevchenka Blvd, Kyiv, 01601 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; Fax 239 31 28

ЗМІСТ

НАУКОВІ СТАТТІ

Миронович Д. (м. Львів) "Промовляючи невимовне": конструктивістські теорії феномену релігійного навернення	5
Шелухін В. (м. Київ) Соціологія перед викликом економічного імперіалізму	10
Дутчак О. (м. Київ) Умови та джерела відтворення робочої сили у глобальних ланцюгах постачання: приклад швейної промисловості України (<i>англ.</i>)	17
Сальнікова С., Аврамук Е. (м. Луцьк) Соціальна безпека українців у локальному та загальноєвропейському контекстах	24
Алімі М., Онъсма Н. (м. Іпетумоду, Нігерія) Корупція в сучасній Нігерії як прояв кланового капіталізму (<i>англ.</i>)	32
Крижанівська В. (м. Харків) Профілі функціонування демократичних цінностей в Україні та країнах Європи	39
Москотіна Р. (м. Київ) "Cloud protesting" як медіатизована форма протестної поведінки	46
Ковальська Є. (м. Київ) Використання методу експертного опитування у процедурі адаптації індексу статусної характеристики Уорнера	50

РЕЦЕНЗІЇ ТА НАУКОВІ КОМЕНТАРІ

Куценко О. (м. Київ) Компендіум сучасного класового аналізу	55
Петренко-Лисак А. (м. Київ) Право на ідентичність у місті та з містом	58
Савельєв Ю. (м. Київ) Соціальне включення як вимір модернізації європейських суспільств	60
Інформація для авторів, рецензентів і читачів	64

CONTENTS

RESEARCH ARTICLES

Myronovych D. (Lviv, Ukraine) "Narrating the ineffable": constructivist theories of the phenomenon of religious conversion	5
Shelukhin V. (Kyiv, Ukraine) Sociology before the challenge of economic imperialism	10
Dutchak O. (Kyiv, Ukraine) Conditions and Sources of Labor Reproduction in Global Supply Chains: the Case of Ukrainian Garment Sector (ENG).....	17
Salnikova S., Avramuk E. (Lutsk, Ukraine) Social Safety of Ukrainians in Local and European Contexts.....	24
Alimi M.K.O., Onyema N.S. (Ipetumodu, Nigeria) Corruption in the Contemporary Nigeria as a Manifestation of Crony Capitalism	32
Kryzhanivska V. (Kharkiv, Ukraine) Profiles of the Functioning of Democratic Values in Ukraine and European Countries.....	39
Moskotina R. (Kyiv, Ukraine) Cloud Protesting as a Mediated Form of Protest Behavior.....	46
Kovalskaya Y. (Kyiv, Ukraine) Use of the Expert Survey Method in the Procedure of Adaptation of the Warner's Status Characteristics Index	50

REVIEWS & SCIENTIFIC COMMENTARIES

Kutsenko O. (Kyiv) Compendium of Modern Class Analysis.....	55
Petrenko-Lysak A. (Kyiv) The Right to the Identity in the City and with the City	58
Savelyev Yu. (Kyiv) Social Inclusion as Dimension of Modernization of European Societies.....	60
Information for potential authors, reviewers and readers	64

**"ПРОМОВЛЯЮЧИ НЕВИМОВНЕ":
КОНСТРУКТИВІСТСЬКІ ТЕОРІЇ ФЕНОМЕНУ РЕЛІГІЙНОГО НАВЕРНЕННЯ**

Розглянуто особливості конструктивістських підходів до аналізу феномену релігійного навернення. Поява відзначених підходів пов'язана з лінгвістичним поворотом в соціології та спробою поглянути на досвід конверсії і його нарративізацію, як особливу форму комунікативної поведінки, в межах якої головну конституюючу роль у змінах особистості відіграють мовні та дискурсивні практики. Початок досліджень конверсійних нарративів пов'язаний із статтею Д. Сноу і Р. Махалека, в якій вони запропонували підходити до розгляду процесу навернення як до змін у "дискурсивному всесвіті". Ці зміни в риторичній та мовленнєвих практиках дозволяють наверненому засвоїти нову картину світу та виступають емпіричними індикаторами, які дозволяють зафіксувати подію навернення. У 1987 році К. Степлс та А. Маус запропонували власну теорію конверсії, яка також фокусується на ролі мови у цьому процесі. Якщо Д. Сноу і Р. Махалека розглядали зміни в риторичній та інших мовленнєвих практиках як об'єктивні індикатори змін у свідомості наверненого, то К. Степлс та А. Маус пропонують підходити до цих змін як до механізму за допомогою якого конститується сам досвід навернення. У 1993 р. П. Стромберг спробував об'єднати наявні конструктивістські теорії релігійного навернення в межах власної концепції. Він визначає конверсію як процес формування нової ідентичності і конститування нової реальності, яка втілюється в мові та дискурсивній природі конверсійного нарративу. В межах розглянутих конструктивістських підходів вербалізація досвіду навернення постає як особлива форма автобіографічних нарративів, які розгортаються навколо центральної події, якою виступає досвід навернення. Лінгвістичні зміни, включені в нарратив, виступають своєрідними маркерами прийняття індивідом нової ідеології. З іншого боку, розповідь та переказ історії навернення стають перформативним ритуалом, що не лише оформлює особистий досвід, але й зумовлює ті зміни, що відбуваються з конвертитом.

Ключові слова: соціальний конструктивізм, релігійне навернення, нарратив, дискурс, самотрансформація, мова.

"Недостатньо мати досвід навернення. Головне бути в змозі продовжувати його всерйоз триматися, зберігати відчуття його достовірності. Саме тут у гру вступає релігійна спільнота. Вона задає необхідну ймовірнісну структуру для нової реальності"

(Peter L. Berger and Thomas Luckmann, *The Social Construction of Reality*, 1967: 158)

Релігійний досвід традиційно виступав сферою між-дисциплінарних досліджень у межах гуманітарних та суспільствознавчих дисциплін. Соціологія від моменту свого виникнення вибудовувала свій теоретичний та концептуальний апарат через вивчення впливу релігійних вірувань та практик на соціальну взаємодію, і зрештою на процес конститування суспільства. Поза тим класики переважно акцентували увагу або на зовнішньому об'єктивному вимірі релігійно зумовленої поведінки (концепція ритуалу Е. Дюркгайма), або на ціннісних аспектах релігійних уявлень і їхньому впливі на практики повсякденної взаємодії (традиція М. Вебера). Вивчення феномену релігійної конверсії у цьому контексті займає проміжне положення, оскільки пов'язане зі спробою дати відповідь на питання, яким чином зміни на рівні індивідуальної свідомості, пов'язані з досвідом навернення, призводять до трансформації особистості та знаходять свій прояв у зовнішніх практичних вимірах. Про якого роду зміни йдеться та які чинники відіграють головну роль у процесі релігійного навернення? Чи існують сталі моделі конверсії в межах різних релігійних традицій? Що конститує процес особистісних змін і які об'єктивні критерії дозволяють ідентифікувати випадки релігійного навернення? Це лише декілька питань з багатьох, які потребують відповіді і навколо яких розгортаються розвідки дослідників.

В українському контексті звернення до вивчення феномену релігійного навернення є актуальним з огляду на релігійне відродження після падіння комунізму, яке супроводжувалося унікальним розвитком релігійного плюралізму, коли поруч із так званими традиційними церквами почали поставати і нетрадиційні та новітні релігійні спільноти. Яскравим прикладом останніх є проникнення та поширення в Україні різноманітних спільнот євангельського протестантизму¹. Саме в цих спільнотах спроможність віри доводиться не формальною

належністю, а безпосереднім входженням в групу вірян із потужним нормативним регулюванням. При цьому конституюючим елементом, навколо якого вибудовуються групові практики та ідентичність, виступає досвід релігійного навернення. І хоча чисельність вірян євангельських церков не є співрозмірною з традиційним православ'ям, саме ці спільноти демонструють найбільшу висхідну динаміку розвитку, відтворюючи загально-світовий тренд поширення харизматичного руху у світовому християнстві.

Незважаючи на те, що соціологія конверсії як самостійний дослідницький напрям у межах американської та західноєвропейської традиції існує від початку 1960-х років, маючи велику кількість емпіричних і теоретичних напрацювань, у вітчизняній науковій традиції ці досягнення є маловідомими. З огляду на це, метою статті є розгляд існуючих у межах сучасної соціології теорій і концепцій релігійного навернення, з акцентом на тому інструментарії, який пропонується в межах конструктивістсько орієнтованих підходів.

Початок вивчення феномену релігійного навернення пов'язаний з ім'ям англійського філософа та психолога В. Джеймса. В роботі "Різноманіття релігійного досвіду" (1908) він запропонував феноменологічний погляд на конверсію, намагаючись наблизитися до розуміння цього явища як такого. За Джеймсом, акцент на докринальних чи інтелектуальних аспектах конверсії не повністю відображає досвід новонаверненого. Саме релігійні переживання, а не релігійні установки і переконання конституують сутність релігії та релігійного життя індивідів. Власне, під релігією американський психолог розглядав "почуття, дії та досвід окремих людей у їхній самотності, наскільки вони сприймають себе як таких, що перебувають у стосунках із чим завгодно, що вони можуть вважати божественним" [Джеймс, 1910, с. 28].

Основну увагу в "Різноманітті релігійного досвіду" він приділяє не тим вірянам, чия релігія "створена для них іншими, передана їм традицією, обмежена твердо встановленими формами і тримається силою звички",

¹ У статті ми використовуємо термін "євангельський протестантизм", який містить усе різноманіття релігійних груп, що виникли під впливом євангельського і харизматичного рухів в історії християнства.

а звертається до розгляду "тих першоджерел досвіду, які слугували прототипом для всіх подальших нав'язаних почуттів і наслідувальних дій. Такий досвід можна відшукати лише у людей, для яких релігія є не просто життєвою звичкою, а скоріше "лихоманковим станом душі" [Джеймс, 1910, с. 28]. Джеймса цікавить "особиста релігія", яка є первинною і передусім будь-яким "інституційним та сталим організаційним формам".

Початок ХХ ст. у Північній Америці означився т. зв. третью хвилею евангельського пробудження (awakenings) з її фокусом на спасінні через віру і можливості "другого народження". У власній роботі Джеймс так само проводить розрізнення між "народженими одного разу" індивідами, які, виховуючись у певній вірі, приймають та засвоюють її через соціалізацію і не проблематизують, та "народженими двічі", "основа душі яких корениться в розколотості або гетерогенності, в неповній єдності її морального та інтелектуального складу" [Джеймс, 1910, с. 30]. Це релігії "подвійного народження", які передбачають досвід "хворої душі", або "розділеного "я", що потребує "єднання" [Джеймс, 1910, с. 148]. І саме досвід навернення дозволяє подолати зазначену розколотість та досягти "внутрішньої єдності". "Вислів "людина пережила навернення" означає, що релігійні ідеї, які до того перебували на периферії її свідомості, зайняли центральне місце, а релігійні цілі утворили постійний центр її енергії і дій" [Джеймс, 1910, с. 111]. Таким чином, навернення постає як певна форма індивідуально-го "зцілення".

Джеймс розглядає два типи релігійного навернення: вольове і безвольне. У "Різноманітті релігійного досвіду" він наповнює ці типи змістом та окреслює їхню внутрішню логіку. Вольова конверсія відрізняється поступовістю та вольовим самопримусом до життя відповідно до доктринальних норм і виконання релігійних практик. Безвольне навернення, яке найбільше цікавить Джеймса, відбувається в той момент, коли індивід полишає будь-які спроби владнати внутрішні протиріччя, тобто в момент звільнення від вольових зусиль у прагненні досягти порятунку. Саме в цій ситуації можливе "осяння", коли індивід відчуває досвід трансцендентного та "в одну мить відбувається повний розрив між старим та новим життям" [Джеймс, 1910, с. 125]. Парадигмальною моделлю такого типу є навернення апостола Павла по дорозі в Дамаск. При цьому у Джеймса йдеться не лише про навернення до того невірних індивідів, а скоріше про "духовне відродження" і свідоме прийняття тієї віри, в якій індивід міг перебувати до цього досвіду формально. Головними індикаторами релігійного досвіду у Джеймса постають: невимовність (відсутність слів здатних повною мірою, передати сутність такого роду переживань), інтуїтивність, короткочасність, бездіяльність волі.

Таким чином, відмовившись від обговорення онтології релігійних і містичних переживань, Джеймс переніс увагу до проблем їх психології. Незважаючи на редукціоністський характер багатьох тверджень і висновків, робота "Різноманітті релігійного досвіду" на тривалий період окреслила предметні рамки для подальших досліджень феномену релігійного навернення з боку різних дисциплін. Акцент Джеймса на аналізі текстів конверсійних наративів сприяв усвідомленню важливості тієї ролі, яку в процесі навернення та творення нової реальності ("символічного універсуму") відіграє мова та пов'язані з нею дискурсивні і перформативні практики.

Під впливом досліджень В. Джеймса на початку і протягом першої половини ХХ ст. проблематика релігійної конверсії перебувала саме у руслі психологізму. Говорячи про періодизацію сучасних розвідок релігійного навернення, американські дослідники Д. Сноу та Р. Махалек [Snow, 1983, р. 178] пропонують виділяти в

цьому процесі три головні періоди. Перший період, з 1900 по 1930 р., перебував під впливом психології та теології. Другий, з 1950 по 1960 р., було позначено появою після війни у Кореї (1950–1953) психологічних моделей індоктринації або "промивання мізків" (brainwashing or "mind control" model). Третя хвиля відновлення інтересу до феномену релігійного навернення після 1965 р. була пов'язана з появою і поширенням т. зв. новітніх релігійних рухів і організацій в Західній Європі і США. Дослідження, що проводилися в цей період, відійшли від психологізму і стали вирізнятися вираженою соціологічною складовою. Сюди можна додати і четверту хвилю, пов'язану з поширенням релігійного екстремізму, особливо після подій 11 вересня 2001 р. у США.

Отже, на фоні домінування теорій секуляризації у 1960–70-х рр. повернення до вивчення феномену релігійного навернення здебільшого було пов'язане з появою новітніх релігійних рухів, які за багатьма характеристиками суттєво відрізнялися від традиційних усталених релігій Заходу. Останнє зумовило інтерес до них з боку соціологів і соціальних психологів, а також стало стимулом для розробки сучасних концепцій релігійної конверсії. Моделі релігійного навернення, що постали у цей період, поєднували, з одного боку, розгляд станів депривації та психологічної напруженості як основних чинників та мотивів, що ініціюють процес навернення, а з іншого – аналіз особливостей ідеології релігійних груп, у рамках яких пропонувалося подолання відзначених станів. Також дослідники спрямували увагу на аналіз соціальних мереж впливу і міжособистісних зв'язків між членами релігійної групи і потенційними конвертитами.

Незважаючи на дослідницькі розбіжності і існування різних пояснювальних моделей феномену релігійного навернення, їх об'єднував погляд на конверсію як на радикальну зміну особистості. Поза тим, притаманне зазначеним теоріям акцентування на радикальних особистісних трансформаціях як результаті релігійного навернення призводило до певних методологічних труднощів. По-перше, релігійні практики з цієї перспективи розглядалися як вторинні щодо внутрішнього аспекту конверсії; по-друге, сам процес навернення міг вивчатися лише опосередковано, виходячи зі свідчень тих, хто пережив подібний досвід.

Емпіричні дослідження цього періоду, у намаганнях описати та пояснити конверсію, спиралися переважно на вербальні конверсійні наративи як джерела для розуміння того, що сталося, і що передувало наверненню. Конверсійні історії не вивчалися самі по собі, але розглядалися, принаймні імпліцитно, як безпосередні і доволі точні звіти або референції самої події навернення. Саме в цей період виникає ряд теорій, що перебували під впливом традиції соціального конструктивізму та були пов'язані з т. зв. лінгвістичним або інтерпретативним поворотом у соціології і суміжних дисциплінах. Це спричинило відмову від розгляду конверсійних наративів з погляду їх можливого референтного функціонування та спробу поглянути на них як особливу форму комунікативної поведінки, в межах якої головну роль у конституванні релігійного досвіду відіграють мовні та дискурсивні практики.

Головна методологічна проблема при вивченні релігійної конверсії полягала в тому, що Д. Бромлі охарактеризував як "проблему спостереження" [Bromley, 2001, р. 322], тобто в неможливості безпосереднього спостереження та у відсутності прямого доступу до процесу внутрішніх особистісних змін новонаверненого. В цій перспективі доступ дослідника до релігійного досвіду можливий лише через наративізацію відповідного досвіду індивідами, що його пережили. Водночас відкритим залишалося питання і щодо природи цих змін, так само як і щодо їхнього обсягу та глибини, "достатніх" для конститування навернення.

Спробою дати відповідь на окреслені питання стала стаття американських дослідників Д. Сноу і Р. Махалека "Конвертит як соціальний тип" [Snow, 1983], в якій вони спробували окреслити низку об'єктивних емпіричних індикаторів, наявність яких дозволила б чітко фіксувати подію навернення. На їхню думку, розуміння феномену навернення залежить не лише від визначення глибини змін, необхідних для конверсії, але й від чіткого усвідомлення того, що саме зазнає змін: вірування та цінності, поведінка та ідентичність, міжособистісні зв'язки, чи щось ще більш фундаментальне? Вони пропонують підходити до розгляду процесу навернення як до змін у "дискурсивному всесвіті" наслідуючи традицію символічного-інтеракціонізму Дж. Міда.

За Дж. Мідом [Мід, 2009, с. 198], дискурсивний всесвіт (universe of discourse) постає як соціально сконструйована система релевантностей та самоочевидних припущень щодо світу та інших, у межах якої індивіди структурують власний досвід та дії, роблячи їх осмисленими. У цьому контексті релігійне навернення розглядається не лише як зміни в цінностях, віруваннях або ідентичності, а як більш фундаментальний та всеосяжний процес, що призводить до заміни одного дискурсивного всесвіту іншим або до перетворення периферійного всесвіту на панівний. Подібний зсув універсумів можна порівняти зі змінами парадигм (картин світу) в концепції Т. Куна.

Якщо при концептуалізації навернення вважати зміни "дискурсивного всесвіту" ключовими, постає питання, яким чином ці зміни операціоналізувати або якими мають бути емпіричні індикатори релігійного навернення? Відповідаючи на це запитання, Д. Сноу і Р. Махалека зосереджуються на розгляді т. зв. риторичних індикаторів. На їхню думку, зміни "дискурсивного всесвіту" супроводжуються змінами в риторичній, аргументації та інших мовленнєвих практиках. Ці зміни, з одного боку, дозволяють новонаверненому засвоїти альтернативний "дискурсивний всесвіт", а з іншого – виступають інструментом, який дозволяє зафіксувати та описати ті зміни, що з ним відбулися.

Д. Сноу і Р. Махалека розглядають чотири індикатори або риторичні властивості мови конвертита: біографічну реконструкцію, засвоєння головної схеми атрибуції, призупинення мислення за аналогією та прийняття ролі новонаверненого [Snow, 1983, р. 173]. На думку дослідників, експлікація цих індикаторів дозволить спростити процес ідентифікації випадків релігійного навернення.

Біографічна реконструкція постає як двосторонній процес, що містить у собі, з одного боку, демонтаж минулого, а з іншого – його реінтерпретацію у світлі досвіду навернення. Певні аспекти минулого життя повністю відкидаються, інші переосмислюються, а деякі з них реконструюються в новий спосіб. Тобто йдеться про реконструкцію біографії новонаверненого згідно з граматикою та словником мотивів нового дискурсивного універсуму.

Другий індикатор навернення – засвоєння головної схеми атрибуції, має прояв, коли "почуття, поведінка і події, які раніше пояснювалися посиланням на ряд причинно-наслідкових схем, тепер інтерпретуються з погляду однієї всеохоплюючої казуальної схеми" [Snow, 1983, р. 174]. У той час як пересічна людина може використовувати різні інтерпретаційні схеми для пояснення причин тих чи інших явищ (наприклад, закони природи, людську природу, божественне втручання тощо), конвертит вдається до однієї панівної для нього причинно-наслідкової схеми, де внутрішній локус контролю відіграє головну роль (саме навернений і його дії, а не зовнішні чинники є причиною того, що з ним відбувається).

Третім риторичним індикатором навернення виступає призупинення мислення (аргументації) за аналогією, що стає наслідком сприйняття конвертитом свого

світогляду як унікального та неповторного, та небажання використовувати метафори за аналогією, оскільки останні припускають існування еквівалентності між його унікальним досвідом і вірою та досвідом інших. Замість цього вони віддають перевагу використанню образних метафор – "Бог є любов" або говорячи про себе, як про "народжених знову". "Використання образних метафор дозволяє встановити унікальність групи та її світогляду" [Snow, 1983, р. 174].

Прийняття ролі наверненого ("вдруге народженого" за термінологією В. Джеймса) розглядається як фінальний індикатор конверсії. Нова роль та ідентичність конвертита постає як центральна, і будь-яка ситуація взаємодії розглядається крізь її призму. Відповідно, всі інші ролі та ідентичності підпорядковуються новій, яка розглядається в контексті належності до певної релігійної групи, в межах якої відбулося навернення.

Інший аспект релігійного навернення, якого торкаються американські дослідники, пов'язаний із суб'єктивною стороною цього феномену, а саме з можливістю трактувати конверсійні наративи як об'єктивні данні (свідчення) в поясненні того, що "дійсно сталося". Виходячи з цього, вони пропонують кілька зауважень, що стосуються аналізу випадків навернення. Перше пов'язане із соціально сконструйованою природою конверсійних наративів, друге – з їхньою часовою варіабельністю, і третє – з виразно ретро-спективним характером останніх.

Дослідження новітніх релігійних спільнот, що проводилися у 1980-х рр. засвідчили, що наративи новонавернених вибудовуються відповідно до певних групових патернів, що виступають як інтерпретативні схеми для впорядкування досвіду навернення. Як зазначалося, в "Різноманітті релігійного досвіду" В. Джеймс серед основних індикаторів релігійного досвіду відзначає його "невимовність", тобто неможливість підібрати слова, які були б здатні адекватно і сповна виразити сутність такого роду переживань. У цьому контексті навернення розглядається як процес, в ході якого конвертит за допомогою використання певних риторичних прийомів та алгоритмів, що забезпечуються дискурсивним універсумом релігійної групи, отримує змогу вербально оформити власний досвід у вигляді конверсійного наративу. За допомогою наративу, який має "передзадану" структуру новонавернений легітимізує та підтверджує свій новий статус. Конверсійний наратив постає як дискурсивна практика самопрезентації.

Конструювання наративів може розглядатися як "процес вирівнювання", який покликаний забезпечити зв'язок індивідуальних біографій з груповими цілями, ідеологією, ритуалами [Snow, 1983, р. 176].

Досвід навернення та його нарративізація з часом може зазнавати змін. Тобто інтерпретація цього досвіду не залишається фіксованою протягом всього часу перебування індивіду в ролі наверненого, скоріше він реконструюється та доповнюється з огляду на ідеологічні або організаційні зміни всередині релігійної групи. Хоча, як зазначають Д. Сноу і Р. Махалека, фіксація цих змін потребує проведення лонгітудних досліджень.

Говорячи про ретроспективний характер релігійної конверсії в контексті згаданої вище "біографічної реконструкції", американські дослідники підкреслюють той факт, що конверсійні наративи не можна розглядати, як цілком релевантні джерела про причини навернення та про життя конвертитів до навернення. Оскільки конструювання конверсійного досвіду відбувається за допомогою і в межах ідеологічних ресурсів (дискурсивного універсуму) групи, які, у свою чергу так само можуть змінюватися з часом, остільки досвід навернення так само може зазнавати постійних реінтерпретацій.

Підсумовуючи вищесказане, Д. Сноу і Р. Махалека наголошують, що предметом соціологічного аналізу

феномену релігійного навернення має бути не спроба пошуку причин та наслідків цього процесу, навколо яких вибудовується більшість теорій. Скоріше, дослідницький фокус мав би бути спрямованим на виявлення самої природи цього феномену, а саме на процес конструювання та структурування досвіду навернення, його оформлення у вигляді конверсійного нарративу та фіксацію в ньому відповідних риторичних індикаторів.

У 1987 р. американські соціологи К. Степлс та А. Маус запропонували власну теорію конверсії, в якій основну увагу так само приділили ролі, яку мова відіграє в процесі навернення. Погоджуючись із Д. Сноу і Р. Махалеком, що розгляд конверсії як процесу фундаментальних перетворень через зміни дискурсивного всесвіту є вкрай перспективним, вони вказують на слабку розробленість та концептуалізацію суб'єктивної або особистісної сторони цього процесу. Саме тому вони пропонують розглядати конверсію як таку, що спричиняє, в першу чергу, зміни в самосвідомості, або, використовуючи термін Дж. Міда, зміни "самості" (self-concept). Тобто навернення призводить до змін у самосвідомленні і самосприйнятті конвертита.

Говорячи про зміни в самосприйнятті, зумовлені досвідом навернення, К. Степлс та А. Маус використовують термін "самоперетворення" (self-transformation), що постає як процес творення "справжнього Я" або "справжньої Самості" [Staples, 1987, р. 134]. Конверсія у цьому контексті розглядається як "процес конструювання нового бачення того, ким ми є насправді, коли позбавляємось усіх наших соціальних ролей та самопрезентацій" [Staples, 1987, р. 135], процес, в якому провідну роль відіграють мова і риторичні прийоми. Якщо Д. Сноу і Р. Махалеке розглядали зміни в риторичній, аргументаційній та інших мовленнєвих практиках як об'єктивні індикатори змін у свідомості наверненого, то К. Степлс та А. Маус пропонують розглядати мову та риторику як механізм або інструмент, за допомогою якого конституюється навернення та відбувається самоперетворення.

На відміну від Д. Сноу і Р. Махалека, які розглядають конвертита здебільшого як пасивний об'єкт, у свідомості якого під впливом досвіду навернення відбуваються зміни, підхід К. Степлса та А. Мауса відстоює погляд на конверсію як процес самотрансформації, де конвертит відіграє активну роль у перевизначенні власного "Я". Відповідно, для Д. Сноу і Р. Махалека самоідентифікація індивідів як таких, що пережили досвід "вдруге народжених", не відіграє жодної ролі при визначенні, чи дійсно індивід мав досвід навернення. Замість цього єдиним критерієм, необхідним для ідентифікації конвертита є наявність або відсутність чотирьох запропонованих риторичних індикаторів конверсії. Як зауважують К. Степлс та А. Маус, наслідком такої позиції стає те, що дослідник виявляється більш кваліфікованим у визначенні конвертитів, ніж ті, хто ймовірно пережив цей досвід. Саме тому вони пропонують повернути у дослідження конверсії суб'єктивну складову у вигляді згаданого самоідентифікації індивідів, коли індивід сам дає відповідь на питання, чи є він конвертитом.

Головною ідеєю, яку відстоюють К. Степлс і А. Маус, критикуючи підхід Д. Сноу і Р. Махалека, є теза про те, що застосування запропонованих ними риторичних індикаторів конверсії не в змозі відрізнити тих, хто дійсно мав досвід навернення, від тих, хто, не маючи подібного досвіду, є просто відданими певній релігійній групі. Тобто навернення (conversion) і відданість (commitment) розглядаються дослідниками як дві абсолютно різні форми релігійної участі. Якщо конверсія постає як процес творення нового "справжнього Я" або "справжньої Самості", то відданість розглядається як спроба підтримки вже існуючого "Я". Відповідно там, де біографічна реконструкція сприяє створенню нового "справжньо-

го Я", прийняття ролі наверненого сприяє його підтримці [Staples, 1987, р. 139].

Проаналізувавши конверсійні нарративи 15 представників євангельської спільноти з використанням відзначених риторичних індикаторів, К. Степлс і А. Маус дійшли висновку, що для тих вірян, які тривалий час перебували у спільноті, але не ідентифікували себе як конвертити, були притаманні ті ж самі риторичні індикатори, що і для тих нових вірян, що засвідчили досвід навернення. На думку дослідників, це можна пояснити намаганням підтримувати та поділяти з новонаверненими послідовний імідж власного "справжнього Я" як християн.

Серед риторичних індикаторів лише біографічна реконструкція виявилася унікальною для вірян, що засвідчили досвід конверсії. Решту індикаторів - прийняття ролі наверненого, засвоєння головної схеми атрибуції, призупинення мислення за аналогією - слід розглядати не як результат конверсії, а, скоріше, як продукт релігійної соціалізації, який відіграє провідну роль у процесі збереження та підтримки релігійних зобов'язань.

Таким чином, підхід К. Степлса і А. Мауса пропонує розглядати релігійне навернення як процес, в ході якого відбувається фундаментальна особистісна самотрансформація; ці зміни досягаються за допомогою мовленнєвих практик та риторичних прийомів; сам навернений відіграє активну роль у цьому процесі. Як наголошують дослідники, на відміну від попередніх розвідок, які розглядали зміни у риторичній як маркер навернення, їхній підхід розглядає мову як засіб, за допомогою якого відбувається конверсія та відповідні особистісні зміни.

У 1993 р. американський антрополог П. Стромберг в роботі "Мова та самотрансформація" [Stromberg, 1993] спробував об'єднати існуючі та той час конструктивістські теорії релігійного навернення в межах власної концепції. За Стромбергом, мова є тісно пов'язаною з релігійними практиками, тому ретельний аналіз того, як використовується мова, може допомогти у розумінні релігійних переконань і вірувань, а також розкрити нюанси, не очевидні з простого аналізу офіційних релігійних доктрин. Відзначене справедливо і щодо конверсії вивчення релігійного навернення через мову, за допомогою якої воно усвідомлюється і здійснюється, наближає до розуміння таких питань, як природа релігійних перетворень і характер зв'язку між релігією та ідентичністю.

Досліджуючи спільноту американських євангельських християн, П. Стромберг визначає конверсію як процес формування нової ідентичності і конституювання нової реальності, що знаходить своє втілення в мові та дискурсивній природі конверсійного нарративу. Він наголошує, що саме "через використання мови в конверсійному нарративі відбувається самотрансформація (self-transformation) особистості конвертитів і зростає рівень залученості до групової ідеології" [Stromberg, 1993, р. 14]. Конверсійний нарратив постає як практика, через яку ті, хто пережив досвід навернення, прагнуть встановити зв'язок між мовою релігійної групи і своїми власними переживаннями. Тобто, за Стромбергом, саме уявлення релігійної групи, до якої належить конвертит, про божественне або трансцендентне та відповідна вербалізація цих уявлень в мові відіграє головну роль у процесі конверсії. Інакше кажучи, конвертити мають навчитися інтерпретувати пережитий досвід у тих термінах і значеннях, які існують в межах групи, тобто перейняти її "канонічну" мову. Відповідно, можливості індивідуального нарративу обмежені мовою групи. Канонічний дискурс, що включає в себе смисловий контекст, виступає як своєрідна форма комунікації, пов'язуючи канонічний мову з індивідуальним досвідом. Це поєднання дозволяє висловити в словах ті переживання, які раніше були недоступні вербалізації, або, повертаючись до термінології В. Джеймса, промовити раніше

"невимовне". Усні конверсійні свідчення задають певний зразок або шаблон, до якого конвертити щоразу звертаються в ситуаціях, що вимагають підтвердження пережитого досвіду. За Стромбергом, окрім дидактичної функції, конверсійний нарратив також виконує функцію створення і підтримки колективної ідентичності. Він звертає увагу на той факт, що важливим механізмом формування групової належності в середовищі євангельських християн виступають т. зв. свідчення. Конверсійні свідчення, постають як основна перформативна практика саморепрезентації, в межах якої відбувається реінтерпретація всього того, що передувало конверсії з погляду пережитого релігійного досвіду. Свідчення проговорюються публічно під час недільних релігійних служб або на рівні невеликих домашніх груп. З одного боку, це акт самоствердження нововерненого як члена спільноти, з іншого – спосіб інтеграції спільноти навколо спільних тем і схожого досвіду. В цьому контексті образ власного "Я", або нарративна ідентичність, виникає через адаптацію та засвоєння канонічних нарацій своєї спільноти.

Як зауважує Стромберг, перформативність конверсійного нарративу так само, як і процес його презентації, є визначальними в процесі навернення. "Моє основне припущення, полягає в тому, що перетворення (трансформація) краще розглядати як факт, що стався не в оригінальній події конверсії, а скоріше в ритуальному переповіданні цієї події, конверсійному нарративі" [Stromberg, 2014, p. 125]. При цьому сам нарратив як особлива форма комунікативної поведінки конституює ті зміни, що відбуваються з оповідачем. Підсумовуючи тези П. Стромберга, слід відзначити, що в межах його підходу конверсійні нарративи розглядаються як такі, що перебувають всередині структурованого дискурсу або канонічної мови групи, які визначають структуру, логіку і сюжет нарративу. Тобто йдеться про існування на груповому рівні стійких комунікативних моделей конверсії, із заданим сюжетом і дискурсивними інструментами.

Таким чином, у межах розглянутих конструктивістських підходів релігійне навернення постає як особлива дискурсивна практика або комунікація, пов'язана з виробленням нарративу, в якому, з одного боку, відображаються зміни, що відбуваються з тими, хто пережили досвід навернення, а з іншого – сам нарратив і ритуал нарративізації конверсійного досвіду через адаптацію канонічної мови релігійної групи зумовлює ці зміни. Вербалізація досвіду навернення розглядається як особлива форма автобіографічних нарративів, які розгортаються навколо центральної події, якою виступає саме навернення. Нарративізація відзначеного досвіду містить у собі реінтерпретацію і Perezbirannya особистої біографії конвертита у світлі пережитого релігійного досвіду. Інструментом, який дозволяє усвідомити та впорядкувати невимовний досвід навернення, виступає

т. зв. канонічна мова релігійної групи, до якої належить нововернений. Тобто сам досвід навернення та його впорядкування є неможливими поза групою. Лінгвістичні зміни і адаптація риторики через засвоєння канонічної мови групи постають як важливий механізм формування нової мовної картини світу або дискурсивного всесвіту, а також як спосіб індивідуальної і групової ідентифікації. Ці лінгвістичні зміни, включені в нарратив, виступають своєрідними маркерами прийняття індивідом нової ідеології, а з іншого боку, розповідь та переказ історії навернення постають як своєрідний перформативний ритуал, що не лише оформлює особистий досвід, але й зумовлює ті зміни, що відбуваються з конвертитом.

Безумовно, розглянуті підходи до вивчення релігійної конверсії не є універсальними. Саме тому їхнє використання при вивченні феномену навернення в інших контекстах потребує модифікації та адаптації до конкретного соціокультурного середовища.

Список використаних джерел

1. Мид, Дж. Г. Философия настоящего [Текст] / пер. с англ. В. Г. Николаева, В. Я. Кузьминова (доп. очерк IV); под науч. ред. В. Г. Николаева; закл. ст. В. Г. Николаева; Нац. исслед. ун-т "Высшая школа экономики". – М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2014. – С. 198–200.
2. Джемс У. Многообразие религиозного опыта. – Москва : Издание журнала "Русская Мысль", 1910. – С. 11–130.
3. Bromley D. A tale of two theories: Brainwashing and conversion as competing political narratives. In *Misunderstanding cults: Searching for objectivity in a controversial field*, edited by Benjamin Zablocki and Thomas Robbins / D. Bromley. – Toronto: Toronto University Press, 2001. – С. 318–348.
4. Rambo L. *The Oxford Handbook of Religious Conversion?* / L. Rambo, C. Farhadian. – Oxford University Press, 2014. – С. 117–132.
5. Snow D. *The Sociology of Conversion* // *Annual Review of Sociology* / D. Snow, R. Machalek. – 1984. – 10. – С. 167–190.
6. Staples C. *Conversion or Commitment? A Reassessment of the Snow and Machalek Approach to the Study of Conversion* // *Journal for the Scientific Study of Religion* / C. Staples, A. Mauss. – 1987. – 26. – С. 133–147.
7. Stromberg P. *Language and Self-Transformation. A study of the Christian conversion narrative* / P. Stromberg. – New York : Cambridge University Press, 1993. – С. 14–16.

References

1. Bromley, David G. (2001) A tale of two theories: Brainwashing and conversion as competing political narratives. In *Misunderstanding cults: Searching for objectivity in a controversial field*, edited by Benjamin Zablocki and Thomas Robbins, Toronto: Toronto University Press: 318–348.
2. James William (1902) *The varieties of religious experience*. Moscow: The publication of the magazine "Russian Thought" [in Russian]
3. Mead George H. (2014) *The philosophy of the present*. Moscow: "High School of Economic": 198 – 200 [in Russian]
4. Rambo Lewis Ray, Farhadian Charles E. (2014) *The Oxford Handbook of Religious Conversion?* Oxford University Press: 117–132.
5. Snow, D.A., Machalek, R. (1984). *The Sociology of Conversion* // *Annual Review of Sociology*, 10: 167–190.
6. Staples, Clifford L. Mauss, Armand L. (1987) *Conversion or Commitment? A Reassessment of the Snow and Machalek Approach to the Study of Conversion* // *Journal for the Scientific Study of Religion*, 26: 133–147.
7. Stromberg, Peter G. (1993) *Language and Self-Transformation. A study of the Christian conversion narrative*. New York: Cambridge University Press: 14–16.

Надійшла до редколегії 11.07.18

D. Myronovych, PhD in sociology, Assoc. Prof.
Ukrainian Catholic University, Lviv, Ukraine

"NARRATING THE INEFFABLE": CONSTRUCTIVIST THEORIES OF THE PHENOMENON OF RELIGIOUS CONVERSION

The article aims to outline the features of social constructivist approaches to the phenomenon of religious conversion. The emergence of these approaches is associated with a linguistic turn in sociology and an attempt to look at the conversion experience and its narration as a special form of communicative behavior. The origins of the conversion narratives studies are associated with the article of David Snow and Richard Machalek. Snow and Machalek suggested considering the process of conversion as a changes in the universe of discourse. These changes in the rhetoric and speech practices enable convert's alternation and act as empirical indicators which provide an opportunity to capture the conversion event. In 1987, Clifford Staples and Armand Mauss offered their own theory of conversion, which also focused on the role that language plays in this transformation process. Staples and Mauss argue that the change brought by religious conversion is essentially a change in self-consciousness. As sociologists point out, what is at issue is the difference between looking to language as a marker of the converts status and looking at the language as the means whereby transformation is accomplished. In 1993, Peter Stromberg attempted to combine existing constructivist theories of religious conversion. He emphasizes that the conversion narrative itself is a central element of the conversion. For him, telling and retelling conversion stories is a central ritual of faith, framing personal experience in canonical language and recreating that experience in the telling.

Keywords: social constructionism, religious conversion, narration, self-transformation, discourse, language.

УДК 316.2+316.37

DOI: <http://dx.doi.org/10.17721/2413-7979/9.2>

В. Шелухін, асист.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

СОЦІОЛОГІЯ ПЕРЕД ВИКЛИКОМ ЕКОНОМІЧНОГО ІМПЕРІАЛІЗМУ

Межі між різноманітними соціально-поведінковими науками зсуваються під впливом "економічного імперіалізму" – теоретичної ситуації, коли типове для економіки пояснення, базоване на калькуляції вигод і витрат, застосовується до неекономічних сфер. Ця ситуація досягла піку, коли Чиказька школа змінила дисциплінарний мейнстрім в економіці. Експансія економічних пояснень у соціології провокує два типи реакцій: з одного боку, творить новий погляд на соціальну реальність з принципом максимізації корисності як підставою. З іншого – підриває дисциплінарну та інтелектуальну ідентичність соціології. Сучасна теорія раціонального вибору є наслідком першої реакції. Друга – більш типова серед соціологів. Розглянуто низку викликів, що зумовлені економічним імперіалізмом у соціології. Найперше, чому економіка випереджає соціологію у поточних дослідженнях? Економічна наука уникла епістемологічного реалізму у 1950–1970-і роки. У випадку економічної теорії, найбільш привілейований принцип – аналітична зручність. Соціологія, натомість, прагне перебудувати теоретичне пояснення на реалістичних підставах. Панівна економіка має зрозуміле теоретичне ядро, базоване на неокласичній парадигмі. Усупереч до більшості написаного у відповідь до поточних дискусій, соціологія не робить схожого поступу. Поліпарадигмальність створює низку складнощів для пояснювальної сили соціологічної теорії. Автор також стверджує, що раціонально орієнтована соціологія, систематично представлена працями Дж. С. Колмена, мала низку принципів рис, які вирізняють її від "економічного підходу" – економічної версії теорії раціонального вибору, розробленої Г. Беккером. Дж. Колмен наполягає на важливості категорії "соціальна структура" у раціонально орієнтованій перспективі. Чи дозволить епістемологічний реалізм соціології створити альтернативу економічному імперіалізму? Ключове питання поточної дискусії далі залишається без відповіді.

Ключові слова: економічний імперіалізм, теорія раціонального вибору, Чиказька економічна школа, епістемологічний реалізм, неінституціоналізм.

На межі XX–XXI ст. спостерігаються значні успіхи економічної теорії в поясненні явищ, які традиційно тяжили до дослідницького поля соціології. Роботи економістів, присвячені демократизації, соціальній нерівності та розвитку, стають предметом громадського інтересу й нерідко випереджають соціологів у прирості нових знань [див. наприклад, Acemoglu & Robinson, 2006; Аджемоглу & Робінсон, 2016; Пікетті, 2016; Milanovic, 2012]. Передумови для цього склалися у перші три десятиліття після Другої світової війни завдяки Чиказькій економічній школі та сформованій під її впливом теорії раціонального вибору (ТРВ), яка й склала фундамент експансії економічного пояснення у неекономічній царині. І хоча сьогодні ТРВ не має настільки сильних позицій у соціальних науках, як ще півтора десятиліття тому (наведені вище праці її не репрезентують), однак це не зменшило темпів інтервенції економічно орієнтованого пояснення у соціальних науках.

Мета цієї статті з'ясувати, чому саме економічна наука випередила наприкінці XX ст. соціологію у дослідженні широкого спектру проблем, які з часів дисциплінарної інституціоналізації вважалися "соціологічними". А також, яким чином соціологія реагувала на "економічний імперіалізм", спровокований Чиказькою школою.

Формування підвалин Чиказької школи в економічній науці пов'язують із науковою діяльністю Френка Найта, який викладав у Чиказькому університеті у 1922–1952 рр., де його студентами були майбутні класики школи М. Фрідмен та Дж. Стіглер [The Frank N. Knight Page, 2010; McTeer, 2002]. Ф. Найт приділяв увагу проблемам схвалення рішень та обміну за умов невизначеності – чому присвячена його одна з ключових праць "Ризик, невизначеність і прибуток" (1921)¹. Аби позбавити класичне припущення стосовно контексту схвалення рішень як "досконалого ринку", що призводило до спекулятивного моделювання дій акторів відірваного від реальних процесів, він концептуально розмежував поняття "невизначеності" – обумовленого браком інформації про умови дії та цілі інших акторів, та "ризик", де останнє – невизначеність, що підлягає вимірюванню [Knight, 1964: 233]. Переведення "невизначеності" в "ризик" з подальшою оцінкою можливих переваг і втрат – ключова підстава раціональної дії, яка сприяє досяг-

ненню цілі. Чиказька школа економіки описується як напрям теоретизування, який характеризувався увагою до мікроекономіки, припущенням про раціональну орієнтованість актора, проринковим характером [Hess, 2017]. Слід сказати, що обидві кафедри – соціології та економіки були засновані в один 1892 р., причому кафедра економіки з моменту свого заснування відзначалася прихильністю до ліберальних ідей [Ebeling, 2006]. У своєму класичному вигляді школа почала формуватися у повоєнні роки, з 1940-х на кафедрі економіки почав працювати М. Фрідмен, а з 1950-х – Г. Беккер, однак після Великої депресії та Другої світової війни, що призвели до стрімкого зростання державного втручання в економіку у 1930–1940-ті рр. кейнсіанство було економічним мейнстрімом у США, тож до 1960-х чиказька спільнота була маргіальною не лише в цілому для соціальних наук, але в межах власне дисциплінарних рамок самої економіки.

Інколи концепт економічного імперіалізму розмежують із економічним експансіонізмом, де перше полягає в інтервенції економічного пояснення в царині, традиційно закріплені за іншими науками, а друге – в конституюванні нових галузей чи напрямів досліджень, які до цього не перебували у фокусі уваги жодних інших дисциплін [Mäki, 2008: 8–11]. З логічного погляду ці концепти відрізняються ступенем загальності: економічний імперіалізм – різновид економічного експансіонізму. Прикладом експансіонізму може слугувати виникнення напряму економіки благодійних і неприбуткових організацій у 1970-х рр. [Tullock, 1972: 318; Mäki, 2008: 11]. Неприбуткова діяльність до того часу не перебувала у фокусі уваги економістів, однак її економічний ефект також не перебував у фокусі уваги жодної іншої дисципліни

Те ж стосується "економіки інформації" [Sigler, 1961]. Ці напрями можуть слугувати зразком економічного експансіонізму, але без "імперіалістичної" складової. Якщо ж обговорювати теоретичний зв'язок економіки та соціології й адаптацію останньою базових принципів та пояснювальних моделей до власної проблематики (наприклад, дискримінації, девіантної поведінки, інститутів сім'ї, шлюбу тощо), то це є свідченням саме економічного імперіалізму.

У 1957 р. на основі власної дисертації майбутній професор Чиказького університету Г. Беккер публікує

¹ Цитуємо за виданням 1964 р.

"Економіку дискримінації"¹, за визначенням рецензента Д. Дьюї "можливо, найважливішої книги року" для читачів економічної літератури [Dewey, 1958: 494]. Ця, висловом М. Редера, "небуденна книга" спровокувала дискусії про релевантність пояснювальних моделей, розроблених в економічній науці для інших соціально-поведінкових наук. Хоча на момент появи праця лишалися відносно малодискутованою серед соціологів, вона була першою ластівкою економічної інтервенції в тематику, яка традиційно для економічної науки була периферійною [Reder, 1958: 495; Coleman, 1993: 170]. Це особливо важливо для американської суспільствознавчої традиції, де виникнення соціології випливало із потреб вирішення "соціальних проблем" (на кшталт, дискримінації), що на етапі дисциплінарного оформлення були наче "зарезервовані" для дослідницького поля соціології. Ще М. Вебером була окреслена важлива передумова приросту наукового знання на поч. ХХ ст., яка полягала у дисциплінарній спеціалізації [Вебер, 1998: 311]. Економіка першої половини ХХ ст., підлягаючи цій тенденції, йшла шляхом поступового винесення "за дужки" великої кількості тем, які розроблялися в межах класичної політичної економії. Політекономісти писали про взаємовідносини ринку й держави, вплив економічних чинників на соціальні зміни, споживання, владу, ідеологію. Достатньо згадати розмах зацікавлень К. Маркса. Однак спеціалізація для економіки означала "процес натуралізації" [Латур, 2015: 41]. Смітівська метафора "невидимої руки", яка діє за всіх обставин і для всіх акторів однаково, за Б. Латуром, заклала початок цієї натуралізації – прийнятті "законів економіки" за аналогією із "законами природи": як стійких, неодмінних і завжди відтворюваних. Якщо політична економія завдяки множинності зацікавлень ще передбачала розуміння економічних процесів як наслідків констеляції різноманітних факторів, то концепт "досконалого ринку" замінив цю множину чинників припущенням, яке клялося в основу моделювання економічних процесів.

А. Маршал у "Принципах економіки" – книзі, що свідчила про перетворення дисципліни з "політичної економії" на власне "економіку" в сучасному розумінні, ще зауважував, що економіка являє собою студію людини загалом, та все ж концентрується на аналізі "багатства" ("wealth") – на процесах "отримання та використання доходу" людиною [Marshall, 1890: 1–2]. У цьому стислому визначенні очевидна епістемологічна трансформація, яку за кілька століть зазнала відома з нової соціальної філософії категорія "wealth" як "блага", що включала в себе моральні, політичні імплікації (наприклад, у Дж. Локка) у категорію "wealth" як "багатства", котра стосувалася вже винятково використання "матеріальних засобів благополуччя" (за А. Маршалом) [Локк, 2009].

Таким чином, праця Г. Беккера порушувала віднайдені між соціологами та економістами *modus vivendi* й перетворювалася у *modus operandi* для тих економістів, чий інтереси переросли сформовані кінцем ХІХ – першою половиною ХХ ст. дисциплінарні межі. Подібна інтервенція економічних моделей у неекономічні царини характеризувала чимало робіт Г. Беккера: "Злочин і кара: економічний підхід"², "Теорія шлюбу", "Економічний аналіз шлюбної нестійкості", "Теорія конкуренції між групами впливу задля політичного ваги" [Becker et al., 1977; Becker, 1983]. Ці праці торкалися царин соціології,

кримінології, демографії та політології. Все це підсумував Дж. Стіглер у провокативній статті "Економіка: імперська наука?" із підсумком – так, економіка імперська наука в сенсі концептуального та емпіричного вторгнення економічного пояснення у суміжні галузі. Тож визначення економіки як "науки про продукування, розподіл та споживання багатства" лишилося у ХІХ ст. Посилення економічного імперіалізму впродовж зазначеного часу Дж. Стіглер пов'язував із зростанням абстрактності та рівня загальності економічної теорії [Stigler, 1984: 311–312]. Не в останню чергу роль у цьому відіграло активне залучення математичних знань в економічному моделюванні, що призвело до зростання дистанції між економічною теорією та конкретними економічними феноменами, на появлення яких вона орієнтована, за визнанням Дж. Стіглера: "не без деяких втрат для економіки" [Stigler, 1984: 312]. Однак це мало й позитивний ефект, адже зростання ступеня загальності теорії давало їй можливість аналізувати феномени різного роду. Дж. Стіглер прогнозував, що у стосунку до соціології здобутки економічної теорії будуть широко використовуватися в темах, пов'язаних із вивченням соціальних дій із орієнтацією на принцип максимізації корисності. А говорячи про політичні дослідження, наголошував, що саме економічна теорія має низку переваг, які дають можливість використовувати її як підґрунтя для емпіричного дослідження, а саме: добре розвинена теорія максимізації індивідуальної корисності, теорія взаємодії індивідів та фірм за умов конкурентного та монополістичного середовища та порівняно високий рівень навичок статистичного аналізу [Stigler, 1984: 309–310]. Все це давало йому підстави говорити про економічний імперіалізм у 1980-ті рр. як доконаний факт. І наразі небагато більше підстав припускати завершення його доби через понад ніж три десятиліття після появи цієї програмної статті.

Дискусії всередині економічної науки поступово зміщували дисциплінарний мейнстрім, добрим індикатором якого слугують нагородження Нобелівською премією з економіки: 1974 р. її розділили Г. Мюрдаль та Ф. А. фон Гаек, прихильник посиленого державного втручання в економіку й класичний ліберал. Таке "суперечливе" поєднання симптоматичне для перехідної доби в межах дисципліни. У 1976 р. лауреатом став М. Фрідмен, і вже у 1980–1990-х рр. тенденція нагороджувати "економічних імперіалістів" і прихильників ТРВ стала виразною: 1982 р. лауреатом став Дж. Стіглер, 1986 р. – Дж. Б'юкенен, а в 1991, 1992 та 1993 рр. – Р. Коуз, Г. Беккер, Р. Фогель відповідно, 2000 р. – Дж. Гекман [див. All prizes in economic sciences, 2017].

У статті з нагоди нагородження Г. Беккера, Дж. Колмен констатував "сильне піднесення" позицій ТРВ і продуктивного впливу нових економічних моделей на соціологічне теоретизування [Coleman, 1993: 174].

Що привнесив економічний імперіалізм до соціології? Ключовим наслідком було виникнення соціологічної версії ТРВ. І, хоча інтелектуальні джерела, з яких живилася остання, не вичерпувалися економікою, все ж вплив її був визначальним. Підсумовуючи майже двадцятирічні пошуки у цьому напрямку, Г. Беккер в "Економічному підході до людської поведінки" (1976), вмістив концептуальну передмову, яка мала характер методологічного маніфесту економічного імперіалізму. Вона пропонувала відповіді на питання, які загострилися внаслідок виходу економіки за рамки, усталені дисциплінарною інституціоналізацією першої половини ХХ ст.: 1) питання про межі економіки, 2) предметну галузь економіки, 3) підстави взаємодії із суміжними соціально-поведінковими науками.

¹ Ключові фрагменти увійшли у цитоване тут видання [Becker, 1976: 15–30].

² Стаття вийшла друком у 1968 р., увійшла до "Економічний підхід до людської поведінки", за якою цитується [Becker, 1976: 39–86]. Те ж стосується і "Теорії шлюбу" (опублікована у 1973–1974), перевидана – [Becker 1976: 205–250].

Г. Беккер відмовляється від окреслення предмета економіки в термінах матеріальних благ [Becker, 1976: 4]. Навіть окреслення його "від протилежного", через зіставлення із предметами інших соціальних наук, видавалося йому незадовільним. Можна визначити соціологію як науку, що досліджує "соціальні агрегати і групи, причини та наслідки змін інститутів і соціальної організації". Однак це визначення, байдуже, що в його фокусі і соціальні групи й інститути, не дає розуміння суті підходів двох наук. З огляду на це, Г. Беккер більш радикальний, фактично наполягаючи на тому, що спроба окреслення змісту стратегії економічного пояснення з погляду визначення предметної області – епістемологічно безплідна. Суть полягає не в тому, "що" є предметом економіки, а в тому "як" вона вивчає теми, що опиняються у фокусі. Евристичний потенціал економічного підходу¹ до людської поведінки полягає не в питанні предмета, а в питанні методу, якщо точніше – методологічному підході. Складниками цього підходу є: 1) принцип максимізації корисності як підстава дії актора. Причому без припущення, що актори свідомо раціонально мотивовані; 2) існування ринків, які з "різноманітним ступенем ефективності координують дії різноманітних учасників: індивідів, фірм і навіть держав". Припущення про існування ринку як контексту дії дуже важливе, оскільки "ціни та інші ринкові інструменти розподіляють дефіцитні ресурси всередині суспільства й таким чином обмежують бажання учасників, і координують їхні дії. В економічному підході ці ринкові інструменти виконують більшість, якщо не всі функції, які відводяться "структурі" у соціологічних теоріях" [Becker, 1976: 5–7]. Водночас існування ринків не означає існування в усіх учасників повної інформації щодо них, намірів інших учасників тощо; 3) припущення про стабільні переваги акторів, яке слугує підставою для формулювання відносно стійких прогнозів їхніх реакцій на різноманітні зміни та результати взаємодій. Ці три принципи збігаються із загальними положеннями неокласичної економічної теорії [Dequech, 2007: 280].

За Г. Беккером, зазначені принципи можуть слугувати підставою концептуального пояснення всіх типів людської поведінки, як ринкової, так і неринкової, як благ доступ до яких регулюється ринковими цінами, так і благ, "ціни" яких можуть і не мати ринкового вираження [Becker, 1976: 8]. Водночас дослідник скромно не вважає себе новатором, підстави для такої інтервенції він віднаходить у класичних моральних філософів Адама Сміта та Джеремі Бентама. Зокрема, в тезі останнього про двох "суверенів людства", поставлених над ним природою – болем та задоволенням. За Дж. Бентамом, "вони скеровують нас в усьому, що ми робимо, що говоримо і думаємо" [Bentham, 2017: 6]. Саме у бентамівському аналізі кримінальних санкцій, тюремної реформи, законодавчого процесу Г. Беккер вбачав інтелектуальну традицію, що виправдовувала новий поворот у суспільствознавстві.

Водночас Г. Беккер протиставляв такий підхід економічному детермінізму марксистської традиції, оскільки у цьому разі йшлося про організацію виробництва як ключовий чинник, що визначає соціальні процеси [Becker, 1976: 8–9]. Натомість, пропонований Г. Беккером підхід не ставив в основу процеси матеріального виробництва. Його підхід не передбачає визнання того, що "індивіди мотивовані винятково егоїзмом чи наживою", ідеться не про мотиви, а про метод аналізу, де базове припущення – установка на максимізацію блага, так як сам індивід його

розуміє. З огляду на це, за Г. Беккером, можлива максимізація егоїстичної, альтруїстичної, мазохістської, врешті-решт, якої завгодно корисності – теорія зовсім не передбачає відмови від суб'єктивності установки² та визначень умов її можливості, а також варіативності мотивів, де можливості актора суттєво обумовлюються індивідуальними та колективними діями інших індивідів, організацій тощо [Becker, 1992: 38].

Одночасно з першими дослідженнями Г. Беккера, М. Фрідмен аналізував проблему критерію евристичності теорії, зауважував, що "питання про "засновки" теорії полягає не в тому, наскільки вони пропонують реалістичний опис, оскільки такого вони ніколи не надають, але в тому, чи пропонують вони опис достатньо наближений до реальності з погляду потреб конкретної мети" [Фрідмен, 1994: 29]. Відповідь на питання, надає чи не надає теорія такого опису, можна спробувати дати емпірично. Дотепний приклад, яким він ілюстрував цю тезу, стосується розміщення листків на кроні дерева. Він пропонує припускати, що листки на кроні розміщуються таким чином, наче вони "прагнуть" максимізувати отримання сонячного світла задля росту. Ця теза видається абсурдною з погляду природничого пояснення, проте узгоджується з досвідом, який свідчить про те, що справді листки на кронах дерев концентруються на південній, а не північній стороні. Плутовина між описовою точністю та аналітичною прийнятністю, за М. Фрідменом, призводить до невинуватого критики евристичних теорій, які, однак, мають "нереалістичні" засновки [Фрідмен, 1994: 32–33; 43]. Ця теза була принциповою для прихильників ТРВ з огляду на очевидність критики, об'єктом якої мало бути ключове положення підходу – заперечення, що актор діє завжди з метою максимізації корисності, що входило в суперечність із класичною соціологічною уявою, бо ігнорувало вплив соціальних норм, а відповідно, конформності/ девіацій, ірраціональної поведінки тощо.

Поки на початку 1970-х економічна наука переживала ґрунтовні дискусії, які врешті призвели до зміщення теоретико-методологічного мейнстріму дисципліни, у соціології розпочалася дискусія щодо потенційної дисциплінарної кризи [Гоулднер, 2003]. На час виходу "Прийдешньої кризи західної соціології" проблема пошуку альтернативи структурно-функціональному аналізу здавалася радше теоретичною спекуляцією, аніж дисциплінарним імперативом³. "Критичний" поворот у соціологічному теоретизуванні після 1968 р. як реакція на домінування структурно-функціонального аналізу⁴, що у повоєнні роки став теоретичним мейнстрімом не

² Що випливає з мікроекономічної ординалістської теорії корисності, за якою "корисність" визначається суб'єктивно актором завдяки ранжуванню альтернатив. Питання про генезу переваг мікроекономіка не ставить, приймаючи їх як задані (принцип "стабільності переваг"). Тому Г. Беккер визнавав, що у відповіді на питання, яким чином в індивідів формуються відмінні переваги, соціологія може бути корисною для економічного підходу.

³ Якщо аналізувати динаміку приросту студентів-соціологів в західних університетах як індикатор міцності позиції дисципліни, то на початку 1970-х позиції соціології в академічному середовищі були доволі потужними, тож прогнози кризи справді на той момент могли видаватися надмірно песимістичними, однак ситуація змінилася "на зламі століть" [Селені, 2015: 37].

⁴ Цю тезу доречно розширити вказавши, що втратили свої позиції всі нормативістські теорії "дюрксоніанського" типу, а не лише структурний функціоналізм. Після падіння "залізної завіси" це ж сталося і з радянською версією марксизму, хоч і було викликано іншими причинами, однак за справедливими зауваженням висловленим Р. Ароном, радянський марксизм виконував ту ж саму функцію у радянському суспільствознавстві, що й структурний функціоналізм в американському та ширше – західних соціальних науках [Вауан, 2010: 89; Арон, 2004: 6]. Вакуум заповнювався принагідно різними версіями критичної теорії, постмодерністською деконструкцією тощо.

¹ Г. Беккер синонімічно використовував терміни "економічний підхід" та "підхід раціонального вибору" ("rational choice approach") [Becker, 1992: 51]. Таким чином, у його розумінні, теорія раціонального вибору й означала той підхід, який він сам називав "економічним".

лише у США, вплив інших гуманітарних наук (філософії, семіотики) на соціологію в цілому підтвердив чимало із прогнозованого, однак видається хибною думка про те, що успішність економічної інтервенції у соціологію зумовлювалася насамперед емпіричною ефективністю. Ішлося про "теоретичну ефективність" – спроможність запропонувати нові рамки для пояснення соціальних процесів, де емпірична ефективність похідна. Праці Г. Беккера, які ознаменували економічну інтервенцію в соціологію – були більшою мірою теоретичними, пропонували насамперед нові моделі пояснення. Вже згадувалася позиція Дж. Стіглера стосовно зростання рівня абстрактності економічної теорії, що відкрила перспективу розширення кола проблем для осмислення й тим підготувала ґрунт для подальшої експансії економічних пояснювальних моделей у суміжні соціальні науки. Однак ця експансія могла відбутися лише за умов відносного консенсусу стосовно теоретичного ядра в межах самої економічної науки. До того ж, як стверджувалося вище, позиції соціології та її академічна респектабельність станом на початок 1970-х рр. були доволі сильними.

І. Селені відзначав значний методологічний поступ соціології впродовж ХХ ст., особливо в царині вибіркового досліджень, які уможлилювали здійснення прогнозів, даючи відповідь на питання "як" відбувається певний процес (наприклад, електоральний), однак вкрай мало відповідей було дано на питання "чому" цей процес відбувається саме так. Складність причинної реконструкції він теж (подібно М. Фрідмену для економіки) пов'язував із невеликими можливостями соціологів проводити експерименти. Водночас навіть успішне проведення експериментів ставить проблему репрезентативності

[Селені, 2015: 40–41]. Прагнення соціологів скопіювати здобутки економістів і розбудувати теоретичну логіку та дизайн соціологічного дослідження подібний до економічного, він протиставляє "ретельному описові реальності", що соціологією вивчається. Тобто негативна реакція на ТРВ у сучасній соціології, з епістемологічного погляду, стимулює соціологів рухатися в напрямі, протилежному тому, яким рухалася економіка останні десятиліття – імператив реалізму засновків перед їх аналітичною зручністю.

Якщо економіка та соціологія перебували приблизно в однаковій ситуації з погляду академічного становища та рівня осмислення епістемологічних проблем, як так сталося, що економіка змогла більш успішно вирватися вперед і задавати ритм розвитку інших соціальних наук? Де причина часового розходження між дисциплінами, що призвело до того, що економіці вдалося вирішити епістемологічні суперечності менш конфліктно? Відповідаючи на це запитання, ігноруємо аспекти політичної кон'юнктури та позаакадемічні впливи, зосереджуючись винятково на теоретичному вимірі проблеми. Це відбулося **внаслідок відмови економіки від нормативістського пояснення і реалізму у концептуальних засновках.**

Скажімо, беккерівська теза про злочин як дію, здійснену в режимі калькуляції вигод і витрат, підважувала традицію "девіантного" пояснення протиправної поведінки, яка своїм корінням сягає ще дюркгаймівської соціології, де злочин розглядався як відхилення від вже заданої норми, викликаний зовнішніми причинами, де перефразовуючи Дж. С. Колмена, індивід – глина, з якої ці зовнішні обставини "ліплять" правопорушника [Coleman, 1993: 172]. Водночас, за Г. Беккером, мотивація законслухняної особи та правопорушника принципово не відрізняються – в обох випадках ідеться про максимізацію корисності, відрізняються однак оцінки вигод і втрат від вчинення протиправної дії. Теоретик також зауважує, що його модель не передбачає вико-

ристання ad hoc концептів кшталту аномії. Цілком можливо змодельовати злочинну поведінку уникаючи нормативістського пояснення [Becker, 1976: 46]. Очікувано, що такий підхід, як мотиваційно нейтральний, а відповідно до цінностей, соціалізації, робить непотрібною функціоналістську схему пояснення соціальних девіацій. Економічна теорія виявилася більш гнучкою в плані пояснення індивідуальних дій. Соціологія та економіка, що демонстрували емпіричні успіхи відносно рівномірно у другій половині ХХ ст., вийшли на новий рівень взаємодії не через "програш" соціології на "емпіричному фронті", а через радикальне узгодження економічного теоретизування, яке відбулося швидше й можливо менш конфліктно, ніж соціологічне. Коли в економіці відбулося зміщення парадигмального мейнстріму, в соціології зникнення стану монопарадигмальності загальною, що відкрило відразу декілька "вікон можливостей" для соціології – одним із яких було адаптація принципів економічного підходу у формі соціологічної ТРВ.

З епістемологічного погляду категорія ринку в неокласичній економічній теорії може описуватися у фрідменівських термінах "нереалістичного засновку", адже ринок в такому теоретизуванні розглядається не як емпірична реальність, а радше як абстрактно змодельована реальність, від якої відштовхується дослідник при формулюванні гіпотез і обґрунтуванні пояснень, в основі чого лежить принцип "вальрасівської моделі економіки обміну" [Coleman, 1984: 85–86]. Найбільш загальний аналіз цієї моделі, здійснений Дж. С. Колменом, дає підстави стверджувати, що в її основі лежить низка припущень, які для економіста-теоретика мають імперативну силу: не існує жодних соціальних бар'єрів для обміну (лише величини попиту та пропозиції), блага, що слугують предметом обміну – відчужувані, самі актори ідентичні, відсутні екстерналії. У межах таких припущень категорія соціальної структури справді видається зайвою. Однак бар'єри для обміну можуть існувати, деякі ресурси, як то знання, зовнішність чи манери, що можуть бути описані через концепт людського капіталу – невідчужувані від особи носія, а генеруються у певному контексті (наприклад, завдяки соціальному капіталу). Останній, будучи мережевим утворенням, є атрибутом саме соціальної структури, а не індивіда.

Із цього теоретик зробив два висновки: по-перше, категорія ринку не може повністю замінити категорію соціальної структури, параметри останньої – важливі змінні у поясненні соціальних процесів, по-друге, перша обставина створює передумови продуктивного зворотного впливу соціології на економіку. Перша обставина вирізняє колменіську соціологічну теорію раціонального вибору від її економічної версії, що означає – соціології не треба цілком відмовлятися від напрацьованого понятійно-категоріального апарату. На початку 1990-х рр. Дж. С. Колмен розробив низку концептуальних пропозицій щодо вдосконалення теорії раціонального вибору¹, і поруч із трьома принципами, визначеними Г. Беккером, запропонував чотири складники: 1) відмова від контролю; 2) соціальний капітал; 3) соціальне походження прав; 4) інститути.

Відмова від контролю за власними діями може бути шляхом максимізації корисності, оскільки актори стартують у нерівних умовах (за соціологічною логікою – вони не ідентичні, на відміну від ідеалізованої економічної моделі). Вищий інтерес до подій/ресурсів, що перебуває під контролем іншого актора, може призводити

¹ Разом з тим теоретик приймає від економічного підходу в якості аналітичного припущення відмову від передзаданості норм і методологічний індивідуалізм, хоч у нього часом суперечливе слідування цим орієнтирам – про це у [Шелухін, 2016].

до відмови від контролю за частиною власних ресурсів чи подій або ж власними діями задля отримання доступу до ресурсу, який є пріоритетним. Відмова від контролю може бути раціональною стратегією обміну, а також інструментом пояснення виникнення відносин панування. Обмін правами контролю може генерувати важливий мережевий ресурс – соціальний капітал, обсяг якого має тенденцію до збільшення завдяки тривалості, множинності зв'язків між акторами та порівняно високим ступенем закритості мережі, до якої вони належать. Обсяг цього ресурсу залежить від дій кількох чи великої кількості акторів (залежно від величини мережі), і ця обставина створює ефект екстерналії [Коулман, 2004: 41–43]. Все одно у цій схемі інтереси "служуть рушійними силами дії" [Coleman, 1994: 509].

Якщо інститути й аналізувалися у неокласичній економічній традиції, то здебільшого як інструменти досягнення цілей раціональними акторами, але не як самостійна змінна, що впливає на їх преференції чи логіку дії. Особливо це помітно у теорії суспільного вибору й теоретично пов'язаної з нею концепції конкуренції між групами впливу Г. Беккера або концепції регулювання економіки Дж. Стіглера [Stigler, 1971; Becker, 1983]. Так само умовним винятком можуть вважатися роботи Р. Коуза, який звернув увагу на деякі інституційні аспекти економічних процесів [Coase, 1991]. Однак навіть його теорія фірм, яка пояснює їх виникнення через потреби здешевлення транзакцій, хвибує на ті недоліки, що їх вказував Дж. С. Колмен у цілому для неокласичної економічної теорії. Сторвжуючи, що "функціонування ринку передбачає деякі затрати і формуючи організації та надаючи деякому авторитету (підприємцю) право спрямовувати ресурси, можна зменшити ці ринкові затрати", теоретик ігнорував чинник колективної організації фірм, що може впливати на їхню продуктивність і, зокрема, здешевлення транзакцій [Коуз, 1999]. Зводячи фірму до особи підприємця, тобто прагнучи вписати її функціонування в логіку дії окремого індивіда, так само підданого принципу максимізації корисності, пропонує Р. Коузом концептуальна логіка не потребує жодних додаткових пояснювальних елементів. За Р. Коузом, лише фірми й ринок складають інституційну структуру економічної системи, натомість для Дж. С. Колмена інституційна структура економіки – похідна від соціальної і включає ринок. Тож для зазначених авторів про вплив соціальних інститутів – не йшлося.

Можна стверджувати, що солідаризуючись із Г. Беккером в першому пункті із трьох, Дж. С. Колмен своїми пунктами 2, 3 і 4 заміняє пункт 2 вихідних засад беккерівської методології – теза про існування ринків замінюється тезою про існування соціальної структури, де ринок є однією із складових, а сама ця структура виявляє себе в соціальному походженні прав, соціальному капіталі та інститутах, зокрема неринкових. З іншого боку, це не означало, що Дж. С. Колмен відмовлявся від категорії ринку, а радше мислив її як таку, що похідна від соціальної структури. Водночас чимало відносин у межах цієї структури описувалося через принципи калькуляції вигод/витрат та максимізацію корисності, тобто за беккерівською "ринковою" логікою. Соціальна структура реконструювалася через припущення про обмінний характер відносин, що її складають. Прогноз, що з часом емпіричні та концептуальні успіхи Чиказької економічної школи можуть спадати, якщо не буде переглянутий постулат взаємозамінності категорій ринку та соціальної структури в аналізі, виявився релевантним. Проілюструвати це можна полемікою М. Грановетера із Дж. Стіглером стосовно пояснення процесу пошуку роботи.

Хоча саме економісти звернули увагу на ресурсне значення інформації, зокрема її роль у функціонуванні ринку праці, класична стаття Дж. Стіглера, яка артикулювала цю проблему, випередила не менш класичну статтю М. Грановетера, на 11 років [Stigler, 1962]. Попри те, що останній не цитує Дж. Стіглера у згаданій праці¹, він полемізує з положенням його підходу у монографії наступного 1974 р.². М. Грановетер наголошує, що комодифікація пояснення, властива економічній теорії, передбачає розгляд праці як товару, а відповідно, відносини безробітного як потенційного працівника та працедавця – як відносини продавця та покупця, сам же процес пошуку роботи пояснюється у термінах вартості [Granovetter, 1995: 26–29]. Останнє поняття слугує ланкою між двома акторами, де продавець, який має певну кваліфікацію та вміння (певний обсяг людського капіталу), може претендувати на певну позицію або цікавити певного продавця, який може пропонувати певну ціну за працю. У цій схемі немає фактично жодних інших акторів, окрім "продавців" і "покупців", відносини між якими будуються через "ціну" ресурсу. Всі аспекти, які не вписуються у ці рамки, зводяться до тези про неповноту інформації, що призводить до викривлення поведінки котрогось із акторів. Однак не маючи розуміння, що "повна інформація" означає, окрім того, що вона означає у цій схемі "все", сама модель призводить до хибного пояснення процесу пошуку роботи. М. Грановетер задається питанням, якщо ціна не поєднує людину з робочим місцем, то що поєднує? Релевантне пояснення він знаходить у соціальних чинниках: "...пошук роботи – це більше, ніж раціональний економічний процес – він сутнісно вкорінений в інші соціальні процеси, що суттєво визначають його перебіг і результати" [Granovetter, 1995: 39]. М. Грановетер, як відомо, продемонстрував, що не існує "повної інформації" як такої в межах ринку, а існують конкретні інформаційні потоки, що вкорінені в різні типи мереж, у які залучений актор, і вони можуть по-різному впливати на перебіг процесу пошуку роботи. Ця включення відсилає до соціо-структурних вимірів процесу пошуку роботи. У 1980-ті рр. він розвинув цю тезу в ширшу концепцію "вкоріненості" економічної дії в соціальну структуру [Granovetter, 1985].

Соціологія все ще лишається відданою епістемологічному реалізму, який можливо матиме наслідком виникнення значущої пояснювальної альтернативи у найближчі десятиліття, однак точно не зможе зупинити експансію економічного імперіалізму, який зміцнів та набув нових форм завдяки посиленій увазі до інституційних чинників. Питання можливості зворотного впливу соціології на економіку сьогодні, як його порушив Дж. С. Колмен, вочевидь, все ще лишається відкритим.

Матеріал до статті опрацьований на кафедрі соціології факультету соціальних наук Лундського університету (Швеція) за грантом програми Erasmus+.

Список використаних джерел

1. Аджемоглу Д. Чому нації занепадають? Походження влади, багатства та бідності / Д. Аджемоглу, Дж. Робінсон ; пер. з англ. О. Дем'янчука. – К. : Наш Формат, 2016. – 440 с.
2. Арон Р. Етапи розвитку соціології думки / Р. Арон ; пер. з фр. Г. Філіпчука. – К. : Юніверс, 2004. – 393 с.
3. Вебер М. Про внутрішнє покликання до науки // Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. – К. : Вид-во Соломії Павличко "Основи", 1998. – С. 311–338.
4. Гоулднер А. Наступаючий кризис Западной социологии / А. Гоулднер ; пер. с англ. – СПб. : Наука, 2003. – 575 с.
5. Грановеттер М. Сила слабых связей / М. Грановеттер ; пер. З. Котельникова // Экономическая социология. – 2009. – Т. 10, № 4. – С. 31–50.

¹ Стаття 1973 р. [Грановеттер, 2009].

² Тут цитована за виданням 1995 р.

6. Коуз Р. Природа фирмы / Р. Коуз ; пер. с англ., под ред. В. Гальперина [Электронный ресурс] // Вехи экономической мысли. Теория потребительского поведения и спроса. Т. 1. – СПб. : Экономическая школа, 1999. – Режим доступа/ http://gallery.economicus.ru/cgi-bin/frame_rightn_newlife.pl?type=in&links=/in/coase/works/coase_w1.txt&img=works_small.gif&name=coase
7. Коулман Дж. С. Экономическая социология с точки зрения теории рационального выбора / Дж. С. Коулман ; пер. М. Добряковой // Экономическая социология. – 2004. – Т. 5, № 3. – С. 35–44.
8. Латур Б. Про деякі емоційні наслідки капіталізму / Б. Латур ; пер. з англ. А. Дейнеки, під ред. Т. Цимбала // Всеукраїнський соціологічний часопис "СВОЄ". – 2015. – № 1(11). – С. 36–49.
9. Локк Дж. Цілі політичного суспільства та врядування [Текст] / Дж. Локк ; пер. з англ. Р. Димерця // Лібералізм: ліберальна традиція політичного мислення від Дж. Локка до Дж. Роузла. Антологія. – К. : Смолоскип, 2009. – С. 639–643.
10. Пикетті Т. Капітал у XXI столітті / Т. Пикетті ; пер. з англ. Н. Палій. – К. : Наш Формат, 2016. – 696 с.
11. Селені І. Потрійна криза соціології / І. Селені, пер. з англ. А. Дейнеки // Всеукраїнський соціологічний часопис "СВОЄ". – 2015. – № 2–3(12–13). – С. 56–61.
12. Фридмен М. Методология позитивной экономической науки / М. Фридмен ; пер. М. Шерстнева // Thesis. – 1994. – № 4. – С. 20–52.
13. Шелухін В. Концепція норм Дж. С. Колмена: мікро-макро теоретичні рамки та їх критичне прочитання / В. Шелухін // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Соціологія. – 2016. – № 1(7). – С. 23–27.
14. Acemoglu D. Economic Origins of Dictatorship and Democracy [Text] / D. Acemoglu, J. Robinson. – Cambridge, New York : Cambridge University Press, 2006. – 434 p.
15. All Prizes in Economic Sciences [Electronic resource]. – 2017. – Режим доступу: https://www.nobelprize.org/nobel_prizes/economic-sciences/laureates/
16. Bauman Z. Towards a Critical Sociology: an Essay on Commonsense and Emancipation / Z. Bauman. – New York : Routledge, 2010. – 104 p.
17. Becker G. The Economic Approach to Human Behavior / G. Becker. – Chicago, London : University of Chicago Press, 1976. – 294 p.
18. Becker G. An Economic Analysis of Marital Instability / G. Becker, E. Landes, R. Michael // Journal of Political Economy. – 1977. – Vol. 85, № 6. – P. 1147–1187.
19. Becker G. The Theory of Competition Among Pressure Groups for Political Influence / G. Becker // The Quarterly Journal of Economics. – 1983. – Vol. XCVIII, № 3. – P. 371–400.
20. Becker G. The Economic Way to Looking at Life: Nobel Memorial Lecture [Electronic resource] / G. Becker // Economic sciences. – 1992. – p. 38–58. – Режим доступу/ https://www.nobelprize.org/nobel_prizes/economic-sciences/laureates/1992/becker-lecture.pdf
21. Bentham J. An Introduction to the Principles of Morals and Legislation [Electronic resource] / J. Bentham, ed. by J. Bennett. – Early Modern . – 2017. – Режим доступу: <http://www.earlymoderntexts.com/assets/pdfs/bentham1780.pdf>
22. Coase R. The Institutional Structure of Production: Nobel Lecture [Electronic resource] – 1991. Режим доступу: https://www.nobelprize.org/nobel_prizes/economic-sciences/laureates/1991/coase-lecture.html
23. Coleman J S (1984) Introducing Social Structure into Economic Analysis The American Economic Review 74(2): 84–88.
24. Coleman J. S. The Impact of Gary Becker's Work on Sociology / J. S. Coleman // Acta Sociologica. – 1993. – Vol. 36, № 3. – P. 169–178.
25. Coleman J. S. Foundations of Social Theory / J. S. Coleman. – Cambridge, London : The Belknap Press of Harvard University Press, 1994. – 994 p.+XVIII.
26. Dequech D. Neoclassical, Mainstream, Orthodox, and Heterodox economics / D. Dequech // Journal of Post Keynesian Economics. – 2007. – Vol. 30, № 2. – P. 279–302.
27. Dewey D. The Economics of Discrimination by Gary Becker: Review / D. Dewey // Southern Economic Journal. – 1958. – Vol. 24, №4. – P. 494–496.
28. Ebeling R. Milton Friedman and the Chicago School of Economics [Electronic resource] / R. Ebeling // Foundation for Economic Education. – Режим доступу: <https://fee.org/articles/milton-friedman-and-the-chicago-school-of-economics/>
29. Granovetter M. Economic Action and Social Structure: the Problem of Embeddedness / M. Granovetter // American Journal of Sociology. – 1985. – Vol. 91, № 3. – P. 481–510.
30. Granovetter M. Getting a Job: a Study of Contacts and Careers / M. Granovetter. – Chicago, London : The University of Chicago Press, 1995. – 251 p.
31. Hess D. Chicago school of economics [Electronic resource] / D. Hess // Encyclopedia of Business Ethics and Society. – 2017. – Режим доступу/ <https://www.britannica.com/topic/Chicago-school-of-economics>
32. Knight F. Risk, Uncertainty and Profit / F. Knight. – New York : Sentry Press, 1964. – 381 p.
33. Marshall A. Principles of Economics / A. Marshall. – London Macmillan, 1890. – 759 p.
34. Mäki U. Economic Imperialism: Concept and Constraints [Text] // Philosophy of the Social Sciences. – 2008. – Vol. XX, № 10. – P. 1–30.
35. McTeer V. Frank H. Knight: Origins of the Chicago School of Economics [Электронний ресурс] // Economic Insights. – 2002. – Vol. 7, № 3. – Режим доступу: <https://www.dallasfed.org/research/ei/>
36. Milanovic B. Global Income Inequality by the Numbers: in History and Now [Electronic resource] / B. Milanovic // The World Bank Policy Research Working Paper 6259. – 2012. – Режим доступу: <http://documents.worldbank.org/curated/en/959251468176687085/pdf/wps6259.pdf>
37. Reder M. W. The Economics of Discrimination: Review [Text] / M. W. Reder // The American Economic Review. – 1958. – Vol. 48, № 3. – P. 495–500.
38. Stigler G. The Economics of Information / G. Stigler // The Journal of Political Economy. – 1961. – Vol. 69, № 3. – P. 213–225.
39. Stigler G. Information in the Labor Market [Text] / G. Stigler // The Journal of Political Economy. – 1962. – Vol. 70, № 5. – P. 94–105.
40. Stigler G. The Theory of Economic Regulation / G. Stigler // The Bell Journal of Economics and Management Science. – 1971. – Vol. 2, № 1. – P. 3–21.
41. Stigler G. The Process and Progress in Economics: Nobel Memorial Lecture [Electronic resource] / G. Stigler // Nobel Prize: Economics Sciences. – 1982. – P. 57–76. – Режим доступу: https://www.nobelprize.org/nobel_prizes/economic-sciences/laureates/1982/stigler-lecture.pdf
42. Stigler G. Economics: the Imperial Science? / G. Stigler // The Scandinavian Journal of Economics. – 1984. – Vol. 86, № 3. – P. 301–313.
43. The Frank H. Knight Page [Электронний ресурс]. – 2010. – Режим доступу: <https://msu.edu/~emmettr/fhk/basicbio.htm>
44. Tullock G. Economic Imperialism [Text] // Theory of Public Choice/ ed. by J. Buchanan, R. Tollison. – Ann Arbor : Michigan University Press, 1972. – P. 317–329.

References

- Acemoglu D, Robinson J (2016) *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*. Kyiv: Nash Format. [in Ukrainian]
- Aron R (2004) *Les Étapes de la Pensée Sociologique*. Kyiv: Universe. [in Ukrainian]
- Weber M (1998) *Wissenschaft als Beruf*. In O. Pohorily (eds) *Sociologia. Zahalnoistorychni analyzy. Polityka*. Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian]
- Gouldner A (2003) *The Coming Crisis of Western Sociology*. St. Petersburg: Nauka. [in Russian]
- Granovetter M (2009) The Strength of Weak Ties *Ekonomicheskaya Sociologiya* 10(4): 31-50 [in Russian] <https://doi.org/10.17323/1726-3247-2009-4-31-50>
- Coase R (1999) The Nature of the Firm. In V. Galperin (eds) *Vechi ekonomicheskoi mysli* Available at: http://gallery.economicus.ru/cgi-bin/frame_rightn_newlife.pl?type=in&links=/in/coase/works/coase_w1.txt&img=works_small.gif&name=coase [in Russian]
- Coleman J S (2004) A Rational Choice Perspective on Economic Sociology *Ekonomicheskaya Sociologiya* 5(3): 35–44. [in Russian] <https://doi.org/10.17323/1726-3247-2004-3-35-44>
- Latur B (2015) On Some of the Affects of Capitalism *Vseukrainskyi Sociolohichniy Chasopys SVOIE* 1(11): 36–49. [in Ukrainian]
- Locke J (2009) *Two Treatises of Government* (Excerpts). In O. Protsenko, V. Lisovyi Liberalism: A Liberal Political Thought from John Locke to John Rawls Kyiv: Smoloskyp. [in Ukrainian]
- Piketty T (2016) *Capital in the 21st Century* Kyiv: Nash Format. [in Ukrainian]
- Szelenyi I (2015) The Triple Crisis of Sociology *Vseukrainskyi Sociolohichniy Chasopys SVOIE* 2-3(12-13): 56–61. [in Ukrainian]
- Friedman M (1994) *The Methodology of Positive Economics* Thesis 4: 20–52. [in Russian]
- Shelukhin V (2016) Coleman's Conception of Norms: Micro-Macro Theoretical Framework and its Critical Re-reading Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. *Sociology* 1(7): 23–27, [in Ukrainian] <https://doi.org/10.17721/2413-7979/7.114>
- Acemoglu D, Robinson J (2006) *Economic Origins of Dictatorship and Democracy*. New York: Cambridge University Press.
- Nobel Prize (2017) All Prizes in Economic Sciences Available at: https://www.nobelprize.org/nobel_prizes/economic-sciences/laureates/
- Bauman Z (2010) *Towards a Critical Sociology: an Essay on Commonsense and Emancipation*. New York: Routledge, <https://doi.org/10.4324/9780203855706>
- Becker G (1976) *The Economic Approach to Human Behavior* Chicago, London: University of Chicago Press.
- Becker G (1977) An Economic Analysis of Marital Instability *Journal of Political Economy* 85(6): 1147–1187, <https://doi.org/10.1086/260631>
- Becker G (1983) The Theory of Competition Among Pressure Groups for Political Influence *The Quarterly Journal of Economics* 98(3): 371–400, <https://doi.org/10.2307/1886017>
- Becker G (1992) The Economic Way to Looking at Life: Nobel Memorial Lecture. Economic sciences. Available at: https://www.nobelprize.org/nobel_prizes/economic-sciences/laureates/1992/becker-lecture.pdf
- Bentham J (2017) An Introduction to the Principles of Morals and Legislation. Early Modern Text. Available at: <http://www.earlymoderntexts.com/assets/pdfs/bentham1780.pdf>
- Coase R (1991) The Institutional Structure of Production: Nobel Lecture. Nobel Prize: Economics Sciences. Available at: https://www.nobelprize.org/nobel_prizes/economic-sciences/laureates/1991/coase-lecture.html
- Coleman J S (1984) *Introducing Social Structure into Economic Analysis* The American Economic Review 74(2): 84–88.
- Coleman J S (1993) The Impact of Gary Becker's Work on Sociology *Acta Sociologica* 36(3): 169–178, <https://doi.org/10.1177/000169939303600302>
- Coleman J S (1994) *Foundations of Social Theory*. Cambridge, London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Dequech D (2007) Neoclassical, Mainstream, Orthodox, and Heterodox Economics *Journal of Post Keynesian Economics* 30(2): 279–302, <https://doi.org/10.2753/pke0160-3477300207>

27. Dewey D (1958) The Economics of Discrimination by Gary Becker: Review Southern Economic Journal 24(4): 494-496, <https://doi.org/10.2307/1055714>
28. Ebeling R (2006) Milton Friedman and the Chicago School of Economics. Foundation for Economic Education. Available at: <https://fee.org/articles/milton-friedman-and-the-chicago-school-of-economics/>
29. Granovetter M (1985) Economic Action and Social Structure: the Problem of Embeddedness *American Journal of Sociology* 91(3): 481-510, <https://doi.org/10.1086/228311>
30. Granovetter M (1995) Getting a Job: a Study of Contacts and Careers. Chicago, London: The University of Chicago Press.
31. Hess D (2017) Chicago School of Economics. In Encyclopedia of Business Ethics and Society. Available at: <https://www.britannica.com/topic/Chicago-school-of-economics>, <https://doi.org/10.4135/9781412956260.n125>
32. Knight F (1964) *Risk, Uncertainty and Profit*. New York: Sentry Press.
33. Marshall A (1890) Principles of Economics. London: Macmillan.
34. Mäki U (2008) Economic Imperialism: Concept and Constraints Philosophy of the Social Sciences 20(10): 1-30, <https://doi.org/10.1177/0048393108319023>
35. McTeer B (2002) Frank H. Knight: Origins of the Chicago School of Economics Economic Insights 7(3). Available at: <https://www.dallasfed.org/research/ei/>
36. Milanovic B (2012) Global Income Inequality by the Numbers: in History and Now. The World Bank Policy Research Working Paper 6259. Available at: <http://documents.worldbank.org/curated/en/959251468176687085/pdf/wps6259.pdf> <https://doi.org/10.1596/1813-9450-6259>
37. Reder M W (1958) The Economics of Discrimination: Review *The American Economic Review* 48(3): 495-500.
38. Stigler G (1961) The Economics of Information The Journal of Political Economy 69(3): 213-225, <https://doi.org/10.1086/258464>
39. Stigler G (1962) Information in the Labor Market The Journal of Political Economy 70(5): 94-105, <https://doi.org/10.1086/258727>
40. Stigler G (1971) The Theory of Economic Regulation The Bell Journal of Economics and Management Science 2(1): 3-21, <https://doi.org/10.2307/3003160>
41. Stigler G (1982) The Process and Progress in Economics: Nobel Memorial Lecture. Nobel Prize: Economics Sciences. Available at: https://www.nobelprize.org/nobel_prizes/economic-sciences/laureates/1982/stigler-lecture.pdf
42. Stigler G (1984) Economics: the Imperial Science? The Scandinavian Journal of Economics 86(3): 301-313, <https://doi.org/10.2307/3439864>
43. The Frank H. Knight Page (2010) Available at: <https://msu.edu/~emmettr/fhk/basicbio.htm>
44. Tullock G (1972) Economic Imperialism. In J. Buchanan, R. Tollison (eds) Theory of Public Choice. Ann Arbor: Michigan University Press, 317-329.

Надійшла до редколегії 11.07.18

V. Shelukhin, Assist.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

SOCIOLOGY BEFORE THE CHALLENGE OF ECONOMIC IMPERIALISM

The boundaries between the various social and behavioral sciences are shifted by economics imperialism. Economics imperialism is a theoretical situation when typical in economics cost-benefit explanation introduces in non-economic areas. That situation was at a historical peak when Chicago School of economics changed theoretical mainstream in economic science. Expansion of economics explanation in sociology provokes different reactions among sociologists. On the one hand it causes emergence of a new way to looking at social reality with utility maximization principle as conceptual core, on the other, it challenges disciplinary and intellectual identity of sociology. Contemporary rational choice theory is a consequence of the first reaction. The second reaction is the most common among sociologists. This research paper discusses some issues that depend on economics imperialism in sociology. First and foremost, why economic science leaves sociology behind in current research? Economics avoided epistemological realism in the 1950-1970s. In a case of economic theory the most prevalent epistemological principle is analytical suitability. Sociology tries to re-establish theoretical explanation with realistic foundations. The mainstream economics has clear theoretical core that is based on neoclassical economic paradigm. Contrary to much of what has been written in response to recent discussions, sociology does not make progress in the same sense. This poly-paradigmatic condition provokes some troubles with heuristic power of sociological theory. The author also argues that rational choice sociology that was systematically introduced by James S. Coleman had some specific features with crucial differences from "economic approach" (economic version of rational choice theory, developed by Gary S. Becker). James S. Coleman argued the importance of the concept of "social structure" in rational choice perspective. Will epistemological realism allow sociology to create relevant response to economics imperialism? The key question in current theoretical discussion is still unanswered.

Keywords: economics imperialism, theory of rational choice, Chicago School of Economics, epistemological realism, neo-institutionalism.

УДК 316.334.2

DOI: <http://dx.doi.org/10.17721/2413-7979/9.3>

O. Dutchak, PhD student
National Technical University of Ukraine
"Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute", Kyiv, Ukraine

CONDITIONS AND SOURCES OF LABOR REPRODUCTION IN GLOBAL SUPPLY CHAINS: THE CASE OF UKRAINIAN GARMENT SECTOR

Problems of labor (power) reproduction in global garment supply chains are broadly reviewed in related research. However, little or no attention has been paid to these issues in post-Soviet countries in general and in Ukraine in particular. Using Marxist and Marxist feminist approaches to labor reproduction and based on semi-structured interviews with Ukrainian factory workers, this article analyzes production-related conditions of their labor reproduction and additional sources of material resources and time necessary for it. It reveals that Ukrainian garment workers, who produce for Western brands, often have poor conditions of labor reproduction due to immanent features of global supply chains' operation, as well as due to poor law enforcement, management's arbitrariness and company unionism. For many of the interviewed workers, these conditions of labor reproduction result in consumption austerity and the problem of gender-related high load of reproductive labor which often have to be managed at the expense of rest, recreation and social life. Additional sources of labor reproduction that workers can attain outside the production process have a further negative impact through time and health-related pressure on their quality of life, further financial insecurity, additional pressure and control by employers. These results problematize socio-economic outcomes of inclusion into global supply chains as international brands transfer a part of the labor reproduction load on the local state and workers. The article reveals that broadening our focus, from the production process to a number of activities beyond production, can contribute to the Marxist approach to labor reproduction and its sources.

Keywords: reproduction of labor power, sources of labor reproduction, reproductive labor, global supply chains, gender, Marxism.

Ukrainian garment factories and their labor force have been included into global supply chains since the time when Ukraine gained independence in 1991. While the Ukrainian government's discourse has always been about attracting foreign companies, it has almost never included a critical assessment of how this influences local workers' ability to sustain themselves. And while for many years labor issues in global supply chains in general and in the garment sector in particular have been in the focus of sociology, there is little or no research in Ukrainian context.

According to research in other production countries, inclusion into a global supply chain often leads to numerous problems concerning labor conditions. This is caused by structural characteristics of the global supply chains' operation. Some scholars argue that competition between countries in the context of neoliberal policies and power consolidation on the side of capital [Anner, 2015a], critical imbalance of power in global supply chains and highly disproportional distribution of added value [Bruhn, 2014], polarization between "global" capital and "local" labor [Kelly, 2002] creates "race to the bottom" and "labor-unfriendly regimes" [Mezzadri, 2008: p. 604] where governments continuously try to attract investment by reducing taxes, making tax exemptions [Seabrooke and Wigan, 2014], or liberalizing labor regulations [Flecker, 2010].

In the context of labor problems which emerge from global supply chains' operation, the problems of wages are of crucial importance. For countries at the bottom of global supply chains, prevailing wages in industries included in global supply chains cover no more than 50 % of basic needs [Anner, 2015a; Holdcroft, 2015], and frequently, even minimum wages are not paid [Starmanns, 2017]. These tendencies bring up an issue of labor day-to-day survival (in other words, labor reproduction) as an important one for a state, economy, and community.

The concept of labor reproduction or labor-power reproduction¹ has been comprehensively developed within Marxist tradition, starting with Karl Marx's research of the capitalist mode of production [Marx, 1990]. In capitalism, Marx argues, while workers can only sell their labor-power, they need something in return to renew this labor power and to survive. In capitalist economy workers get wages for selling their labor power; Marx analyzes only wages as the source of labor reproduction. This analysis must be taken critically in the face of poverty wages in global supply chains.

Hence, this research deals with the following **problem**: while neoliberal ideology, followed by the Ukrainian government to a great extent, proposes inclusion into global supply chains as an ideal way of development [Baldwin,

2013], no critical assessment of outcomes for labor day-to-day reproduction has been made in Ukrainian context. This article aims to identify and assess conditions, sources and outcomes of labor reproduction in those Ukrainian garment factories that are included into global supply chains. Hence, the **objectives of this research are**: 1) to identify and assess production-related conditions and sources of labor reproduction in Ukrainian made-for-brands garment sector; 2) drawing on empirical data in Ukraine, to assess applicability of Marxist theoretical approach to explicating labor reproduction in capitalist economy.

Theoretical and methodological approaches.

Theoretical standpoint of this research elaborates on Marxist tradition as the one which comprehensively deals with the issues of labor (power) reproduction. According to Karl Marx, "the production of labour-power consists in [individual's] reproduction of himself or his maintenance" [Marx, 1990: p. 274], and those are the means of subsistence (food, clothes, housing) necessary for his or her reproduction, i.e. for survival and maintaining an ability to work productively. In capitalist economy, Marx argues, when labor is included in the process of capitalist production, wages become the main source for labor-power to reproduce. Hence, the processes of production and labor reproduction are bound together and labor reproduction is viewed in a wage-centric manner. His wage-centric discourse derives from an attempt to conceptualize the value of labor-power in capitalist economy, hence, to define how workers' inclusion into this economy influences conditions of their reproduction and how the actual needs of workers are related to the resources provided by capitalism. This approach has been criticized by Marx's adherents and was developed by them in two major directions.

First of all, Michael Burawoy explained this interpretation of labor reproduction by a specific historical phase of capitalist development which he called "market despotism" [Burawoy, 1983]. Burawoy argues that during this phase the process of production and labor reproduction are almost inseparable. Adjusting Marx's theory to modern capitalist reality, Michael Burawoy suggests that the ties between the process of production and labor reproduction can be loosened by state intervention in two particular ways [Burawoy, 1983: p. 589]. First of all, state intervention can provide social insurance and introduce minimum wage regulations to establish the minimal level of labor reproduction and thus make it relatively independent from the production process. Secondly, state intervention can implement regulations to protect workers from management's arbitrariness in the process of bargaining.

These may include legislation not only to establish and empower trade unions but also to protect individual workers from being fired.

Secondly, Marx's theory of labor reproduction was criticized by Marxist feminists for excluding reproductive labor. As Silvia Federici points out, means of subsistence should not only be bought and consumed; there is the process of another type of labor involved in-between [Federici, 2009]. She emphasizes that, in his theory, Marx ignores reproductive labor necessary for delivering and processing the means of physical and emotional subsistence. This exclusion of reproductive labor, argues Federici, made Marx blind to the role of women and the interplay between capitalism and patriarchy. Inclusion of the whole Marxist feminist argument and discussion on reproductive labor in capitalist economy is beyond theoretical and empirical needs of this research. However, feminist emphasis on another type of labor process and time needed for labor reproduction is crucial; and feminist attention to the gender aspect of reproductive labor must be kept in focus, too.

From theoretical elaborations of Karl Marx, Michael Burawoy and Silvia Federici, the following sources for labor reproduction can be listed: monetary, temporal, and regulatory. The monetary dimension refers to wages a worker can spend on his or her reproduction. Temporal dimension corresponds to time a worker has to make his or her means of subsistence consumable. This refers to the time he or she spends on what is generally called reproductive labor. And finally, regulatory sources correspond to state regulation of job security, collective bargaining and minimum wage provision. In the context of global supply chains, three systemic problems can be immediately highlighted in relation to the labor reproduction dimensions. The first problem is the "race-to-the-bottom" mentioned above. In neoliberal economy, competing for a place in global supply chains may cause a loosening of labor and wage regulations in order to attract investments. This leads to less state intervention in support of labor reproduction. The second problem is low payment, also mentioned above. It is important to emphasize that poverty wages in global supply chains of international brands are so important in labor-related discourse primarily because of structural critical imbalance between wages of workers and profit rates of brands. Hence, the question of a worker's ability to buy what he or she needs for life is imbedded into structural aspects of global supply chains in general and brands' supply chains in particular. And the third problem is extensive overtime, which can be even more important in garment global supply chains (comparing to other global supply chains) because of the "fast-fashion"² phenomenon and a prevalence of "just-in-time" production³.

Aiming to reflect on the situation in Ukrainian garment industry in the light of the theoretical perspectives discussed above, this article draws upon **empirical data** which was collected in September 2016, March and July-September 2017 in Ukrainian factories. It consists of 51 semi-structured interviews with workers (excluding management and administration) of 8 factories⁴. In three of those factories, 5% of the total workforce was surveyed. All of these factories are in formal economy sector, with 100 to 700 people employed in each. They are located in 7 different administrative regions of Ukraine, in locations ranging from an urban type settlement with a population of almost 10,000 people to a city with more than 600,000; three of the settlements are administrative centers of their regions. Specific regions cannot be named due to confidentiality though it can be added that the factories are located in western (two factories), central (four factories) and southern (two factories) macro regions. All the interviews were confidential and taken outside of factories.

Other sources of empirical data for this research are the State Statistics Service of Ukraine (SSSU) and the United Nations Comtrade Database (UN Comtrade).

Ukrainian export-oriented garment industry: general characteristics. The end of the Soviet Union also meant the end of its production networks, including those of garment sector. For Ukraine, as for many other countries, it also was the beginning of the long "transition" crisis with decreasing socio-economic parameters. Facing disintegration of their supply chains and lowering purchasing power of the local population, many of the newly privatized garment factories started to take orders from brands. Further inflow of cheap (often contraband) goods of mass consumption and an absence of alternative development strategies from the state [Hormel, 2011] made the lowest position in garment global supply chains an attractive option for many factories. While there are no direct statistics pointing to this claim, it can be supported by some collateral data. First of all, according to some sources, 90% of Ukrainian garment enterprises use toll manufacturing [Tsepko, 2010] which means that a great part of them must be included into brands' "Cut, Make and Trim" schema⁵ as suppliers. At the same time, in 2015, the main export destinations for garments were, in cash value terms: Germany (37 %); Hungary (7 %); Poland (7 %); Romania (6 %); Denmark (6 %); and France (6 %) (UN Comtrade 2015). Christos Kalantaridis' research of factories in Zakarpattia Region suggests that at least some factories are not direct suppliers for brands but rather play the role of subcontractors for "intermediaries located in economies which achieved significant advances in the process of socio-economic transformation (such as Hungary and Slovakia)" [Kalantaridis, 2000: p. 287].

According to state statistics [SSSU, 2017: p. 196], in 2016, there were 1547 garment enterprises operating in Ukraine, corresponding to 4 % of all industrial enterprises and employing 46,700 workers which corresponds to 2.1% of all industrial employment⁶. Nearly 80 % of the workers are women [Palyvoda and Pryma, 2013]. Clothes are mostly produced at micro-size (62.9 %) and small-size (25.4 %) enterprises [Farion, 2015] located mostly in Western and Central part of the country⁷. Garment constituted 1.2 % of total export in money terms in 2015 [SSSU, 2016].

Between March and September 2017⁸ average gross monthly wage in light industry⁹ was 5353 UAH [SSSU, 2018a], which equivalents to 71 % of average wage in industrial sector during this period, and 76% of general average wage [SSSU, 2018b]. It was the lowest average wage for industrial employment and (for the same period) it constituted 141 % of the subsistence minimum for an able-bodied adult (taxes included) as defined by Ministry of Social Policy (MSP) of Ukraine: the latter was 3789 UAH [MSPU, 2017]¹⁰. Taking into account that many workers have families with dependents and that the MSP subsistence minimum, though being twice higher than a legal one, is still underestimated¹¹, even these general official statistics on wages position garment workers into the category of the working poor.

Besides poverty wages, garment sector in Ukraine is characterized by a high level of law violations. Olexander Tsepko suggests that "[no] more than 10% of Ukrainian apparel producers work fully within legal framework" [Tsepko, 2010: p.10]. For example, in 2013, the complex inspection of garment factories in Zakarpattia Region found violations on all factories. Most of these violations concerned wages and wage arrears, but they also included violations in severance package, illegal overtime, and conditions of employment of underage workers [SLI, 2013].

State intervention in the production process is formally quite extensive in Ukraine. The Labor Code, inherited from the Soviet times, provides a whole range of protection for

individual and collective bargaining. Hence, the question is how this extensive bargaining protection manifests itself in the reality of large-scale informality. At least two facts point at governmental attempts to liberalize existing protection and general regulations of the production process. First of all, in August 2014 the government introduced a moratorium on Labor Inspection, which was active till the end of 2017. And secondly, the government has been trying to change the Labor Code for many years, while the existing Labor Code Project receives a lot of criticism¹². Minimum wage regulation also exists but its reproductive protection has been significantly devaluated by the economic crisis of 2014. Despite rocketing inflation in 2014-2016, wages were effectively frozen and were significantly increased only at the beginning of 2017. In March 2017, the minimum wage was already lower than the underestimated MSP subsistence minimum for an able-bodied adult (taxes included), and its subsequent increase at the beginning of 2018 could not cover this gap.

Wages in Ukrainian made-for-brands garment sector. Information from semi-structured interviews with workers allows to make conclusions about tendencies in payment at Ukrainian factories included into brands' global supply chains. Average net wage (i.e. after tax deductions) of the interviewed workers during March-September 2017 constituted 3017 UAH and was just 15% higher than the legislatively guaranteed net minimum wage of 2576 UAH [PU, 2017]. Moreover, it was lower than 3050 UAH of the average MSP subsistence minimum for able-bodied adults (taxes excluded) for March-September 2017. Almost half of the interviewed workers got only the net minimum wage and there were several cases when even the net minimum wage was not paid. As one of the seamstresses complained: *"To me, everything is very clear: one suit jacket costs 160 euros in the shop. And I have 70 euros of monthly salary"*¹³ (woman, 49 years, seamstress).

While the legal subsistence minimum cannot cover sufficient means of labor reproduction, and even the MSP subsistence minimum is underestimated, an alternative point of reference would be helpful in evaluating workers' wages. The "living wage", according to the international research methodology of Clean Clothes Campaign, must cover monthly family expenditures on food, accommodation, utilities, medicine and hygiene, transportation, education, culture and recreation, clothes and shoes, vacations and savings for workers' families. Therefore, the surveyed Ukrainian workers were asked to estimate how much their families need on a monthly basis in each of the living wage categories. The raw self-estimation by respondents was 9982 UAH.

It is indicative that many workers could hardly estimate money resources needed for some expenditure categories, in particular for renting or maintaining their houses, culture and recreation, new clothes and shoes, vacations and savings. Getting poverty wages, most of them can hardly afford to spend money on these units and have no idea how much they need for them. For example, referring to expenditures on vacations, one of the respondents remarked sarcastically: *"[We] spend vacations [working] in the fields in our village – at the Green Sea"* (woman, 21 years, seamstress). Trying to estimate expenditures on clothes and shoes, another one noted: *"One pair of new shoes would cost me one [monthly] salary"* (woman, 40 years, seamstress).

First of all, this indicates that production-related sources of labor reproduction are so scant that workers have no access to many money-related goods: both material and immaterial (like recreation). One of them complained: *"Not enough [money] for recreation, for medical treatment. Well, you must receive treatment but for recreation, it is never enough"* (man, 65 years, mechanic).

Secondly, this challenges the applicability of raw self-estimation by workers.

Some recalculations were needed to have a benchmark of the "living wage", e.g. the one needed for these workers to have a decent level of labor reproduction. For this recalculation, we took the average for every unit of expenditure, excluding those workers who could not make estimation. In the end, the living wage for the workers and their families constituted 14517 UAH (2.6 family members on average). This estimation is only a benchmark and a crude one¹⁴ but this benchmark leads to the conclusion that in March-September 2017 average net wage of the interviewed workers covered only 21 % of the living wage. Hence, production-related money resources at the researched factories cannot provide workers with a decent level of labor reproduction. This urges to revise Marx's theory of labor reproduction which limits sources of labor-power reproduction to engagement in capitalist production process by selling labor-power and getting wages in return.

Interplay of time and money: overtime work and forced vacations. Another big problem, commonly acknowledged by researchers of global supply chains in general and brands' supply chains in particular, is overtime. Ukrainian made-for-brands garment sector is not an exception. According to workers, during the high season of orders, they usually work 10 hours per working day and some hours on Saturdays. In some cases, their working hours can be extended to 12 hours per day and in exceptional cases they can even stay till late at night to finish an order in time. Sometimes workers are pressed by management to deal with deadlines but frequently, their motivation is an economic one. Workers take this exhausting overtime because it is the only period during the year when they can earn more.

Moreover, outside the high season of orders, workers, particularly seamstresses, have several hours of overtime per week and sometimes working hours on Saturdays. There was even a case when a worker regularly took some work to do at home. This situation is caused by the piece-rate payment for seamstresses and some other categories of workers. For each operation, they have to complete a quota in order to get even the legal minimum wage. And often these quotas are so high that workers have to stay overtime hours to complete it. As one worker complained: *"To meet my quota, I must process 350 jackets per day, and I manage to do nearly 200. I have no idea how they calculate that quota. Even with overtime every day and working on Saturdays, I cannot manage to do the 350 jackets"* (woman, 38 years, assistant). Overtime hours spent to complete the quotas are not paid at all. In those cases when required quotas were too high for a worker to fulfil, two types of managerial reaction were reported. At one factory, in such cases, workers were payed the minimum wage only according to documents but in fact they received less. At another, however, management still payed the minimum wage but positioned it as a favor to workers: *"And for the rest [up until the legal minimum wage], the manager tells me she will 'take care of' and 'pay me more'. She says, 'I've added it to you,' as if I've done nothing and it's a big favor that I get the legal minimum wage with 10 hours overtime per week"* (woman, 38 years, assistant).

A number of respondents reported being subjected to "forced" vacations. In cases when there were few orders, the management made workers take vacations using parts of their legal annual leave. Hence, workers could not take this leave when they wanted to or planned to. One of the workers expressed this problem as follows: *"What vacation do we have? Just when we want to go on vacation, in summer, such a mess happens [with urgent orders] that we have to spend whole days here. And when we don't want*

to, they 'send' us on vacation" (woman, 40 years, seamstress).

This kind of schedule and "managerial solutions" are related partially to global supply chains' dynamics and characteristics and, partially, to arbitrariness of local employers. This definitely and directly diminishes time available to workers outside their engagement in productive labor. As a result, they do not have enough time for rest, social life, etc. As one woman said: "*I would like to have a good rest, oh God, at least some rest. I'm a home-bird, I like knitting and needlework. Breeding rabbits is my hobby. But I don't have time even to feed them*" (woman, 55 years, seamstress). Besides, being mostly women, these workers have a disproportional load of reproductive labor. In the end, reproductive labor is also often done at the expense of social life, recreation, rest: "*I have one day off, but what a kind of day-off is it? I spend all the day in the kitchen. All my social life happens at work, I don't have time for it*" (woman, 60 years, seamstress). In some cases, workers have no other choice but to try combining productive and reproductive labor. For example, one worker admitted that on Saturdays (though it is strictly prohibited by the rules) she sometimes takes her granddaughter with her to the workshop because there is nobody else to take care of the child.

It can be concluded that workers' time needed for labor reproduction is diminished because of frequent long hours of engagement in production process. In the end, their time for labor reproduction, being longer for most of research participants due to gender factor, is focused on the operations necessary for physical survival. This decreases quality of their life and their labor-power reproduction as even the most necessary reproductive labor time is often taken at the expense of social life and rest/recreation. In the end, the research confirms the tendency pointed out by Silvia Federici: engagement into the global supply chain makes leisure time almost utopian [Federici, 2009] for workers who participated in this research. Not least because of their gender.

State regulations and law-enforcement. State protection for Ukrainian workers who make garment for brands is ambiguous. All of research participants had permanent employment contracts but the research project covered only those factories which are in formal economy. Respondents were formally entitled to social security benefits which are an indispensable part of all formally registered employment in Ukraine. These benefits included a paid medical leave, a paid annual leave, etc. However, social security is, in a way, illusory. Formal entitlement does not necessarily correspond to actually receiving adequate benefits in case of need. Besides the problem with forced annual leave discussed above, some workers were transferred to half-time employment after the minimum wage increase in 2017: "*But you know how these things are done. When they need – they transfer you to half-a-day: stay if you want, or don't stay*" (woman, 58 years, packer)¹⁵.

Hence, official protection means less when there is no effective law-enforcement. This allows employers to make pressure on workers in order to restrict individual and collective bargaining. Workers explicitly stated that they can bargain only about small issues like a lack of light or being allowed to leave earlier one day or another. However, this possibility to bargain or complain diminishes dramatically when more important issues are concerned like wages, annual leave, etc. As one woman said: "*We don't like [forced annual leave], but what can we do? Complain? You don't like it – you quit*" (woman, 40 years, seamstress). Moreover, at one factory this general powerless position of workers was reinforced by a sense of fear because they perceived the factory owner as an

influential person in this small town: "*There was a case when the whole brigade was not payed its bonus. They didn't want to pay – and they didn't pay. But nobody goes on strike. Everybody keeps mum. They are afraid. [...] The master does whatever he wants*" (woman, 49 years, seamstress).

Collective bargaining is undermined by weak positions of trade unions in Ukraine. At least five of the researched factories had a trade union and an employee became their member automatically when signing his or her contract. Those unions, however, did nothing to deal with direct violations of the law. As one worker explained: "*Yes [we have a union], the one which only collects money. [Laughs]. I say 'collects', but they deduct it. But what does it do? [Laughs]. Everybody becomes a member after being hired and they deduct membership fees, the same way as they deduct taxes, payment to the pension fund, unemployment insurance, etc.*" (man, 65 years, mechanic). Unions' functions came down to bargaining on small issues (like light), providing small financial support for workers on medical treatment and other needs, and even giving loans to workers. At one of the researched factories, there was an attempt to bargain collectively to create an independent union. Two of the most active workers were fired and one of them could be rehired only after several years in courts.

Hence, despite noticeable state regulations for production process and bargaining, its potential effect diminishes and, in a way, even vanishes due to specificities of global supply chains' operation, poor law enforcement, management's arbitrariness and company-controlled trade unions¹⁶. State regulations give workers relative security but workers can bargain only small labor-production issues, including some insignificant time-related matters like an earlier leave in exceptional cases, a medical leave or a merge of productive and reproductive labor. At the same time, workers can hardly bargain (either individually or collectively) about the most important reproduction-related sources of money and time like higher wages or restricted overtime.

Survival strategies. In Karl Marx's wage-centered perspective, there are no additional sources of labor reproduction. Concentrating on capitalist mode of production, Marx does not address the point that market economy can coexist with elements of a non-market one and that worker can attain resources outside capitalist market relations. Otherwise it would not be possible to understand how workers survive in the researched cases and in many other cases of poverty wages. And while Michael Burawoy concentrates on state intervention into the process of production which corresponds to his focus on production regimes, labor reproduction is not his primary interest. But because of this, his interpretation of state support for labor reproduction does not include those interventions which are not related to the process of production. This research provides insight on what is missing from Marxist theory of labor reproduction.

In the face of insufficient production-related financial sources, workers in Ukrainian made-for-brands garment sector have to rely on or seek for additional sources of means for labor reproduction. Not all of the research participants used the same sources: combinations of sources varied, depending on age, health, personal property, personal networks, strategic choices and other factors¹⁷.

In Ukraine, direct and indirect support by the state seems to be the major source to compensate scant means of subsistence. Many workers receive subsidies for public utilities (i.e. accommodation/housing utilities) because sometimes their bills can be equal or even higher than the net minimum wage. And some workers even explicitly express the contradiction in having to rely on state support despite working at least 40 hours per week: "*Why must I take a subsidy? Subsidy is humiliating. Why don't I have*

the kind of salary to pay for my utilities?" (woman, 37 years, seamstress).

Another type of state support is pensions for retired and sometimes pensions for people with disabilities. This source also problematizes state policy on pensions which are mostly so small that people have little choice but to continue their engagement in the labor market to survive. Also, a majority of interviewed workers have their own apartment or house, so they do not have to rent housing. This is due to support of labor reproduction during the Soviet time.

Indirect support of the state also manifests itself, for example, in the form of cheap public transportation subsidized from local budgets. Still, some workers prefer to walk more than 30 minutes each way in order to save money. Another form of indirect support is in the form of a formally free education and health care. Though, of course, the latter is free only formally and treatment is not related to significant financial expenditures only in case of simple health problems. In case of serious health conditions, workers face the hardest financial challenges: *"Last year, I asked like a beggar. I was ill, I had problems with lungs. I had to spend 10 000 UAH in 10 days, one ampule cost 200 UAH. The trade union gave me 300 UAH of 'support'"* (woman, 35 years, seamstress).

Subsistence agriculture is one of the most used labor reproduction sources. Importance of this source was bitterly stressed by one of the workers: *"Fields are golden now"* (woman, 60 years, seamstress). Workers use products from their own fields and livestock to provide a better nutrition outside market relations and to save scant financial resources for those units of consumption which can hardly be provided outside market relations. However, this specific source of labor reproduction involves tiring physical labor that demands a significant amount of time and takes its toll on one's health. Most respondents who practice subsistence agriculture have to work in the fields during their days off or during their annual leave while some others do not have time for that at all, and the work is done by other family members. In any case, this source of labor reproduction creates an additional pressure on workers' quality of life (in particular time, health and energy).

Personal networks (relatives, friends, acquaintances) are the next important source of labor reproduction. The most common form is mutual support within a family when a family budget is constructed through a combination of salaries and pensions of its members or when reproductive labor is shared. However, these sources are beyond one's reach if a worker is the only breadwinner who has dependents (for example, single mothers). External networks also play an important role either in increasing workers' resources or just in making ends meet till the next salary. Workers can attain both financial and non-financial resources from their personal networks (relatives as well as others). For example, some workers do not have their own fields for growing food but their relatives provide them with agricultural products from their households. Some workers borrow small amounts of money till the next salary or bigger amounts if facing a significant expenditure. In extreme cases, workers can even buy products through informal crediting: *"Acquaintances in shops give me food by trust [through informal crediting]. I've got my salary today, so I will go in and pay them back. [We enter the shop and she tells the shop-keeper:] 'Oh, you probably thought that I had lost my sense of conscience...'"* (woman, 49 years, seamstress).

Institutional indebtedness is usually an option in cases of relatively big planned expenditures (like home renovation, new furniture) or unexpected and urgent expenditures, mostly related to health. In these cases people can take loans from financial institutions, enterprises they work for, sometimes even trade unions. This option, however, can result in further

financial insecurity or additional mechanisms of control by factory administration.

Most surveyed workers combine different sources of labor reproduction, depending on their circumstances: *"We have a garden, four hundred square meters, near the house, but there is not enough potatoes for winter [Laughs]. How do we survive? I don't know. We borrow and give back from wages. Like, all the time. Our parents from the village help a lot; they give us food all the time. And my godmother from the village also helps"* (woman, 38 years, seamstress). Still, with all of these additional sources of labor reproduction, most of the workers have to live in constant austerity. Some of them have to save money even on food, buying the simplest products, though trying to provide children with better nutrition. Many workers can buy only second hand clothes and shoes or try to buy them as rarely as possible. Some of them have no access to money-related forms of recreation, vacations and cannot make savings.

Conclusions. This research shows that workers in Ukrainian made-for-brands garment sector have poor conditions of labor reproduction. Their production-related sources of time and money are scant due to specificities of global supply chains' operation, poor law enforcement, management's arbitrariness and company unionism. Despite a rather high level of legislative regulations in the process of production and bargaining, in reality, workers can hardly ever bargain about wage increases, realistic quotas, overtime restrictions, planned vacations or protection from forced abrupt shifts from full-time to part-time employment. It takes a heavy toll on workers' quality of life: some of the workers have to cut expenses even on their basic necessities while money-dependent cultural life, recreation or vacations are out of reach for many of them. And for this mostly female workforce, gender-conditioned high load of reproductive labor has to be managed at the expense of such important aspects of reproduction as recreation/rest and social life.

While having an insufficient level of wages, workers survive through access to other labor reproduction sources. One of them is publicly funded support in the forms of public services (e.g. children's day care centers), state subsidies and social payments. Such situation problematizes the economic outcomes of inclusion into global supply chains for Ukraine: public funds are essential for the survival of Ukrainian workers engaged full-time in the production chains of international garment companies with very high profit margins. In other words, respective high profits of international brands partially result from the fact that state and local budget funds are used to support underpaid workers laboring full-time to produce for those international garment brands.

Other sources of material and time resources for labor reproduction are subsistence agriculture, personal networks of support, personal and institutional credits. Most of them lead to problematic outcomes for workers, either through additional time and health-related pressure on their quality of life as in the case of subsistence agriculture, or further financial insecurity and/or additional pressure and control by factory administration. Hence, international brands pass part of the labor reproduction load on the local state and workers.

Concentrating on the production process in capitalist economy of this time, Karl Marx did not consider complementary labor reproduction sources outside the production process and market relations (such as state support, subsistence agriculture, etc.). Similarly, when conceptualizing state intervention in the production process, Burawoy focuses only on those forms of state support which are available to a person as a worker (e.g. labor bargaining support, unemployment insurance). While both Burawoy and Marx elaborate on the production related sources, this

research demonstrates that labor reproduction sources in Ukraine's garment sector can be fully understood only by broadening our focus from the production process to a number of activities beyond production.

The research data for Ukraine's garment sector reveals four types of labor reproduction sources for the interviewed workers: monetary, non-monetary, regulatory and temporal. The monetary sources include wages and other money income a worker can spend on his or her reproduction, including those which are not related to the process of production (e.g. pensions, money borrowed from institutions and personal networks). The non-monetary dimension includes those goods and services which a worker gets outside market relations (e.g. products from subsistence agriculture, non-financial support from personal networks).

Regulatory sources must be carefully evaluated: being relatively diversified in Ukraine, they fail to provide a substantial support for workers at their workplace; at the same time, public funds, state subsidies and social payments partially substitute low wages. Temporal sources are relative: they depend on gender aspect, on uncontrolled (by workers) pressure of production load, and on time consumed by other sources of reproduction. And while Silvia Federici elaborates on reproductive labor, time as a resource of labor reproduction is not her main focus and thus, she addresses this relative social attribute of time only briefly. Limits of time makes this resource a peculiar one: it is hard to imagine that one can stop his or her labor reproduction because of its lack, but one also cannot extend time beyond its daily limit. Hence, limited management of time distribution by female workers is an important direction for further research.

Notes:

¹While Karl Marx wrote about labor-power reproduction, Michael Burawoy mostly used the term "labor reproduction". At the same time, it must be clarified that in Marx's interpretation "labor power" corresponds not to people who are able to work ("labor force" or "workforce") but to the capacity to do work.

²"Fast fashion" corresponds to the tendency to add mid-seasons between the traditional fashion seasons when fashion products are sold [Bhardwaj and Fairhurst, 2010]. This phenomenon makes pressure both on labor (in terms of overtime) and environment.

³Just-in-time production is a production strategy when big orders are replaced by small short-cycle orders which shifts the risks associated with volatile demand from brands to suppliers and from suppliers to workers [Anner, 2015b].

⁴The empirical data was collected within the project "Wages and Labor Conditions of Garment Workers in Ukraine" by the Clean Clothes Campaign and Rosa Luxemburg Stiftung in Ukraine. The author coordinated this project and partially participated in the data collection, while most of the latter was done by Artem Chapeye and Anna Oksiutovych.

⁵"Cut, Make and Trim" means hiring a subcontractor which is supplied by all the material and performs only cut, make and trim functions.

⁶High level of shadow economy should be kept in mind, though this research is based only on empirical data from officially operating factories.

⁷Unfortunately, there is no regional statistics on production of apparel. Approximate calculations can be made on regional production of main types of clothes in 2015 (in number of items produced), provided by the State Statistics Service of Ukraine (pp. 204-210 <http://bit.ly/2ymiZOv>)

⁸Most of the interviews (except two) were collected during this period.

⁹Light industry includes garment, shoe, leather and textile industries.

¹⁰MSP subsistence minimum has been calculated since the end of 2015 on the basis of the legal subsistence minimum methodology but using current prices. Being higher than the legal subsistence minimum, it does not influence anything.

¹¹It does not include rent of housing, Internet access, expenditures on medical and educational services (which are only formally free). And some of the expenditures are clearly underestimated (detailed calculations by the Ministry of Social Policy can be found here <http://bit.ly/2EI0o3g>).

¹²For example, it allows using fixed-term contracts in many cases, extends the list of justifications for a dismissal, decreases trade union power and basically introduces limitless overtime. While it has a limit on double-paid overtime, it also introduces triple-paid overtime with no limit on hours.

¹³Here and further quotations from interviews are translated from Ukrainian or Russian by the author.

¹⁴While this calculation is based on self-estimation by workers, there are other methodologies to calculate a living wage objectively. One of them is the Asian Floor Wage approach [Merk, 2010] which is based on a typical consumption basket. Application of this methodology in Ukraine would be interesting for further research.

¹⁵The woman had no voice in this decision: she had either to shift to part-time, or to quit her job. Losing half of an already insufficient income was

critical for her. It should be noted that, in this particular case, part-time salary was paid for actual part-time work. This clarification is needed because some Ukrainian companies evaded the recent minimal wage raise by listing de facto full-time workers as part-time employees in their accounting documentation.

¹⁶International Labor Organization defines company union as "a union limited to a single company which dominates or strongly influences it, thereby limiting its influence" [ILO, 2018]. In this research, unions are labeled as "company unions" for the following reasons: while almost all of the workers are their members, unions only manage some small issues, provide small financial support but do nothing even in cases of direct violation of law.

¹⁷Workers also mentioned an exit strategy as a common one: to look for another job or even to migrate to another country. This is a survival strategy, but not a source of labor reproduction within this particular job.

Declaration: I, Dutchak Oksana, declare that this paper is original, contains no conflicts of interest and does not contain materials that violate copyrights. Ethical standards were not violated during the research. I also express my gratitude to Clean Clothes Campaign and Rosa Luxemburg Stiftung for supporting this research, to Artem Chapeye and Anna Oksiutovych for their major contribution in data collection, and to my supervisor Olena Bogdan for her immense input in the process of finalizing this article.

Список використаних джерел

1. Фаріон Н.О. Сучасний стан легкої промисловості України: проблеми та шляхи їх вирішення / Н.О. Фаріон // Електронне наукове фахове видання "Ефективна економіка". – Дніпропетровський держ. аграрно-економічний ун-т. – 2015. – № 10. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4423>.

2. MSPU. Моніторинг / Міністерство соціальної політики України. – 2017. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.msp.gov.ua/timeline/Pokazniki-socialnoi-sferi.html>.

3. Паливода О. Формування економічної стійкості швейних підприємств України на основі кластерних мереж / О. Паливода, Ю. Прима // Технології та дизайн. – 2013. – № 4 (9). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/td_2013_4_17.

4. PU. Закон України "Про державний бюджет України на 2017 рік / Верховна рада України. – 2017. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1801-19>.

5. SLI. Інспекція праці перевірила швейну галузь Закарпаття / Державна інспекція з питань праці. – 2013. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vynogradiv-rda.gov.ua/images/stories/files/inspekcia_praci/info_shveja.doc.

6. SSSU. Товарна структура зовнішньої торгівлі у 2015 році / Державна служба статистики України. – 2016. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2015/zd/tstzt/tstzt_u/tszt1315_u.htm

7. SSSU. Діяльність суб'єктів господарювання / Державна служба статистики України. – Київ, 2017.

8. SSSU. Середня заробітна плата за видами економічної діяльності промисловості за місяць у 2017 році / Державна служба статистики України. – 2018a. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2017/gdn/Zarp_prom_m/zprm_17_u.htm.

9. SSSU. Середня заробітна плата за видами економічної діяльності за місяць у 2017 році / Державна служба статистики України. – 2018b. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2017/gdn/Zarp_ek_m/zedm_17_u.htm.

10. Anner M. Stopping the race to the bottom. Challenges for workers' rights in supply chains in Asia / M. Anner. – Berlin : Friedrich-Ebert-Stiftung, Department for Asia and the Pacific, 2015a.

11. Anner, M. Worker Resistance in Global Supply Chains / M. Anner // International Journal of Labour Research. – 2015. – Vol. 7. – № 1/2. – P. 17–34.

12. Baldwin J. Global supply chains: Why they emerged, why they matter, and where they are going / R. Baldwin // Global value chains in a changing world / D. Elms, P. Low Editors. – Geneva: World Trade Organization. – 2013 – P. 13–59.

13. Bhardwaj V, Fairhurst A. Fast fashion: response to changes in the fashion industry / V Bhardwaj, A Fairhurst // The International Review of Retail, Distribution and Consumer Research. – 2010. – Vol. 20. – № 1. – P. 165–173.

14. Bruhn D. Global value chains and deep preferential trade agreements: Promoting trade at the cost of domestic policy autonomy? / D. Bruhn. – Bonn : German Development Institute, 2014.

15. Burawoy M. Between the labor process and the state: The changing face of factory regimes under advanced capitalism / M. Burawoy // American Sociological Review. – 1983. – Vol. 48. – № 5. – P. 587–605.

16. Federici S. The reproduction of labour-power in the global economy, Marxist theory and the unfinished feminist revolution / S. Federici // Santa Cruz: Center for Cultural Studies, University of California, Seminar reading. – 2009. – [Electronic resource]. – Available at: <https://caringlabor.wordpress.com/2010/10/25/silvia-federici-the-reproduction-of-labour-power-in-the-global-economy-marxist-theory-and-the-unfinished-feminist-revolution/>.

17. Flecker J. Fragmenting labour: Organisational restructuring, employment relations and the dynamics of national regulatory frameworks / J. Flecker // Work Organisation, Labour & Globalisation. – 2010. – Vol. 4. – № 1. – P. 8–23.

18. Holdcroft J. Transforming supply chain industrial relations / J. Holdcroft // International Journal of Labour Research. – 2015. – Vol. 7. – № 1/2. – P. 95–104.

19. Hormel L. A case study of gender, class, and garment work reorganization in Ukraine / L. Hormel // *GENDER. Journal for Gender, Culture and Society*. – 2011. – № 1. – P. 10–25.
20. ILO. ILO Thesaurus / International Labor Organization. – 2018. – [Electronic resource]. – Available at: <http://ilo.multitites.net/defaulten.asp>.
21. Kalantaridis C. Globalization and entrepreneurial response in post-socialist transformation: A case study from Transcarpathia, Ukraine / C. Kalantaridis // *European Planning Studies*. – 2000. – Vol. 8. – № 3. – P. 285–299.
22. Kelly Ph. Spaces of labour control: Comparative perspectives from Southeast Asia / Ph. Kelly // *Transactions of the Institute of British Geographers*. – 2002. – Vol. 27. – № 4. – P. 395–411.
23. Marx K. *Capital*: Vol. 1 / K. Marx. – London: Penguin Books, 1990.
24. Merk J. Cross-border wage struggles in the global garment industry: The campaign for an Asia floor wage / J. Merk // *Global Restructuring, Labour and the Challenges for Transnational Solidarity* / A. Bieler, I. Lindberg Editors. – London: Routledge, 2010. – P. 116–29.
25. Mezzadri A. The rise of neo-liberal globalisation and the "new old" social regulation of labour: The case of Delhi garment sector / A. Mezzadri // *The Indian Journal of Labour Economics*. – 2008. – Vol. 51. – № 4. – P. 603–618.
26. Seabrooke L. Global wealth chains in the international political economy / L. Seabrooke, D. Wigan // *Review of International Political Economy*. – 2014. – Vol. 21. – № 1. – P. 257–263.
27. Starman M. Purchasing practices and low wages in global supply chains: Empirical cases from the garment industry / M. Starman. – Geneva: ILO, 2017.
28. Tsepko O. Export marketing survey: Ukrainian apparel market / O. Tsepko. – 2010. – [Electronic resource]. – Available at: [http://www.ukrexport.gov.ua/i/mgsupload/file/Ukrainian_Apparel_Market_Survey_en\(2\).pdf](http://www.ukrexport.gov.ua/i/mgsupload/file/Ukrainian_Apparel_Market_Survey_en(2).pdf).
29. UN Comtrade. UN Comtrade Database. – 2015. – [Electronic resource]. – Available at: <https://comtrade.un.org/data/>.

References

1. Farion N (2015) Suchasnyi stan lehkoj promyslovosti v Ukraini: problemy ta shliakhy ikh vyvirshennia [Current state of the light industry in Ukraine: problems and solutions]. *Efektivna ekonomika* 10. Available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4423>. [in Ukrainian].
2. MSPU (2017) Monitoring [Monitorynh]. *Ministerstvo sotsialnoi polityky Ukrainy*. Available at: <http://www.msp.gov.ua/timeline/Pokazniki-socialnoisferi.html>. [in Ukrainian].
3. Palyvoda O, Pryma Yu (2013) Formation of economic stability of Ukrainian clothing companies based on cluster network [Formuvannia ekonomichnoi stiykosti stiykosti shveynykh pidpnyemstv Ukrainy na osnovi klasternykh merezh]. *Tekhnolohii i dyzain* 4(9): 1-8. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/td_2013_4_17. [in Ukrainian].
4. PU (2017) Law of Ukraine "On state budget of Ukraine for 2017" [Zakon Ukrainy "Pro derzhavnyi biudzheth Ukrainy na 2017 rik]. Verkhovna Rada Ukrainy. Available at: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1801-19>. [in Ukrainian].
5. SLI (2013) The Labor Inspection Has Checked Garment Sector of Zakarpattia [Inspektsiya pratsi pereviryla shveinu haluz Zakarpattia]. *Derzhavna inspektsia z pytan pratsi*. Available at: http://www.vynogradiv-rda.gov.ua/images/stories/files/inspektsia_praci/info_shveja.doc. [in Ukrainian].
6. SSSU (2016) Tovarna struktura zovnishnoi torhivli u 2015 rotsi [Commodity structure of foreign trade in 2015]. *Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy*. Available at: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2015/zd/tsztt/tsztt_u/tsztt1315_u.htm. [in Ukrainian].
7. SSSU (2017) *Dialnist subiektyv hospodariuvannia [Activity of business entities]*. Kyiv: Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. [in Ukrainian].
8. SSSU (2018a) Srednia zarobitna plata za vydamy ekonomichnoi dialnosti promyslovosti za misiats u 2017 rotsi [Average monthly wage in different economic activities in industry, 2017]. *Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy*. Available at: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2017/gdn/Zarp_prom_m/zprpm_17_u.htm. [in Ukrainian].

9. SSSU (2018b) Srednia zarobitna plata za vydamy ekonomichnoi dialnosti za misiats u 2017 rotsi. [Average monthly wage in different economic activities, 2017]. *Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy*. Available at: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2017/gdn/Zarp_ek_nm/zedm_17_u.htm. [in Ukrainian].
10. Anner M (2015a) *Stopping the race to the bottom. Challenges for workers' rights in supply chains in Asia*. Berlin: Friedrich-Ebert-Stiftung, Department for Asia and the Pacific.
11. Anner, M (2015b) Worker Resistance in Global Supply Chains. *International Journal of Labour Research* 7(1/2): 17-34.
12. Baldwin R (2013) Global supply chains: Why they emerged, why they matter, and where they are going. In: Elms D and Low P (eds) *Global value chains in a changing world*. Geneva: World Trade Organization, 13-59.
13. Bhardwaj V, Fairhurst A (2010) Fast fashion: response to changes in the fashion industry. *The International Review of Retail, Distribution and Consumer Research* 20(1): 165-173.
14. Bruhn D (2014) *Global value chains and deep preferential trade agreements: Promoting trade at the cost of domestic policy autonomy?* Bonn: German Development Institute
15. Burawoy M (1983) Between the labor process and the state: The changing face of factory regimes under advanced capitalism. *American Sociological Review* 48(5): 587-605.
16. Federici S (2009) The reproduction of labour-power in the global economy, Marxist theory and the unfinished feminist revolution. In *Center for Cultural Studies, University of California, Santa Cruz. Seminar reading for Jan (27)*. Available at: <https://caringlabor.wordpress.com/2010/10/25/silvia-federici-the-reproduction-of-labour-power-in-the-global-economy-marxist-theory-and-the-unfinished-feminist-revolution/>.
17. Flecker J (2010) Fragmenting labour: Organisational restructuring, employment relations and the dynamics of national regulatory frameworks. *Work Organisation, Labour & Globalisation* 4(1): 8-23, <https://doi.org/10.13169/workorglabglob.4.1.0008>.
18. Holdcroft J (2015) Transforming supply chain industrial relations. *International Journal of Labour Research* 7(1/2): 95-104.
19. Hormel L (2011) A case study of gender, class, and garment work reorganization in Ukraine. *GENDER. Journal for Gender, Culture and Society* (1): 10-25.
20. ILO (2018) ILO Thesaurus. *International Labor Organization*. Available at: <http://ilo.multitites.net/defaulten.asp>.
21. Kalantaridis C (2000) Globalization and entrepreneurial response in post-socialist transformation: A case study from Transcarpathia, Ukraine. *European Planning Studies* 8(3): 285-299, <https://doi.org/10.1080/13666412>.
22. Kelly Ph (2002) Spaces of labour control: Comparative perspectives from Southeast Asia. *Transactions of the Institute of British Geographers* 27(4): 395-411, <https://doi.org/10.1111/1475-5661.00062>.
23. Marx K (1990) *Capital*: Vol. 1. London: Penguin Books.
24. Merk J (2010) Cross-border wage struggles in the global garment industry: The campaign for an Asia floor wage. In Bieler A and Lindberg I (eds) *Global Restructuring, Labour and the Challenges for Transnational Solidarity*, London: Routledge, 116-29.
25. Mezzadri A (2008) The rise of neo-liberal globalisation and the "new old" social regulation of labour: The case of Delhi garment sector. *The Indian Journal of Labour Economics* 51(4): 603-618.
26. Seabrooke L, Wigan D (2014) Global wealth chains in the international political economy. *Review of International Political Economy* 21(1): 257-263, <https://doi.org/10.1080/09692290.2013.872691>.
27. Starman M (2017) *Purchasing practices and low wages in global supply chains: Empirical cases from the garment industry*. Geneva: ILO.
28. Tsepko O (2010) *Export marketing survey: Ukrainian apparel market*. Available at: [http://www.ukrexport.gov.ua/i/mgsupload/file/Ukrainian_Apparel_Market_Survey_en\(2\).pdf](http://www.ukrexport.gov.ua/i/mgsupload/file/Ukrainian_Apparel_Market_Survey_en(2).pdf).
29. UN Comtrade (2015) UN Comtrade Database. Available at: <https://comtrade.un.org/data/>.

Надійшла до редколегії 28.02.18

O. Дутчак, асп.

Національний технічний університет України

"Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського", Київ, Україна

УМОВИ ТА ДЖЕРЕЛА ВІДТВОРЕННЯ РОБОЧОЇ СИЛИ У ГЛОБАЛЬНИХ ЛАНЦЮГАХ ПОСТАЧАННЯ: ПРИКЛАД ШВЕЙНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ

Проблеми відтворення робочої сили у глобальних ланцюгах постачання одягу широко вивчаються у відповідних роботах. Однак ці питання фактично не досліджуються у пострадянському контексті загалом та в Україні зокрема. Використовуючи марксистський і марксистський феміністичний підходи до відтворення робочої сили та спираючись на напівструктуровані інтерв'ю з працівницями і працівниками українських швейних фабрик, проаналізовано умови відтворення їхньої робочої сили й додаткові джерела матеріальних та часових ресурсів, необхідних для цього відтворення. Показано, що українські працівники і працівниці, які виробляють продукцію для західних брендів, часто мають незадовільні умови відтворення робочої сили – через особливості функціонування глобальних ланцюгів постачання, проблеми з контролем за дотриманням законодавства, свавілля менеджменту і підконтрольні профспілки. Для багатьох із опитаних працівників і працівниць такі умови відтворення робочої сили призводять до економії у щоденному споживанні й до гендерно зумовленого великого навантаження репродуктивної праці, яка виконується за рахунок відпочинку, вільного часу та соціального життя. Додаткові джерела відтворення робочої сили, які працівники і працівниці можуть отримати поза виробничим процесом, створюють додатковий негативний вплив: через витрати часу і здоров'я, подальшу фінансову нестабільність, додатковий тиск і контроль з боку роботодавців. Отримані результати проблематизують соціально-економічні наслідки включення у глобальні ланцюги постачання в умовах, коли західні бренди перекладають частину відповідальності за відтворення робочої сили на місцеву державу, працівників та працівниць. Премонстровано, що розширення дослідницького фокусу за рамки виробничого процесу може збагатити марксистський підхід до вивчення відтворення робочої сили та джерел її відтворення.

Ключові слова: відтворення робочої сили, джерела відтворення робочої сили, глобальні ланцюги постачання, репродуктивна праця, гендер, марксизм.

УДК 316-049.6(=161.2)

DOI: <http://dx.doi.org/10.17721/2413-7979/9.4>

С. Сальнікова, канд. соціол. наук, доц.,

Е. Аврамук, магістр соціології

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, Луцьк, Україна

СОЦІАЛЬНА БЕЗПЕКА УКРАЇНЦІВ У ЛОКАЛЬНОМУ ТА ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТЕКСТАХ

Задля порівняльного аналізу соціальної безпеки українців зокрема та європейців загалом використано національний підхід щодо вивчення соціальної безпеки та підхід міжнародного проекту. Емпіричну базу дослідження становлять масиви даних трьох дослідницьких проектів: Лабораторії соціологічних досліджень СНУ ім. Лесі Українки (2014–2016), Інституту соціології НАН України (2014–2016), Європейського соціального дослідження (2008–2016).

Аналіз даних досліджень ІС НАНУ, де соціальна безпека представлена індикатором "юридична допомога в захисті своїх прав та інтересів", показав, що рівень його дефіцитності знизився певною мірою за рахунок тих, кого це благо не цікавить. Для повноти аналізу, послуговуючись даними міського моніторингу з вивчення соціального самопочуття у місті Луцьку, виявили, що ієрархія благ сфери соціальної безпеки не змінилась впродовж 2014–2016 років. Найбільш значущими для українців виявились проблеми соціальної безпеки, пов'язані зі зниженням рівня життя, екологією та злочинністю.

Послуговуючись даними ЄСД (2008–2016), здійснено одновимірний аналіз за рядом показників соціальної безпеки, побудовано індекси злочинності та безпечності району проживання. Загалом на ключових позиціях по небезпеці виявились такі країни, як Литва, Естонія, Угорщина, Франція; найбільш безпечними країнами можна вважати Швейцарію, Польщу та Словенію. Щодо загрози терактів, то трійкою лідерів є Ізраїль, Велика Британія та Німеччина. За індексом злочинності європейські країни можна вважати досить безпечними. Індекси безпечності району проживання на порядок нижчі за індекси злочинності. Встановлено, що статистично значуща кореляційна залежність між індексами виявляється лише за даними 2016 року.

Ключові слова: Інтегральний індекс соціального самопочуття, Європейське соціальне дослідження, індекс злочинності, індекс безпечності району проживання.

Вступ. Зигмунт Бауман у одному зі своїх інтерв'ю зазначив, що поняття безпеки напряму пов'язане з поняттям свободи. Якщо ти маєш більше безпеки, то мусиш відмовитися від певної свободи, якщо хочеш більшої свободи, мусиш відмовитися від безпеки. Ця дилема, на його думку, залишатиметься завжди [Бауман, 2016]. Отож, дослідницька проблема з її (безпеки) вивчення також лишатиметься актуальною. Європейські країни, де тією чи іншою мірою панує демократичний лад, свобода проголошується основною цінністю, це приводить до підвищення мобільності населення, відкриття кордонів тощо. Так, до прикладу, виникла проблема величезної кількості мігрантів у Європі. З іншого боку, Європу лишень в останні роки сколихнули чотири потужних терористичних атаки: у Парижі, Брюсселі, Стамбулі та Ніцці¹. Такі події просто перевернули звичне спокійне життя європейців.

До того ж події в Україні – Євромайдан, зміна влади, війна на Сході, які призвели до дестабілізації ситуації в країні, – також ставлять під питання безпеку населення не тільки України, але й інших країн Європи.

Отже, вивчення соціальної безпеки зараз на часі. Це потрібно для того, аби уникнути інших проблем, бо на фоні загальної нестабільності актуалізуються й інші форми девіантної поведінки, що накладають відбиток насамперед на соціальне самопочуття населення.

Метою дослідження є порівняльний аналіз соціальної безпеки населення України та інших Європейських країн. **Завдання** дослідження полягають у тому, аби оцінити стан соціальної безпеки українців на прикладі середнього міста (за методикою ІСС-44); проаналізувати показники соціальної безпеки в країнах Європи, зокрема шляхом конструювання індексів злочинності та безпечності району проживання.

Гіпотетично стверджуємо, що (1) основними проблемами сфери соціальної безпеки українців є проблеми рівня життя, екології, злочинності; а (2) наявність проблем соціальної безпеки в Європі не здійснює значного впливу на якість життя європейців.

Емпіричну базу дослідження становлять масиви даних трьох дослідницьких проектів: Лабораторії соціоло-

гічних досліджень Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (2014–2016)², Інституту соціології НАН України (2014–2016)³; Європейського соціального дослідження (2008–2016) [European Social...]. Ми додатково звернули увагу на вторинні дані цих же досліджень [Мурадян, Сальнікова, Титаренко, Широконова, 2014: 331].

Вимірювання соціальної безпеки у структурі соціального самопочуття (за методикою ІСС). Соціальна безпека у широкому розумінні – це відсутність загроз здоров'ю та життю людини. Її складовими є соціально-економічна, соціально-політична, соціально-біологічна та інші підвиди соціальної безпеки; більш детально тлумачення цього поняття представлено у [Підлипна, 2015]. У більш вузькому розумінні під соціальною безпекою розумітимемо такий стан життєдіяльності людини та суспільства, який характеризується сформованою, сталою соціальною системою забезпечення соціальних умов діяльності особистості, її соціальної захищеності, стійкості до впливу чинників, які підвищують соціальний ризик [Скुरатівський, Ліндюк, 2011]. До таких соціальних умов можемо віднести державний захист, юридичну допомогу, а до чинників, які підвищують соціальний ризик, – злочинність, екологічні небезпеки, теракти. Отже, розглянемо соціальну безпеку з позицій різних підходів: використовуваного у національних дослідженнях та міжнародних, а саме, Європейського соціального дослідження.

Конструюючи методику вимірювання соціального самопочуття населення (Інтегральний індекс соціального самопочуття (ІСС-44)), її автори, Є. Головаха та Н. Паніна, зазначили 11 важливих сфер соціальної життєдіяльності населення, серед котрих і сфера соціальної безпеки [Паніна, 2008].

У рамках ІСС-44 соціальна безпека представлена такими індикаторами як: захист від злочинності, юридична допомога в захисті своїх прав та інтересів, держав-

¹ Див.: Найкривавіші теракти в Європі за останній рік: сотні загиблих, близько тисячі поранених [Електронний ресурс]. – 2016. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/News/169666>.

² Дослідження "Соціальне самопочуття жителів м. Луцька" (керівник проекту – доц. Сальнікова С. А.). Вибірку дослідження (N= 652) сформовано з урахуванням дизайн-ефекту 1,36; вона репрезентативна за віком, статтю та районом проживання. Похибка не перевищує 5 %, доступність респондентів – 0,83.

³ Масиви надані авторам особисто Є. І. Головахою для наукової роботи.

на допомога від зниження рівня життя, екологічна безпека. Інститут соціології НАН України щороку заміряє соціальне самопочуття українців, але переважно за скороченою методикою – ІСС-20, в якій сфера соціальної безпеки представлена лише індикатором "юридична допомога в захисті своїх прав та інтересів".

Вивчення значущості благ зі сфери соціальної безпеки показало такий результат, за якого усі соціальні блага, окрім державного захисту від зниження рівня життя, виявилися значущими [Аврамук, 2017]. Це також засвідчує потребу у перегляді повної версії методики ІСС-44¹. Такого висновку дійшов і С. Дембіцький, соціолог запропонував альтернативний підхід до скороченої методики – ІСС-13, де сфера соціальної безпеки представлена індикатором "захист від злочинності" [Дембіцький, 2017], за даними дослідження "Українське суспільство – 2006". І якщо попередній результат щодо значущості благ зі сфери соціальної безпеки отримано на локальній вибірці, то дана апробація здійснена на більш віддалених в часі емпіричних даних.

Таблиця 1

Чи вистачає вам юридичної допомоги в захисті своїх прав та інтересів?, %, ІС НАНУ, Україна

	2008	2010	2011	2012	2014	2016
Не вистачає	48,4	49,4	50,5	54,4	48,0	42,5
Важко сказати вистачає чи ні	25,4	25,2	21,7	25,7	28,8	23,5
Вистачає	14,8	12,8	14,1	10,8	14,0	19,9
Не цікавить	11,0	12,2	13,7	8,4	9,1	14,1
Індекс сфери соціальної безпеки, середній бал	–	–	–	1,56	1,66	1,77

Повернімося до використовуваного у національному моніторингу питання щодо потреби у юридичній допомозі в захисті своїх прав та інтересів. Розподіл відповідей на зазначене питання підтверджує те, що благо, яке представлено сферою соціальної безпеки, і досі є дефіцитним, принаймні для 42,5 % українців станом на 2016 р. – хоча варто зауважити, що цей показник є найнижчим з-поміж показників за попередні роки. Якщо не брати до уваги пікову потребу у ньому в 2011–2012 рр., то загалом рівень дефіцитності знизився щонайменше на 6 %, ще на кілька відсотків збільшилася когорта тих, кого це благо не цікавить, і майже не змінився відсоток тих, хто не визначився.

Виміряти і проаналізувати сферу соціальної безпеки в цілому ми не можемо лише за одним індикатором. Тому звернімося до даних, зібраних у м. Луцьку. В даному випадку розглядаємо Луцьк як кейс. Відштовхуюсь від того, що середні за розміром міста репрезентують кращу ситуацію; в даному разі Луцьк позиціонується як одне із найкомфортніших міст для проживання [Українці визначилися...]. Отже, проблеми таких міст масштабуються на загальноукраїнському рівні [Мурадян, Сальнікова, Титаренко, Широканова, 2014: 116–117, 185–186].

Соціальна безпека в Луцьку: випадок середнього міста. За даними досліджень, проведених у м. Луцьк, ми виявили, що сфера соціальної безпеки є однією з трьох найбільш дефіцитних [Сальнікова, 2017; Аврамук, 2017].

З табл. 2 бачимо, що індекс є низьким. Це, звісно ж, пов'язано із ситуацією в країні. Хоча Луцьк і знаходиться далеко від зони військових дій і близько до кордону з

Євросоюзом, але проблема (якщо можна так назвати війну) лишається найбільш дискусійною у публічному і позапублічному просторі, у ЗМІ, соціальних мережах тощо, торкається волинських сімей безпосередньо, звідси, відображається в емпіричних показниках чинників, які її посилюють. Тому розглянемо детальніше блага, що входять до даної сфери.

Таблиця 2

Індекс достатності благ, шкала: 1-3, Луцьк

Сфера соціального життя	2014	2015	2016
Сфера соціальних відносин	1,69	1,63	1,54
Соціально-політична сфера	1,74	1,57	1,60
Сфера соціальної безпеки	1,76	1,65	1,68

Таблиця 3

Блага сфери соціальної безпеки, %, м. Луцьк, 2014–2016

Рік	Сфера соціальної безпеки	Не вистачає	ВС вистачає чи ні	Вистачає	Не цікавить
2014	Державний захист від зниження рівня життя	66,9	18,3	12,2	2,6
	Екологічна безпека	44,9	24,8	28,5	1,8
	Захист від злочинності	39,5	32,0	25,5	2,9
	Юридична допомога в захисті прав та інтересів	38,9	24,6	27,8	8,5
2015	Державний захист від зниження рівня життя	77,7	13,3	7,3	1,7
	Екологічна безпека	52,4	28,3	17,1	2,3
	Захист від злочинності	43,9	27,6	27,3	1,2
	Юридична допомога в захисті прав та інтересів	39,7	32,0	22,2	6,2
2016	Державний захист від зниження рівня життя	71,8	18,7	8,3	1,2
	Екологічна безпека	49,2	27,5	18,9	4,4
	Захист від злочинності	46,9	24,7	25,8	2,6
	Юридична допомога в захисті прав та інтересів	38,3	29,1	24,8	7,7

Блага, що представлені даною сферою, не вистачає багатьом лучанам. За чотири роки війни порядок значущості благ не змінився. На перший план виходить благо державного захисту від зниження рівня життя. Ймовірно, що актуалізація його пов'язана з економічною кризою в Україні, яка мала перші прояви ще 2013 р., зокрема через торговельну війну з боку Росії та економічну політику уряду М. Азарова. Кризу значно поглибили російська збройна агресія та девальвація гривні. І якщо ще у 2014 р. містяни використовували свої заощадження, то зараз вони різко відчувають усі наслідки, до яких ця криза призвела². Це змушує людей "затягувати паски" і тотально економити. Населення очікувало від влади захисту, бо це були події, які змінили їхнє звичне життя. За рік населення затребувало ще більшої підтримки з боку держави, вочевидь, у 2014 р. люди сподівалися, що війна в країні, спад економіки тощо – це ситуативний стан і швидко все налагодиться, але проблеми ще більше загострилися, війна тривала, а влада просто перегрупувалась і продовжила надалі відтворювати старі схеми.

У 2016 р. на державний захист сподівається вже менше людей, можливо, через проявлену державою неспроможність це зробити. І далі спостерігаємо явище відчуження суспільства від держави в умовах зрощення влади і бізнесу, так званого феномену "захоплення

¹ Вперше потребу щодо перегляду повної версії методики ІСС-44 зазначила С. А. Сальнікова [Сальнікова, 2014]. Згодом вона її емпірично підтвердила переструктуруванням соціальних благ у динаміці [Сальнікова, 2017].

² Див.: Головне управління статистики у Волинській області [Електронний ресурс]. – 2017. – Режим доступу: <http://www.lutsk.ukrstat.gov.ua/>.

держави", "паралельне життя" суспільства у вирішенні життєво важливих завдань держави суспільством (наприклад, роль волонтерів у підтримці української армії тощо) зменшення ролі інституту формального права як регулятора дії людей [Сальникова, 2013].

Чому в такому місті, як Луцьк, дефіцитною є екологічна безпека – питання, на яке не можна дати однозначної відповіді. Проте деякі тенденції у невеликій кількості пояснені респондентів все ж прослідковуються. По-перше, це пов'язано зі страхом населення перед загрозою повномасштабної війни, а саме використання різного роду біологічної зброї або бомбардування АЕС, яких в Україні є достатньо, у т. ч. поряд з містом. Такі події призвели б не тільки до екологічної небезпеки, а й екологічної катастрофи в Україні та поза її межами. Також загострення проблеми екологічної безпеки пов'язане з "наболілою" для волинян, і не тільки, проблемою видобутку бурштину. "Є такі землі, де вже взагалі не можна проводити жодного видобутку, навіть легального, а не те що нелегального, оскільки популяція і біорізноманіття в таких лісах з'явиться тепер не раніше, ніж за сто років", – зауважує еколог правозахисної організації "Екологія, право, людина" Петро Тестов. За даними Держлісагентства України, у цьому регіоні через нелегальний видобуток бурштину вже пошкоджено 3,5 тисячі гектарів лісу¹. Волиняни пишуться Оконськими джерелами, які називають перлиною краю. Та останніми роками там дуже впав рівень води, ведеться публічна мова про зникнення цих джерел². Волинська область – це сільськогосподарський регіон, багато сіл і мало міст, а міста поповнюються за рахунок того, що сільські жителі переїжджають до міста. Луцьк як обласний центр "збирає" жителів всієї області і не тільки, тобто є центром урбанізації. Отже, лучани оцінюють можливі екологічні небезпеки свого міста як проблеми області загалом, а проблеми області, відповідно, як загрозу для себе.

Для Луцька важливим став фактор захисту від злочинності. Починаючи з 2014 р., дефіцитність цього фактору зростає. Цілком закономірно, що у період війни і на тлі загальної нестабільності в Україні поширюються і актуалізуються різні форми девіантної поведінки, однією з яких є злочинність. Цей факт є емпіричним підтвердженням альтернативної методики С. Дембіцького [Дембіцький, 2017].

Найменш дефіцитним благом сфери соціальної безпеки є юридична допомога у захисті своїх прав та інтересів. Вочевидь, лучани стали більш юридично грамотними; до того ж на Волині функціонує ряд соціальних програм безкоштовної юридичної допомоги.

Отже, сфера соціальної безпеки є сьогодні однією із ключових сфер соціального самопочуття лучан. Це означає, що підвищення рівня соціальної безпеки приведе до покращення соціального самопочуття загалом.

Вимірювання соціальної безпеки у ЄСД: аналіз одновимірних розподілів. Для того аби краще вивчити соціальну безпеку, розглянемо інший підхід до її вимірювання, який використовується у ЄСД.

Відповіді на ці питання дають змогу оцінити загальний стан соціальної безпеки у різних країнах Європи. Для порівняння, ми відібрали країни за принципом належності / неналежності до ЄС, також врахували те, чи належить країна до постсоціалістичного табору і, звісно, керувалися принципом достатності

¹ Див.: "Бурштинова лихоманка" загрожує Україні екологічною катастрофою [Електронний ресурс]. – 2016. – Режим доступу: <http://www.dw.com/uk/бурштинова-лихоманка-загрожує-україні-екологічною-катастрофою/a-19077234>.

² Див.: На Волині під загрозою зникнення Оконські джерела [Електронний ресурс] / VolynPost. – 2016. – Режим доступу: <http://www.volynpost.com/news/52524-na-volyni-pid-zagrozoyu-znyknennia-okonski-dzherela>.

даних для опрацювання. *країни відсортовано за даними 2016 р., категорією "Так" у порядку спадання.

Таблиця 4

Індикатори вимірювання соціальної безпеки у ЄСД

Факт злочину	Чи ставали Ви або члени Вашої родини за останні 5 років жертвами пограбування або фізичного насильства?
Безпечність району проживання	Наскільки безпечно Ви почуваетесь, коли самі йдете у сутінках у районі, де проживаєте?
Загроза пограбування	Як часто, якщо таке взагалі буває, Ви є стурбовані тим, що Ваш дім/ квартиру можуть пограбувати, обікрасти?
Вплив загрози на життя	Ця стурбованість тим, що Ваш дім/ квартиру можуть пограбувати, спричиняє
Загроза стати жертвою	Як часто, якщо таке взагалі буває, Ви є стурбованими тим, що можете стати жертвою нападу?
Вплив загрози на життя	Ця стурбованість тим, що Ви можете стати жертвою нападу, спричиняє ...
Загроза теракту в Європі	На Вашу думку, наскільки ймовірним є скоєння терористичного акту де не будь у Європі у найближчі 12 місяців?
Загроза теракту в країні	А наскільки ймовірним є скоєння терористичного акту де небудь у Вашій країні у найближчі 12 місяців?

Отже, серед європейських країн найвищі показники за фактами злочинів – у Франції, Бельгії, трохи спадають у Великої Британії та Естонії. Цікаво, що в Ізраїлю, країні, яка перебуває у стані війни, показники вдвічі менші, ніж, наприклад у Франції.

Таблиця 5

Чи ставали Ви або члени Вашої родини за останні 5 років жертвами пограбування або фізичного насильства?*

	Так					Ні				
	2008	2010	2012	2014	2016	2008	2010	2012	2014	2016
Франція	25,9	21,8	22,7	24,5	22,5	74,1	78,2	77,3	75,5	77,5
Бельгія	24,2	22,4	21,8	23,5	20,1	75,8	77,6	78,2	76,5	79,9
Швейцарія	16,0	16,8	20,0	19,3	19,0	84,0	83,2	80,0	80,7	81,0
Велика Британія	26,4	21,4	19,1	18,6	16,6	73,6	78,8	80,9	81,4	83,4
Естонія	25,2	23,7	21,7	17,4	16,4	74,8	76,3	78,3	82,6	83,6
Чехія	11,7	11,7	12,4	14,3	13,1	88,3	88,3	87,6	85,7	86,9
Литва	-	17,3	11,8	14,1	-	-	82,7	88,2	85,9	-
Німеччина	9,2	9,2	11,0	11,4	12,7	90,8	90,8	89,0	88,6	87,3
Словенія	11,4	9,4	10,7	11,1	9,7	88,6	90,6	89,3	88,9	90,3
Польща	14,2	10,6	12,5	10,9	9,6	85,8	89,4	87,5	89,1	90,4
Угорщина	11,8	13,8	8,5	4,9	-	88,2	86,2	91,5	95,1	-
Ізраїль	13,9	10,1	13,4	10,5	9,4	86,1	89,9	86,6	89,5	90,6
Україна	14,5	13,0	11,4	-	-	85,5	87,0	88,6	-	-

Це приклад для всіх європейських країн, що навіть будучи вже багато років у стані війни, всередині країни можна зберігати порядок. Це говорить про дієві методи боротьби зі злочинністю, контроль над ситуацією в країні. ЄС вже давно почав тісно співпрацювати з Ізраїлем і також запозичувати деякі його методи³. Україна ж у цьому переліку займає проміжне становище. А найнижчі значення фіксуємо у Німеччині. Розподіл даних є далеко неоднозначним. Проблема, вочевидь, у тому, що законодавство у всіх країнах різне, і те, що вважається і фіксується як злочин в одних країнах, в інших – таким не є, або ж просто не береться до уваги [Мурадян, Сальникова, Титаренко, Широконова, 2014: 132].

Для того, аби полегшити порівняння безпечності району проживання, ми об'єднали позиції "небезпечно" і "зовсім небезпечно" у "небезпечно", а "у безпеці" та "у повній безпеці" у "безпечно".

³ Див.: Солана: Израиль является членом ЕС, хоть и не участвует в работе его институций [Электронний ресурс]. – 2009. – Режим доступу: <http://korrespondent.net/world/1006382-solana-izrail-yavlyaetsya-chlenom-es-hot-i-ne-uchastvuet-v-rabote-ego-institucij>.

Таблиця 6

Наскільки безпечно Ви почуваетесь, коли самі йдете у сутінках у районі, де проживаєте?*

	Небезпечно					Безпечно				
	2008	2010	2012	2014	2016	2008	2010	2012	2014	2016
Чехія	27,2	28,0	29,0	25,1	24,3	72,8	72,0	71,0	74,3	75,7
Німеччина	33,1	22,7	23,4	22,0	23,8	66,9	77,3	76,6	78,0	76,2
Франція	23,2	25,9	28,1	25,7	23,5	76,8	74,1	71,9	74,3	76,5
Велика Британія	33,4	27,1	23,9	23,5	20,8	66,7	72,9	76,2	76,6	79,2
Естонія	35,1	26,2	31,8	29,9	18,2	64,9	73,8	68,2	70,2	81,8
Бельгія	18,0	18,8	19,5	20,0	17,5	82,0	81,1	80,5	80,0	82,5
Ізраїль	15,3	14,0	14,7	13,8	11,3	84,7	86,0	85,2	86,3	88,7
Польща	19,7	16,5	16,1	13,5	11,3	80,3	83,5	83,9	86,5	88,7
Швейцарія	14,6	15,5	14,6	12,9	10,6	85,4	84,5	85,4	87,1	89,4
Словенія	11,9	6,8	5,0	5,9	7,4	88,1	93,2	95,0	94,1	92,6
Литва	-	51,0	44,8	39,5	-	-	49,0	55,2	60,5	-
Україна	61,4	50,0	36,2	-	-	38,6	50,0	63,8	-	-
Угорщина	33,1	32,7	28,6	26,9	-	66,9	67,3	71,4	73,1	-

*країни відсортовано за даними 2016 р., категорією "небезпечно" у порядку спадання.

З табл. 6 бачимо, що найнебезпечніше в районі свого проживання почувуються українці, у 2008 р. кількість тих, хто відчуває себе небезпечно (61,4 %), перевищувало кількість тих, хто у безпеці (38,6 %). Великий відсоток тих, хто відчуває себе небезпечно, у Литві, Чехії, Естонії, Британії та Франції, Німеччині. А найбезпечніше у своєму районі проживання почувуються жителі Польщі, Ізраїлю,

Словенії, Швейцарії. В Ізраїлі захист населення на високому рівні, тому незважаючи на постійні зовнішні загрози, безпека там вища, ніж у інших країнах.

Наступні питання із блоку соціальної безпеки (див. табл. 7–12) не ставились у хвилях ЕСД після 2010 р., проте цікавою є екстраполяція минулих очікувань на сьогоднішню дійсність.

Таблиця 7

Як часто, якщо таке взагалі буває, Ви стурбовані тим, що Ваш дім/квартиру можуть пограбувати, обікрасти?*

	Постійно або майже завжди		Досить часто		Іноді		Ніколи		Середнє значення	
	2008	2010	2008	2010	2008	2010	2008	2010	2008	2010
Литва	-	7,1	-	39,2	-	23,5	-	30,3	-	2,79
Франція	6,8	6,9	33,8	34,4	29,6	28,0	29,8	31,1	2,48	2,84
Естонія	5,4	3,8	29,7	31,2	38,0	36,3	26,9	28,7	2,86	2,90
Бельгія	5,7	5,9	32,3	29,2	29,9	30,9	32,1	34,0	2,88	2,93
Велика Британія	8,2	6,9	26,9	34,1	35,9	28,0	29,0	31,1	2,87	3,02
Угорщина	6,8	6,9	18,1	14,7	41,2	39,3	34,0	39,1	3,04	3,10
Україна	5,5	4,1	18,0	15,7	50,2	42,5	26,3	37,7	3,00	3,14
Ізраїль	8,2	7,1	19,6	18,2	24,9	21,2	47,4	53,5	3,10	3,18
Німеччина	2,5	3,0	18,3	18,1	34,2	30,8	44,9	48,1	3,19	3,22
Чехія	1,5	1,7	9,3	9,8	50,1	48,1	39,1	40,3	3,07	3,27
Швейцарія	1,5	2,5	17,9	17,3	25,7	29,2	54,9	51,1	3,06	3,29
Польща	3,1	2,4	6,8	6,0	47,2	41,8	42,9	49,7	3,29	3,39
Словенія	2,6	1,5	10,1	8,1	45,4	39,6	42,0	50,8	3,27	3,40

* країни відсортовано за даними 2010 р., за середнім у порядку зростання.

Стурбованість певною проблемою викликає страх. Тож оцінимо за середнім значення силу страху пограбування житла. Та слід зауважити, що шкала побудована в порядку спадання, тому чим вище значення, тим рідше населення стурбоване можливим пограбуванням, тобто нижчим є страх. У Словенії, Польщі, Швейцарії спостерігались найвищі показники, тобто жителі цих країн, в середньому, лише інколи почувалися стурбованими з приводу пограбування житла. Литовці,

французи, бельгійці та естонці, навпаки, більше цього боялись. Згідно з даними табл. 7 простежуємо, що у всіх без винятку країн середнє значення зростає, отже, стурбованість даною проблемою зменшується. Причиною цьому може слугувати розвиток новітніх технологій, які дають можливість слідкувати за домівками навіть на відстані, а також різні системи сигналізації, яку важко знешкодити зловмисникам, підвищення економічного рівня життя в країні.

Таблиця 8

Ця стурбованість тим, що Ваш дім/квартиру можуть пограбувати, спричиняє...*

	Значний вплив на якість Вашого життя		Певний вплив		Ніяк не впливає на якість Вашого життя		Середнє значення	
	2008	2010	2008	2010	2008	2010	2008	2010
Україна	9,5	7,7	54,7	52,9	35,9	39,4	2,19	2,29
Литва	-	9,1	-	51,2	-	39,7	-	2,30
Ізраїль	8,2	11,7	27,3	36,4	64,5	51,9	2,55	2,39
Угорщина	7,9	7,7	47,6	43,1	44,5	49,2	2,37	2,41
Естонія	10,3	7,8	39,5	41,2	50,2	51,0	2,40	2,42
Франція	8,3	10,4	27,4	31,8	64,3	57,8	2,24	2,49
Чехія	2,9	5,8	38,5	39,3	58,6	54,9	2,62	2,49
Німеччина	3,7	5,3	24,7	27,9	71,6	66,8	2,67	2,61
Швейцарія	3,7	5,2	27,0	25,1	69,4	69,8	2,20	2,64
Словенія	2,6	2,3	36,2	30,4	61,2	67,3	2,59	2,64
Польща	3,9	3,3	30,5	28,6	65,6	68,1	2,62	2,65
Бельгія	4,8	5,8	24,1	25,0	71,1	69,2	2,66	2,66
Велика Британія	2,5	3,7	25,1	23,3	72,4	73,0	2,70	2,71

*країни відсортовано за даними 2010 р., за середнім у порядку зростання

Чи впливає страх пограбування житла на повсякденне життя жителів різних країн?

Бачимо, що значного впливу на життя населення проблема пограбування квартири не мала. Хоч британці та бельгійці найбільше боялись, що їх квартиру можуть пограбувати, але цей страх найменше впливав на

їхнє життя. Найбільший вплив спостерігався у 2008 р. в Україні, Франції та Швейцарії, але вже у 2010 показники зросли – вплив зменшився.

Оцінімо за середнім (чим вище значення, тим стурбованість менша) рівень стурбованості жителів різних країн тим, що вони могли стати жертвою нападу.

Таблиця 9

Як часто, якщо таке взагалі буває, Ви стурбовані тим, що можете стати жертвою нападу?

	Постійно або майже завжди		Досить часто		Іноді		Ніколи		Середнє значення	
	2008	2010	2008	2010	2008	2010	2008	2010	2008	2010
Литва	-	6,1	-	35,1	-	26,3	-	32,6	-	2,90
Франція	3,8	4,6	25,8	27,8	34,0	33,1	36,4	34,5	3,03	3,00
Естонія	2,0	1,9	23,0	18,9	39,8	41,0	35,3	38,3	3,08	3,15
Бельгія	3,0	3,0	23,7	22,2	29,9	29,7	43,5	45,1	3,14	3,19
Україна	2,3	2,9	13,3	11,6	57,1	46,0	27,4	39,4	3,10	3,21
Велика Британія	4,3	2,8	18,6	17,1	38,4	32,9	38,7	47,2	3,12	3,29
Чехія	0,8	1,2	6,6	7,1	44,9	46,2	47,7	45,5	3,40	3,36
Німеччина	1,6	1,9	12,3	12,7	34,0	31,0	52,1	54,4	3,35	3,37
Угорщина	2,5	2,3	11,6	9,3	40,3	35,1	45,7	53,3	3,31	3,39
Ізраїль	3,5	2,3	14,9	13,7	25,7	23,6	55,9	60,5	3,34	3,41
Польща	2,0	1,3	5,0	3,7	48,3	44,5	44,7	50,5	3,34	3,44
Швейцарія	1,2	1,2	13,1	11,8	28,7	29,0	57,0	58,0	3,42	3,44
Словенія	0,6	0,5	4,7	3,7	39,9	31,4	55,4	64,4	3,49	3,59

* країни відсортовано за даними 2010 р., за середнім у порядку зростання

Лише литовці у 2010 р. були трохи більше стурбовані, аніж жителі інших країн, а це засвідчує те, що страх стати жертвою нападу рідко турбує європейське населення. І якщо порівняти ці середні значення із середніми значеннями табл. 7, то можна сказати, що страх стати жертвою нападу супроводжує людей рідше, аніж страх того, що їх квартиру можуть пограбувати.

Зрозуміло, що коли страх виникає в людей не часто, то й вплив на життя він має незначний, це ми можемо побачити зі значень середніх у табл. 10. Жителі Ізраїлю,

який часто терпить атаки з боку зовнішніх ворогів і населення країни цих атак боїться, відчували найбільший вплив страху стати жертвою на своє звичне життя.

Терористичний акт – це не просто злочин, це злочин, який забирає життя багатьох невинних людей, тому реагують на нього особливо гостро, і вплив він має дуже великий. Звісно, з огляду на події у Європі опісля 2008 р., не доцільно було видаляти питання цього блоку з опитувальника ЄСД, простежити надалі динаміку змін не виявляється можливим.

Таблиця 10

Ця стурбованість тим, що Ви можете стати жертвою нападу, спричиняє ...*

	Значний вплив на якість Вашого життя		Певний вплив		Ніяк не впливає на якість Вашого життя		Середнє значення	
	2008	2010	2008	2010	2008	2010	2008	2010
Ізраїль	7,6	64,4	32,4	24,1	60,0	11,5	2,54	1,47
Україна	8,2	8,8	60,1	54,4	31,7	36,8	2,19	2,23
Литва	-	8,5	-	55,7	-	35,8	-	2,24
Угорщина	7,0	7,2	51,3	46,1	41,7	46,7	2,36	2,39
Естонія	9,1	6,6	41,2	41,4	49,8	52,0	2,41	2,44
Чехія	2,8	6,7	37,8	42,5	59,3	50,8	2,54	2,44
Франція	7,4	9,2	33,8	35,4	58,9	55,4	2,51	2,47
Словенія	1,4	4,5	41,1	39,8	57,4	55,7	2,56	2,50
Німеччина	3,4	6,3	29,6	31,3	67,1	62,3	2,62	2,55
Велика Британія	4,0	6,2	28,8	29,2	67,2	64,6	2,62	2,62
Бельгія	5,5	5,2	27,6	28,6	66,9	66,2	2,61	2,62
Польща	4,5	1,9	36,4	32,1	59,1	65,9	2,55	2,64
Швейцарія	3,7	3,5	28,8	28,8	67,5	67,7	2,61	2,64

* країни відсортовано за даними 2010 р., за середнім у порядку зростання

Таблиця 11

На Вашу думку, наскільки ймовірим є скоєння терористичного акту де-небудь у Європі у найближчі 12 місяців?, 2008*

Країна	Дуже ймовірно	Досить ймовірно	Не дуже ймовірно	Зовсім неймовірно	Середнє значення
Ізраїль	36,3	50,3	9,8	3,6	1,81
Велика Британія	29,8	52,9	14,8	2,4	1,86
Німеччина	23,1	55,6	18,9	2,3	2,01
Україна	21,9	55,6	17,0	5,5	2,03
Словенія	9,8	62,0	24,4	3,8	2,22
Бельгія	13,0	54,4	29,7	2,9	2,23
Польща	10,8	53,4	32,6	3,2	2,28
Естонія	11,9	53,4	29,8	4,9	2,28
Франція	12,6	51,8	32,0	3,5	2,54
Чехія	6,1	37,3	45,6	11,0	2,54
Швейцарія	14,0	52,0	30,7	3,4	2,65
Угорщина	3,3	27,8	50,8	18,1	2,86

* країни відсортовано за середнім у порядку зростання.

З табл. 11 бачимо, що скоєння терористичного акту в Європі найбільш імовірним вважали жителі Ізраїлю, Великої Британії, Німеччини, України. А в середньому жителі всіх країн високо оцінювали можливість теракту в Європі. Це, звісно ж, було пов'язано з великою кількістю терактів на Сході¹. І це поселило в головах людей страх, що такі теракти можливі і в Європі, де відриті кордони і багато біженців

Жителі Ізраїлю вважали досить імовірним скоєння терористичного акту де-небудь у їх країні, а порівнюючи з іншими країнами, – найімовірнішим. Великою була ймовірність, на думку британців, теракту і в їхній країні, і сьогодні можемо сказати, що ці побоювання не були безпідставними. Найбільш захищеними в цьому плані себе почували жителі Швейцарії, Угорщини, Чехії.

Побудова і аналіз індексів злочинності та безпечності: згідно з ЄСД. Задля побудови індексів використано фактичний показник злочину та показник особистого відчуття безпечності місця замешкання. Перший будується на основі запитання "Чи ставали ви або члени вашої родини за останні 5 років жертвами пограбування або фізичного насильства?" з дихотомічною шкалою (Так/Ні). Другий – "Наскільки безпечно ви почуваетесь, коли самі йдете у сутінках у районі, де проживаєте?" із трансформованою у дихотомічну шкалою (Небезпечно/Безпечно) шляхом об'єднання позицій. Питання безпеки у районі проживання стосується всіх опитаних на його території респондентів (на точку опитування припадало 7–13 інтерв'ю² [Головаха, 2017: 25]), і відповідно, є певною мірою усередненим показником, який "погашає" країні суб'єктивні оцінки.

Таблиця 12

На Вашу думку, наскільки ймовірним є скоєння терористичного акту де-небудь у Вашій країні у найближчі 12 місяців?, 2008*

	Дуже ймовірно	Досить ймовірно	Не дуже ймовірно	Зовсім неймовірно	Середнє значення
Ізраїль	54,4	37,3	6,0	2,4	1,58
Велика Британія	18,9	54,0	24,1	3,0	2,08
Німеччина	8,8	43,6	42,7	5,0	2,43
Україна	7,7	32,4	43,4	16,5	2,63
Бельгія	4,4	34,4	50,1	11,1	2,68
Польща	3,6	28,0	53,4	14,9	2,80
Франція	8,7	40,8	43,3	7,3	2,83
Словенія	1,5	18,1	51,1	29,3	3,08
Естонія	1,7	14,3	57,5	26,5	3,09
Угорщина	0,6	12,5	50,3	36,5	3,25
Чехія	1,5	15,7	57,5	25,3	3,26
Швейцарія	1,5	16,1	55,2	27,2	3,36

* країни відсортовано за середнім у порядку зростання.

Отже, зазначені два показники є менш суб'єктивними, аніж усі інші. Таким чином, маємо змогу побудувати індекси. Назвемо їх умовно: індекс злочинності та індекс безпечності району проживання. Шукаємо його як різницю протилежних позицій, поділену на 100 (за аналогом побудови коефіцієнта балансу довіри / недовіри) [Мурадян, Сальникова, Титаренко, Широканова, 2014: 152–153]; цей коефіцієнт є числом, яке лежить в межах

[-1; 1] (відповідно, чим ближче значення до 1, тим сильніше проявляється досліджувана характеристика, і навпаки), що спрощує розуміння даних, їх трактування та аналіз. В індексу злочинності шкала обернена, тобто чим ближче значення до -1, тим вищий рівень злочинності, а чим ближче до 1, тим нижчий.

Найвищий рівень злочинності, на думку населення, констатуємо у Бельгії, Британії, Естонії та Франції, а найнижчий в Угорщині та Ізраїлі. Україна в цьому переліку, якщо взяти до уваги значення 2012 р., зайняла б середню позицію, тобто не можна сказати, що злочинність у нас на низькому рівні, але порівняно з іншими країнами і не є високою. Простежуємо тенденцію до підвищення рівня злочинності у всіх країнах. А якщо брати до уваги, що злочинність в нашому кейсі стає все більш значущою і захисту від неї потребували у 2016 р. аж 47 % населення, то ймовірно, що ІЗ в Україні у 2014 зріс і продовжує рости. Основною причиною такого росту є те, що військові дії не завершуються, соціально-економічна криза поглиблюється і ситуація в країні лишається нестабільною, як наслідок, росте рівень злочинності.

Таблиця 13

Країна	Індекс злочинності*				
	Рік				
	2008	2010	2012	2014	2016
Угорщина	0,76	0,72	0,83	0,90	-
Ізраїль	0,72	0,80	0,73	0,79	0,81
Польща	0,72	0,79	0,75	0,78	0,81
Словенія	0,77	0,81	0,79	0,78	0,81
Німеччина	0,82	0,82	0,78	0,77	0,75
Литва	-	0,65	0,76	0,72	-
Чехія	0,77	0,75	0,75	0,71	0,74
Естонія	0,50	0,53	0,57	0,65	0,68
Велика Британія	0,47	0,57	0,62	0,63	0,67
Швейцарія	0,68	0,6	0,60	0,61	0,62
Бельгія	0,52	0,55	0,56	0,53	0,60
Франція	0,48	0,56	0,55	0,51	0,55
Україна	0,71	0,74	0,77	-	-

* країни відсортовано за даними 2016 року у порядку спадання.

Отже, загалом рівень злочинності в аналізованих країнах не високий. Лишається зауважити, що поняття "жертва насильства / пограбування" розуміється жителями різних країн по-різному: те, що в одній країні може розглядатися як непорозуміння, у іншій – має підстави для судового позову. Спірним є і пропонувані часовий проміжок.

Індекс безпечності району проживання побудовано аналогічним чином: коефіцієнт змінюється в межах [-1; 1] та інтерпретується так: значення близькі до -1 означають низьку безпечність району проживання (тобто небезпечність), близькі до 1 – високу безпечність району проживання. Найнижчий індекс безпечності району проживання в Україні та Литві. Бачимо навіть від'ємне значення, це говорить про те, що більшість населення почувалася небезпечно у районі проживання у 2008 р. в Україні і у 2010 в Литві. Значення індексу зросло і у 2012 р. стало додатним, що говорить про позитивну тенденцію до посилення відчуття безпеки у районі проживання. Найвищі показники індексу безпечності в районі проживання фіксуємо у Словенії, Швейцарії, Польщі, Ізраїлі.

Цей індекс дає можливість побачити, що питання про те, "чи були ви жертвою насильства/пограбування за останні 5 років" "працює погано", бо ми мали б простежити тенденцію, за якої країни з високим рівнем злочинності мають низький рівень безпечності району проживання, це закономірно. Тут ми цю залежність не прослідковуємо (коефіцієнт кореляції між індексами злочинності та безпечності району проживання є статистично значущим на рівні, що не перевищує 0,05, лише для 2016 р. і становить 0,43). Зрозуміло, що є ряд факторів, які, крім рівня

¹ Див.: Два теракти у Багдаді [Електронний ресурс]. – 2008. – Режим доступу: <https://tsn.ua/chorna-hronika/dva-terakti-u-bagdad.html>.

² Особливості організації та проведення ЄСД в Україні були представлені у статті А. Горбачика "Методические особенности организации и проведения "Европейского социального исследования" в Украине" [Горбачик, 2007: с. 18–32]

злочинності, впливають на безпечність району проживання, але цей є одним із визначальних.

Таблиця 14
Індекс безпечності району проживання*

	2008	2010	2012	2014	2016
Угорщина	0,34	0,35	0,43	0,46	-
Чехія	0,46	0,44	0,42	0,49	0,51
Німеччина	0,34	0,55	0,53	0,56	0,52
Франція	0,54	0,48	0,44	0,49	0,53
Велика Британія	0,33	0,46	0,52	0,53	0,58
Естонія	0,30	0,48	0,36	0,40	0,64
Бельгія	0,64	0,62	0,61	0,60	0,65
Польща	0,61	0,67	0,68	0,73	0,77
Ізраїль	0,70	0,72	0,70	0,73	0,77
Швейцарія	0,70	0,69	0,71	0,74	0,78
Словенія	0,76	0,86	0,90	0,88	0,85
Угорщина	0,34	0,35	0,43	0,46	-
Україна	-0,23	0,0	0,28	-	-
Литва	-	-0,02	0,10	0,21	-

*країни відсортовано за даними 2016 р. у порядку зростання.

Висновки. Отже, з метою аналізу соціальної безпеки українців зокрема та європейців загалом, ми виконали ряд завдань і прийшли до таких висновків.

Згідно з даними дослідженнями ІС НАНУ соціальна безпека вимірюється за індикатором "юридична допомога в захисті своїх прав та інтересів", рівень дефіцитності якого знизився певною мірою за рахунок тих, кого це благо не цікавить. Для повноти аналізу, послуговуючись даними міського моніторингу з вивчення соціального самопочуття у місті Луцьку, ми виявили, що ієрархія благ сфери соціальної безпеки не змінилась впродовж 2014–2016 рр. На першому місці – проблема державного захисту від зниження рівня життя (66,9 %/77,7 %/ 71,8 %), на другому – екологічна безпека (44,9 %/ 52,4 %/ 49,3 %), на третьому – захист від злочинності (39,5 %/ 43,9 %/ 46,9 %) і найменш значимою є юридична допомога в захисті своїх прав та інтересів (38,9 %/ 39,7 %/ 38,3 %). Отже, найбільш значущими для українців є проблеми соціальної безпеки, пов'язані зі зниженням рівня життя, екологією та злочинністю.

Послуговуючись даними ЄСД (2008–2016) здійснено одновимірний аналіз за рядом показників соціальної безпеки, пов'язаних зі злочинністю.

Загалом на ключових позиціях з небезпеки виявились такі країни, як Литва, Естонія, Угорщина, Франція; найбільш безпечними країнами можна вважати Швейцарію, Польщу та Словенію. Остання країна виділилась серед усіх країн постсоціалістичного табору тим, що за всіма показниками є найбільш безпечною. Україна в таких ієрархіях посідає одне з останніх місць, особливо за індексом безпечності району проживання. Ми виявили також, що страх стати жертвою злочину менш проявляється, аніж страх пограбування житла, і вплив цих страхів на якість життя європейців не є значущим. Щодо загрози терактів, то трійкою лідерів є Ізраїль, Велика Британія та Німеччина. За індексом злочинності європейські країни можна вважати досить безпечними, проте це досить умовно. Індекси безпечності району проживання на порядок нижчі за індекси злочинності.

Отже, соціальна безпека є однією із ключових сфер життя не тільки населення України, а й інших країн Європи, проте її (соціальної безпеки) рівень є набагато нижчим у країні, яка воює (Україні). Тут у нагоді був би досвід інших країн, принаймні Ізраїлю як країни, яка успішно розвивається і веде постійні військові дії, та Словенії як країни постсоціалістичного табору, що успішно впоралася з наслідками свого минулого.

Список використаних джерел

1. Аврамук Е. Основні чинники соціального самопочуття містян (регресійна модель по дефіцитних сферах) / Е. Аврамук // Соціологічні студії. – 2017. – № 1(10). – С. 58–64.
2. Дембіцький С. С. Інтегральний індекс соціального самопочуття: альтернативний підхід / С. С. Дембіцький // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2017. – № 4. – С. 109–129.
3. Мурадян Е. С. Динамика ценностно-нормативной системы и жизненные шансы: опыт постсоветской трансформации в Пограничье: кол. моногр. / Е. С. Мурадян, С. А. Сальникова, Л. Г. Титаренко, А. А. Широконова. – Вильнюс: ЕГУ. – 2014. – 366 с.
4. Сальникова С. А. Соціальне самопочуття жителів міста Луцька: про що говорить моніторинг / С. А. Сальникова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2017. – № 2. – С. 105–117.
5. Сальникова С. А. Специфические феномены постсоветской аномии (Беларусь, Россия, Украина) / С. А. Сальникова // Грани. – 2013. – № 12. – С. 20–26.
6. Скуратівський В. Соціальна безпека українського суспільства та шляхи її забезпечення / В. Скуратівський, О. Ліндюк // Вісник Нац. академії держ. управління при Президенті України. – 2011. – № 3. – С. 194–203.
7. Панина Н. В. Избранные труды по социологии: в трех томах. Т. II: Теория, методы и результаты социологического исследования образа жизни, психологического состояния и социального самочувствия населения; сост. и ред. Е. И. Головахи. – Киев: Факт, 2008. – 312 с.
8. Підлипна Р. П. Методологічні засади тлумачення дефініції "соціальна безпека" / Р. П. Підлипна // Науковий вісник НЛТУ України. – 2015. – Вип. 25.2. – С. 275–280.
9. Украинское общество в европейском пространстве / под ред. Е. Головахи, С. Makeeva. – Киев: Институт социологии НАНУ; ХНУ им. В. Н. Каразина, 2007. – 274 с.
10. Штык О. Динамика социального самочувствия украинцев периода государственной независимости / О. Штык // Европа-2015. Эффект перестройки: режимы и риски многоголосого знания. – Вильнюс: ЕГУ. – 2016. – С. 50–59.
11. Бауман З. Соціальні мережі – це пастка [Електронний ресурс] / З. Бауман. – 2016. – Режим доступу: <http://zbruc.eu/node/47024>
12. Українці визначилися з найзручнішими містами країни [Електронний ресурс]. – 2016. – Режим доступу: <http://blog.olx.ua/16520/ukrayintsi-viznachilisya-z-najzruchnishimi-mistami-krajini/>
13. European Social Survey (ESS) [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.europeansocialsurvey.org/>

References

1. Avramuk E. Osnovni chunnyky sotsialnoho samopochuttia mistyan (rehresiina model' po defitsytnykh sferah) / E. Avramuk // Sociologični studii. – 2017. – № 1(10). – S. 58–64.
2. Dembitskyi S. S. Intehralnyi indeks sotsialnoho samopochuttia: alternatyvnyi pidhid / S. S. Dembitskyi // Sotsiologia: teoriia, metody, marketynh. – 2017. – № 4. – S. 109–129.
3. Muradian E. S. Dinamika tsennostno-normativnoi systemy i zhiznennie shansy: opyt postsovetskoi transformatsii v Pohranich'e: kol. monohr. / E. S. Muradian, S. A. Salnikova, L. H. Titarenko, A. A. Shurokanova. – Vil'nius: EHU. – 2014. – 366 s.
4. Salnikova S. A. Sotsialne samopochuttia zhyteliv mista Lutska: pro shcho hovoryt monitorynh / S. A. Sal'nikova // Sotsiologija: teoriia, metody, marketyng. – 2017. – № 2. – S. 105–117.
5. Salnikova S. A. Spetsificheskie fenomeny postsovetskoi anomii (Belarus', Rossiia, Ukraina) / S. A. Salnikova // Hrani. – 2013. – № 12. – S. 20–26.
6. Skurativskii V. Sotsialna bezpeka ukrains'koho suspil'stva ta shliahu ii zabezpechennia / V. Skurativskii, O. Lyndiuk // Visnyk Natsional'noi akademii derzhavnogo upravlinnia pryu Prezidentovi Ukrainy. – 2011. – № 3. – S. 194–203.
7. Panina N. V. Izbrannye trudy po sotsiologii: v trekh tomah. T. II: Teoriia, metody i rezul'taty sotsiologicheskoho issledovania obraza zhizni, psihologicheskoho sostoiannia i sotsialnoho somochuvstviia naseleniia; sost. i red. E. I. Holovakhi. – Kiev:Fakt. – 2008. – 312 s.
8. Pidlypna R. P. Metodolohichni zasady tлумachennya definitsiyi "sotsial'na bezpeka" / R. P. Pidlypna // Naukovy visnyk NLTU Ukrayiny. – 2015. – Vyp. 25.2. – S. 275–280.
9. Ukrainское obshchestvo v evropeiskom prostranstve / Pod redaktsiei E. Holovakhi, S. Makeeva. – Kiev: Institut sotsiologii NANU; KhNU im. V. N. Karazina, 2007. – 274 s.
10. Shyk O. Dinamika sotsialnoho somochuvstviia ukraintsev perioda hosudarstvennoi nezavisimosti / Shyk O. // Evropa-2015. Efekt perestroiki: rezhymy i riski mnohoholosoho znaniia. – Vil'nius: EHU. – 2016. – С. 50–59.
11. Bauman Z. Socialni merezji – tse pastka [Electronic resource] / Z. Bauman. – 2016. - <http://zbruc.eu/node/47024>
12. Ukrajintsi viznachilisja z najzruchnishimi mistami krajini [Electronic resource]. – 2016. – <http://blog.olx.ua/16520/ukrayintsi-viznachilisya-z-najzruchnishimi-mistami-krajini/>
13. European Social Survey (ESS) [Electronic resource]. – <http://www.europeansocialsurvey.org/>

Надійшла до редколегії 23.05.18

S. Salnikova, PhD in sociology, Assoc. Prof.,
E. Avramuk, Master of Sociology
Eastern European National University, Lutsk, Ukraine

SOCIAL SAFETY OF UKRAINIANS IN LOCAL AND EUROPEAN CONTEXTS

For a comparative analysis of the social safety of Europeans and Ukrainians in particular, a national approach to studying social safety and the approach of an international project has been used. The empirical data of research consists of data sets of three research projects: Laboratory for Sociological Studies of the Lesya Ukrainka EENU (2014-2016), Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine (2014-2016), European Social Survey (2008-2016).

An analysis of the research data of the IS NASU, where social safety is represented by an indicator "legal assistance in the protection of their rights and interests", showed that its level of deficits decreased because of the increased share of those who are not interested in it. According to the data of the urban monitoring of the study of social well-being in the city of Lutsk, it was found that the hierarchy of benefits to the social safety sphere did not change during 2014-2016. The most significant problems for Ukrainians were the problems of social safety, related to lower living standards, ecology and crime.

According to the ESS (2008-2016), one-dimensional analysis was carried out on a number of indicators of social safety, it was constructed the crime index and the index of the safety of the district of residence. In general, Lithuania, Estonia, Hungary, and France were the least safety countries; and Switzerland, Poland and Slovenia can be considered the most safety countries. Israel, Great Britain and Germany are among the top three leaders in terms of the threat of terrorist attacks. According to the crime index, European countries can be considered quite safe. The indexes of safety of the district of residence are lower than the indices of crime. It is determined that statistically significant correlation between these indices is only according to 2016 data.

Keywords: Integral index of social well-being, European Social Survey, crime index, index of the safety of the district of residence.

УДК 316.334.2

DOI: <http://dx.doi.org/10.17721/2413-7979/9.5>M.K.O. Alimi, PhD,
N.S. Onyema

Oduduwa University, Ipetumodu, Nigeria

CORRUPTION IN THE CONTEMPORARY NIGERIA AS A MANIFESTATION OF CRONY CAPITALISM

This study analyzed corruption as the limiting factor on economic growth in Nigeria. It set to find out if cultural peculiarity of the Nigerian people and crony capitalism are the major causes of the endemic corruption. The central objective of the article is to analyze the impact of political corruption and crony capitalism on economic growth. The work is to ascertain if corruption reduces investment, increases unemployment, infrastructure decay and deficit, insecurity, poverty, hunger and diseases. We found out that corruption is the bane of the Nigeria's economic investment, growth and development. It concluded that unless corruption is eschewed in all aspects of governance and private engagements, Nigeria may not likely overcome the problems of underdevelopment and stunted economic growth. Successive governments have not fallen short of efforts at curbing corruption but despite the enactment of several laws to stem corruption, all efforts have been to no avail. Corruption seems to have heightened and manifested in different dimensions bringing about impediments to the socio-economic development of Nigeria. Over the years, institutional mechanisms were put in place and recently anti-graft agencies and legal instruments aimed at eradication corrupt practices were promulgated. The paper recommended attitudinal change, self-purgation and adoption of the positives of good governance. Finally, probity, transparency, rule of law, responsiveness and accountability must guide all actions of government and the private. If all the foregoing recommendations are meticulously implemented, corruption shall be logically crushed, while Nigeria will grow and develop socially, economically, and politically. Dependency syndrome will fade away with its replacement by sound economic road map to prosperity.

Keywords: corruption, crony capitalism, investment, underdevelopment, good governance.

Introduction. Corruption is a major challenge to economic growth and investments in Nigeria. The plague is so severing that most segments of the Nigerian society performed within failure range. Education, Health, Agriculture, Economy, Politics, Security, Defense and Banks have not contributed substantially to the economic growth (Nweze, 2016, Alli, 2016, The Nation, 2016, Okwe, 2016, Daily Sun, 2016 and Vanguard, 2016). Corroborating the devastating impact of corruption, Okorie and Ajodo – Adebajoko(2014) lamented that Nigeria is a nation with potentials for greatness; a large population comprising of a dynamic workforce, a growing economy, blessed with materials, agricultural products and oil deposits which make her the largest exporter of oil in Africa and 7th largest producer in the globe (NBS, 2015). Despite these, Nigeria is one of the 20 poorest and among the thirty least developed nations, where an average Nigerian lives on less than \$1USD per day (World Bank/UNDP, 2015).

Since independence, Dumade and Ijewere (2014) opined that Nigeria had continued to meander the path befitting failed, weak and juvenile states, unable to lift her citizens out of economic dependency, under development due to corruption leading to stunted economic growth. Bamidele (2015) asserted that corruption is principally a governance issue, a challenge to African democratic functioning, it is a failure of both institutions and the larger framework of social political and economic checks and balances needed to govern effectively. He added that when these formal and informal institutional systems are severely weakened by corrupt practices, it becomes difficult to implement and enforce laws and policies that ensure accountability and transparency.

However, relevant literature reviewed on this subject matter showed that there are gaps in knowledge which this study intends to bridge. The aspects that have little been explored and largely uncharted are: The promotion of dependency syndrome by the colonialists, absence of good governance and enforcement of a proactive economic road map from poverty as well as inability to transform and annex its potentials as a means of growing her economy to ensure national development. Based on the foregoing intellectual lacuna, certain questions remain sacrosanct.

1. Does crony capitalism contribute to poor economic growth in Nigeria?

2. Does bad governance promote corruption which impact negatively on economic growth in Nigeria?

3. Does over reliance on oil affect Nigeria's growth?

4. Does the enforcement of a proactive economic road map from poverty stimulate growth?

The central objective is to analyse the impact of political corruption and crony capitalism on economic growth. Also, the work examined the enforcement of a proactive economic road map that can lift Nigerians out of poverty as a strategy for growth. It will analyse bad governance as agent of corruption that impact negatively on economic growth in Nigeria.

This work is important in that, it will expose age long dependency syndrome, crony capitalism, endemic, systemic, pandemic and pervasive corruption as limiting factors on Nigeria's economic growth. It will emphasize a proactive economic roadmap as a way out of poverty and impetus to economic growth.

Statement of the Problem. Undoubtedly, the crime of systemic, endemic, pandemic economic and political corruption in both the private and Governments' Ministries, Departments and Agencies (MDAs) even banks threatens the moral integrity of a nation as well as hampering development and economic growth. Current literature linked corruption with crony capitalism and bad governance which had negative consequences on Nigeria's growth. Also, the monolithic economic structure that is high dependence on oil, which has made the economy to be dominated by foreign interest. It is also common knowledge that the price of crude petroleum went down from over 100 dollars per barrel in 2016 to 32 dollars. Since Nigeria is virtually a mono-product economy, the export earnings of the country declined drastically (The Nation, 2016). The result of the foregoing is manifested in high rate of employment, poverty, hunger, insecurity, infrastructure decay and deficit in the polity (British PM, 2018).

This study will give significant insight that will assist policy formulation and readjustment by government and government personnel. It will serve as information to researchers into new thinking and ideas about what solutions can be proffered or political and economic corruption, crony capitalism stunted economic growth and this open up other areas for further studies and research.

Conceptual clarification. Corruption is the use of public office for private gain. It refers to any behavior that deviated from norm or is socially unacceptable. World Bank and Transparency International (2014) defined corruption severally as [abuse of power for private gain "abuse of

entrusted power for private gain" of the public officers or some third party. Also, Ijewere and Dunmade (2014) defined the plague as "impairment of virtuous, moral principles and a pervasion or change from the general rules for selfish benefit. Corrupt practices take different forms and shapes, each with its own characteristics. Some types of corruption are: grand corruption, political corruption, economic corruption, religious corruption, organized corruption and working class corruption".

The plague may also take the form of cronyism, bribery, favoritism, patronage, extortion, influence peddling, fraud and embezzlement (Okorie and Ajodo Adebajoko, 2014). Hellen (Spring 1999), in his article on "Crony capitalism and the East Asian currency and Financial crisis defined crony capitalism as an "economy in which businesses thrive not as a result on money amassed through a nexus between businesses class and the political class" Here, state power machinery is applied to crush genuine competition in handling out permits, government grants, special tax breaks or other forms of state intervention over resources where the state exercises monopolist control over public goods. e.g. mining concessions for primary commodities or contracts for public works, much money is cornered through profiteering by "rent seeking" not merely by making profit in the market Crony capitalism influences the government, the politics and the media and when this interrelationship distorts the economy and affects society to a dastard level, it corrupts public serving economic, political and social ideals.

The whole idea does not promote innovation and entrepreneurship ideals because, the value added is little by crony businesses as hardly anything of significant value is created by them, with transactions taking the form of "trading". The term is equally applied to delineate government policies that always favour "cronies" of those in high governmental positions.

Theoretical Framework. Prebendal Theory.

Prebendalism refers to primitive acquisition of wealth. The concept is credited to Joseph, who depicts the politics of corruption. In Nigeria; where cronies or members of an ethnic group are compensated when an individual from the group comes into power or where; "state offices are regarded as prebends that can be appropriated by office holders who use them to generate material benefits for themselves and their constituents and kin groups". This patron-client or identity politics has encouraged corruption in the country to the extent that appointments, promotions, admissions, award of contracts among others are done with consideration for one's ethnic, religious affiliations or childhood friends.

Literature Review. In Nigeria, the people aid and abet corruption, so much so that when a community member assumes office, the common challenge is "this is your time o" "pleased don't slack o". Also when a member suddenly arrives a village/town with an expensive jeep, ready to perform the house warming of a multi-million palatial mansion, rather that raise alarm, the people cheer.

Unlike the developed democracies of the world, where the society is sophisticated and enlightened, in cases of seeming crime or violence the people raise alarm while the reputable police promptly rise to the occasion. The implication of the foregoing is that while democracy is being consolidated in the world, Nigerians are being robbed of the democratic dividends. To the citizenry in our country, government resources are consistently stolen into safe haven, which is the home community of the public or government officials. The truth is that government official, who fails to make billions of Naira, build houses in many state capital cities amass cars, sponsor children, wives and

concubines abroad for summer while in office, is openly chastised and abused of stupid; slow and insensitive (Aghayere and Alimi, 2009).

Polycommunism, tribal jingoism, ethnic chauvinism, political opportunism and religious parochialism especially in contract awards, appointment into boards of parastatals, citing of projects, as exhibited by the weak state at the top negatively affect nation building. The state at the top that ought to maintain high ethical standards is itself culpable of such unethical practices. Unaccountable power blocs, who are also not disciplined, responsive and transparent, stripped Nigerians of dividends of democracy. Democratic consolidation and economic stake could have been high, if the leadership of the country were accountable, fair, just, disciplined, responsive and transparent. Impulsively, Nigerians refer to the political administration period of Buhari-Idiagbon and Muritala as highly disciplined. Unfortunately the regimes under reference were too brief and short.

Shleifer and Vishny (1993), Krueger (1974), Myrdal (1968) and McMullan (1961) in their studies "corruption and economic growth" found that corruption hinders economic growth distorts markets and allocation of resources. Tanz and Davoqdi (1997) Ekpo and Egenedo (1985) asserted in their studies that corruption has negative impacts on the growth and development of any nation. Tanzi (1998) and Ackerman (1998) confirmed that corruption is anti-institution, investment economic growth and development. Nyerere (1999), observed that corruption is enemy of progress and development and offender of such could be treated as state enemy. No wonder that every-state has enacted laws against corruption but the major problem in most cases is lack of compliance at the implementation level like the case of Nigeria.

Mauro (1995), also carried out an empirical investigation on the impact of corruption on economic growth and investment across sixty-seven countries using business international data for the period 1980-1983 and found that corruption reduces investment, increases poverty and inequality and distorts allocation of resources. Also, Lixin, Xu, and Zou (2000) investigated the impact of corruption on income distribution and growth across forty-seven developing countries. In their studies, they found that, corruption has negative effect on growth.

Adewale (2011), in his study "the crowding-out effects of corruption in Nigeria: an empirical study, using the Nigerian Macro-economic indicators of 1986-2009" found that corruption negatively affected economic growth in Nigeria. He saw corruption as a great enemy of the welfare of the people. Akindele (2005), in his research discovered a strong significant negative relationship between corruption and development. He undertook an empirical investigation of the relationship between a number of key variables in Nigeria which includes labour, capital, political instability and corruption index, and founds that-corruption retards growth. He argued that, corruption in whatever form is an enemy to the development of any society. This strengthens the view of Ackerman (1999) and Nyerere (1999) who asserted that corruption manifests itself on roads not constructed, electrification projects frustrated, pipe borne water not available and half-baked graduates and professionals. The foregoing various studies confirmed the reality of corruption manifestation in Nigeria situation and elsewhere in the world, where public funds are wrongfully diverted into private pockets while inflicting pains not only on economic growth and development but the general public as well.

In spite of the damaging effects of corruption, some scholars such as Friedrich (1972), Huntington (1968), Nye (1967) and Left (1964), argued that corruption, stimulates growth and development. Also, it helps to eliminate or

reduces bureaucratic red-tapism that mared productivity and service delivery in the public service. In order words, corruption helps to remove delay, thereby bringing promptness to bear in service delivery to the people instead of the other way round.

The idea behind their argument is the problem of delay in service rendering in the public sector where the recipient of such service feels that offering of money may stimulates such an officer to expedite action. This of course is also one of the disadvantages of corruption in the world. However, corruption is a cankerworm that bedeviled the development of every nation. It has been called enemy of the state because of its overriding negative effects on growth and development (Nyerere, 1999 and Adewale, 2011). It is a well-known fact that corruption has resulted in high rate of unemployment, abject poverty, insecurity, absence of adequate infrastructure, ethnic conflicts, militancy and insurgency

Corrupt practices have crippled important institutions like civil service of all states and private organizations in Nigeria, thereby, preventing them from promoting economic development, and that corruption has promoted inefficiency and ineffectiveness in the civil service in various ways by sapping legitimacy of the civil service in the eyes of the people. The above was the observation made by the National Association of Sociology and Anthropology at a three days conference held in Zaria 1982. In a similar development the Center for Advanced Social Sciences (CASS) Port-Harcourt in their seminar in 1993 noted the devastating consequences of corruption, particularly in government. According to notation, development has not benefited ordinary Nigerians because of corruption. Most Workers are more interested in the spoils and patronage of office than in serving the masses.

Corruption has quantifiable and unquantifiable cost in public accountability in particular and our economy in general. For instance, the amount of money lost to the economy through fraud, bribes and kickbacks, direct stealing, embezzlement of public funds, etc in the both private and public sectors ran into billions of Naira (Amujiri, 2002). In his submission he declared that:

It has been incontrovertibly established that corruption has contributed immeasurably to the stagnant development of the state. Several years of economic mismanagement, misrule, abuse of office; inefficient and purposeless leadership, sociopolitical retrogression and instability, moral decay and betrayal of social trust; resentment against authority and nonchalant attitude of Nigeria public and civil servants have affected public accountability adversely (Amujiri, 2002, Nwese, 2016, Alli, 2016 and Okwe, 2016).

Human Rights Watch (2007), opined that corruption and mismanagement remain the major causes of Nigeria's failure to make meaningful progress in improving the lot of ordinary Nigerian. According to Mohammed (2012), corruption has been acknowledged as big business in Nigeria while failure in every sector is

invariably traced to corruption, yet it is almost seen as a normal way of life. The overall result of pervasive corruption is manifested in high rate of unemployment, poverty, hunger, insecurity (as experienced over the years. Book Haram insurgency, Niger Delta Militancy, Oodua brouhaha and Kidnapping in all nooks and crannies of Nigeria). To Aje and Wokekoro (2012). Corruption brings a nation on good.

Pervasive corruption is anti-people. The funds meant to provide basic infrastructure are stolen by a handful of Nigerians through unethical acts stifles economic and social growth, enhances poverty and crimes. Eigen (2001), "corruption is regarded as an enemy of the state retarding

economic development, a constraint on education, health care delivery, security, poverty alleviation, employment and causing political violence. It is a great obstacle to the Millennium Development Goals of reducing by half the number of people living in extreme poverty by 2015".

Corruption and crony capitalism work and manifest in the following ways:

Bribery: This involves the promise, offering or given of pecuniary benefit that improperly influences the actions or decisions of a public servant e.g. a political party or government is offered, promised or given a benefit that improperly affects the actions or decision of the political party or government. Also, votes buying.

Embezzlement/Fraud: This involves theft of resources by persons entrusted with the authority and control of such resources as obtained in Nigeria and Ukraine.

Fraud:- Diversion of public funds, meant for development purposes, e.g excess crude oil and statutory allocations as experienced at all levels in Nigeria. Falsification of accounts is another example e.g population figures. The dubious population figures which are usually used for the allotment of positions in the Nation's MDAs and Institutions had led to the institutionalization of fraud in the polity.

Nepotism:- This is prebendalism. A public servant ensuring that members of his family are favoured in the allotment of public service positions or that family members receive contracts from state resources.

Favouritism:- Consideration of personnel affiliation of ethnic, religion, nativity or political party in the provision of services or disbursement of resources or promotion to officers' cadres in the MDAs and institutions of government – executive, judiciary and legislature.

As a corollary, crony capitalism manifests in different ways:

Collusion among market players. This is officially tolerated or promoted by the government fresh entrants into a market who meet barriers to entry "the trade associations or trade groups who have applied to the government in requesting subsidies or aid or regulation, have presented a unified front. For example, in applying for loans, or receive official sanction. These practices have come to dominate the economy as a whole or to dominate the most valuable industries in an economy. Deliberate ambiguous laws and regulations are common in such systems such as Nigeria Asia and Ukraine (Kristof, 2014).

Pranks in Finance. These were found in the second Bank of the United States being a private company, but had the federal government as its largest stakeholder with 20% holdings. This Bank was abinitio bank regulator but later developed to be one being most powerful organizations in the that nation ostensibly owing to being the depository of the government's revenue (Zingale, 2012).

Crony Capitalism in developing Economies. Anytime there is any pretence of a free market being dispensed with crony capitalism in its terrible form, can dissolve into simple corruption. For example tax evasion, and bribes taking by public officials are prevalent in the African continent. Also, the rule by wealth (Plutocracy) and Kleptocracy (rule by theft) are common in many parts of Africa, Asia, Latin America, the pacific middle East and Carribean to mention but a few. Vices committed in government include rule according to religious, political, social, ethnic and tribal jaurvinism and jingoism. Corrupt governments usually favour one set of group or business owners who have close ties to the government in power (at a particular time) over others.

Types of Corruption. Political Corruption: It aims at private and group enrichment and for power preservation purposes. Political corruption may be seen as the use of

governmental power and influence by government official for illegal and illegitimate private gains as adumbrated in the table in the attached Annexure. This is located mainly in the three institutions of government – executive, legislature and judiciary, other sectors or institutions of the state where corruption is endemic in the developing nations, especially, have included the military, para-military, bureaucracy, political parties and other government ministries, Departments and agencies which may not be entirely captured by political corruption even though they are major culprits (Oku, Mike and Cletus, 2015).

Bureaucratic Corruption: This means any act or activities that negate due process in an organization, system or entity. The concept of bureaucratic corruption replicates responsibility without accountability whereby stewardship/accountability is relegated to the background. It implies that the ethics, norms, statutes and modus operandi are all jettisoned for personal gains. Corruption exists wherever a power holder who is charged with doing certain things, that is, a responsible functionary or office holder is by monetary or other rewards such as the expectation of a job in the future, induced to take actions which favour whoever provides the rewards and thereby damage the group or organization e.g. Nigeria Ukraine and other aforementioned developing nations to which the functionary belongs more; specifically, the government. These opportunistic activities of corrupt bureaucrats severally damages the public interest and should be considered important variables in the study of corrupt practices.

Development Corruption:- This occurs in the area where there are numerous development projects by the state and are determined by the executive in terms of form, cost of such projects, like bridges, constriction of roads, building of dams, with the sole purpose of over invoicing or inflating the contract prices.

Endemic Corruption: Abuse of office that takes place in varying degrees. This form is pervasive in Nigerian polity, a system which is solely responsible for distributing scarce welfare service, such as education, health, telecommunication, security apparatus housing and so on.

Economic Corruption: This includes money laundering and stashing of government funds into private pockets for onward lodgement into foreign accounts by government functionaries and contractors. Also included in this category are the practices of massive misappropriation of funds, especially in the oil, security service, and energy sector, poor management of Federal/State Ministries, Departments, Agencies, local governments as well as electoral malpractices, which largely contributed to the underdevelopment and economic backwardness of oil-rich nation such as Nigeria (Eboreim, 2009, Ijewere and Dumade, 2014) quoted Waziri (2010).

Some Forms of Corruption

Some scholars listed various forms of corruption (Chiazor, 2014, Taylor, 2015 and Ojo, 2005).

- Bribery with its Nigerian variant of Kickbacks
- Nepotism
- Misappropriation
- The use of contrived security threats to the state or the larger society to obtain approval for extra-budgetary allocation for personal enrichment of public officers charged with the maintenance of public order e.g. Dasukigate 2.1bn
- The exploitation of privileged relationship with key public sector managers for the purpose of acquiring competitors business assets.
- Auto- corruption
- Extortion
- Employment and political patronage

Promotion of Poor Investments. Contributing to the consequences of corruption on economic growth and national development, the World Bank (2000), pontified that the plague reduces economic growth and development by lowering incentives to invest, including a divestment in Nigerian economy.

Serious investors are not always interested in bribes before being granted investment rights or operational licenses. e.g. Investment from the industrialized world like U.S.A and Russia.

Eppete (2006), posited that foreign investors are equally prone to withdraw their capital from a nation with endemic corruption due to risk involved in doing business in such nations where occasionally losses surpass the gains.

Erosion of National Integrity and the positives of Good Governance. As a corollary (Ibrahim, 2003 and Alimi, 2016), argued that as corruption erodes benefits of good governance, it also impedes economic performance dynamics, negating investment and economic growth, all inimical to nation development. Moreover, Transparency International Corruption Perception Index (CPI) survey of Third World Nations (2015), Nigeria was ranked the 9th corrupt nation. It tarnishes the image of Nigeria, in view of the failure of the anti-graft agencies EFCC and ICPC to deal effectively with bribery and corruption impinges negatively on overall health and economy of Nigeria.

In view of the fact that Nigeria Gross Domestic Product (GDP) was the highest in 2015 according to experts report, and despite the abundant man, mineral and natural resources, our nation was grouped among the 20 poorest economies and among the 30 least developed nation of the globe. Also, Nigeria was ranked 15th nation out of 177 failed Nations of the World, (UNDP, 2014). The World Bank (2015), posited that out of Nigeria's estimated 160 million population (projected from 2006 census) almost 100 million people live on less than USD1.0 per day. That is, an estimated 70% of all Nigerians are regarded as impoverished and penurious (Alimi, 2016).

The foregoing testifies to how corruption contributes to the problem of mass poverty and renders millions of Nigerian citizens unemployed and uneducated. (Alimi, 2016)

Government Efforts at Curbing Corruption in Nigeria. However, successive governments have not fallen short of efforts at curbing corruption but despite the enactment of several laws to stem corruption, all efforts have been to no avail. Rather than ebb, corruption seems to have heightened and manifested in different dimensions bringing about impediments to the socio-economic development of Nigeria. Over the years, institutional mechanisms were put in place and recently anti-graft agencies and legal instruments aimed at eradication corrupt practices were promulgated. They include Criminal Code, Code of Conduct Bureau, the Directorate of Public Procurement, Due process Office, the Recovery of Property Act of 1984 and more fortified EFCC and ICPC. All activities of the aforementioned have failed to yield positive results until recently when EFCC was able to deliver more adequately than before.

Concluding Remark. Stunted growth will continue unabated in Nigeria unless crony capitalism is eliminated.

1. Attempting to unravel the misery of corruption in Nigeria raises even more questions (about corruption) such how did this devil, bedevil Nigeria? Why is it a "Forbidden Act" yet a "National Treasure?"

2. Unless the positives of good governance that supports probity, transparency, justice, responsiveness and accountability are enshrined growth will continue to elude Nigeria.

3. Poor enforcement of a proactive economic road-map from poverty will not likely stimulate growth.

4. Corrupt behaviours and practices especially in public governance have been identified to be responsible for Nigerian economic woes.

5. Self-reliant economy through diversification and less reliance on oil may likely bail Nigeria out of the present economic doldrum.

6. In a frantic effort at nipping corruption in the bud, Waziri (2016), posited:

The war against corruption like terrorism is a special kind of war. It admits of no conception methods. It is a war against human selfishness and greed. It is a war against rapid and senseless primitive capital accumulation. It is a war against decadence of mind, ethics and morals. Because of these special characteristics of the war, it requires a strong and uncompromising political will. It must be approached holistically. Casual and superficial approaches will not work. Rhetorics must match concrete actions. Like all wars on salvation and restoration friends will be hurt: families and associates will equally be hurt. And above all, politics have no place in the war. (Waziri, 2016).

The implications of the foregoing philosophy are: that all hands must be on deck, the totality of the segments of the Nigeria society- Politicians, Armed Forces, Security Operatives, Civil Society Organizations, Cultural and Religious Leaders as well as the civil Servants must synergize to wage this war, enough of cosmetic approach.

Finally, probity, transparency, rule of law, responsiveness and accountability must guide all actions of government and the private. If all the foregoing recommendations are meticulously implemented, corruption shall be logically crushed, while Nigeria will grow and develop socially, economically, and politically. Dependency syndrome will fade away with its replacement by sound economic road map to prosperity.

References

- Ackerman, R. (1992), *Corruption and Government Causes Consequences and Reform*. Cambridge: UK Cambridge University Press.
- Adewale, S.B (2011), "The Crowding. Out Effects of Corruption in Nigeria: An Empirical Study". In, *Journal of Business Management and Economics*. Vol 2 (2). Retrieved from <http://www.e3journals.org/JBE>. Assessed on 4-4-2016.
- Ajie, H.A and Wokekoro, O.E. (2012), "The Impact of Corruption on Sustainable Economic Growth and Development in Nigeria". In, *International Journal of Economic Development Research and Investment*. Vol 3, No 1, April.
- Akindele S.T (2005), "A critical Analysis of Corruption and its Problems in Nigeria". In, *Anthropologist* 7 (1).
- Alimi, M.K.O. (2015), "Analysis of Limiting Factors on Democratic Consolidation for National Development in Nigeria". In, *International Journal of Governance and Development*. Vol 4, No 1, January, Ekpoma, Edo State. Nigeria.
- Alli, Y. (2016), "N23.3b Bribe: Bank, INEC Officials Refund N407.7m". In, *The Nation*. Friday April 29.
- Amuyin, B.A. (2002), *Corruption in the Government Circle*. In, *Nigeria's critical Perspectives: A book of Reading*. Nsukka: Chika Educational Publishers.
- Bamidele, O. (2013), "Corruption, Conflict and Sustainable Development in African States". Available at <http://www.google.com>. assessed on 5th August, 2016.
- British PM (2018): "Nigerians extremely poor "In Daily 3rd Wednesday, August 29, 2018 Vol. 15 No 4003. Pp 1 & 6.
- Chiazo, C.N.O (2014), "Corruption: A Bane to Democratic Consolidation in Nigeria" A Research proposal AAU, Ekpoma, Edo State.
- Daily Sun. (2016), "CBN in Fresh Looting Scandal: Suspects Arrested Trying to Cash N251,000". March 14.
- Dike, V.E (2005), *Corruption in Nigeria: A New Paradigm for Effective Control: Africa Economic Analysis*. Retrieved from <http://www.jsdafrica.com/jsda/summer1999/articlespdf/arc%20%20A%20psychological20.pdf> assessed on 1st June, 2016.
- Eigen, P. (2001), *Global Corruption Report: Transparency International*. In R. Hodess, J. Banfield and T. Wolfie (eds). *Transparency International Perception Index*.
- Ejevereme, O.B and Dunmade, E.O (2014), "Leadership Crisis and Corruption in Nigerian Public Sector" Implications for Social-Economic Development of Nigeria" In, *International Journal of Public Administration and Management Research (JPAMR)*. Vol 2, No 3. Retrieved from <http://www.google.com> assessed on 4th February, 2016.
- Ekpo, H.A and Agbemelo, T. (1985), "Corruption and Prices: A Theoretical Note". In, *Nigerian J. Econ.soc.stud.*27(3)
- Eniola, T. (2014) "Nigeria Now 39th Most Corrupt Nation, says TI". In, *The Punch*. Thursday, December, 2014.
- Epele, A (2006), *Corruption and the Nigerian Society: Causes , Effects and the Futility of Solutions*. In, *The Politics Magazine*. University of Benin, benin City.
- Friedrick, C.T. (1972), *The Pathology of Politics, Violence and Propaganda*. New York: Harper and Row.
- Gafar, T. and Michael, A.A (2011), "Economic Growth and Poverty Reduction". In, *Nigeria International Journal of Business and Social Sciences*. Vol. 27, No 15. August.
- Hellen, H. (spring, 1999), 'Crony capitalism and the East Asian currency and financial crisis Retrieved from <http://www.cis.org.au/publication/policy-magazine/article/2877-feature-crony-capitalism-and-the-east-Asian-currency-and-financial-crises-policy>. Retrieved September 25, 2018.
- Hintington, S.P (1968), *Political Order in Changing Societies: New Haven: Yale University Press*.
- Ibrahim, J. (2003), *Corruption in Nigeria: Transition, Persistence and Continuity*. In, *The Nigerian Social Scientist* 2.
- Ikubor, O.J. (2013), "Poverty Reduction and Economic Growth in Nigeria". Being a seminar Paper Presented at The Departmental Seminar, Economics Department, AAU, Ekpoma, Edo State.
- Joseph, A.R (1996), *Democracy and Prebendal Politics in Nigeria: The rise and Fall of the Second Republic*. Cambridge: University Press.
- Kristof, N. (2018), "A Nation of Takers? Available at <http://www.nytimes.com/2018/09/26/opinion/kristof-a-nation-of-takers.html>. *The New York Times* accessed September 26, 2018.
- Krueger, A.O. (1974) "The Political Economy of the Rent Seeking Society". *American Economic Review*. Vol. 64, No 3.
- Laff, N.H. (1964), "Economic Development Through Bureaucratic Corruption". In, *the American Behavioral scientist*. Vol 8, No 2.
- Lixin, C, CU, H. and ZOU, H. (2000), "Corruption, Income Distribution, and Growth". In, *Economics and Politics* vol 12, No 2.
- Mauro, P (1995), "Corruption and Growth". In, *Quarterly Journal of Economics*, Vol 110, No 3.
- McMillan, M, (1961), "A Theory of Corruption". In, *Sociological Review* Vol 9, No 2.
- Mohammed, J. (2012), "De-Transcending Corruption to Culture and Tradition in Nigeria: Imperatives of Anti-Corruption Laws". Paper presented at the 12th Annual National Conference of School of Business Studies , The Federal Polytechnic, Ede, held at Olagunsoye Oyinlola Hall, Ede, Osun State Between 16th and 20th October, 2012.
- Myrdal, G. (1968), *Asian Drama: An Inquiry into the Poverty of the Nation*. New York: Random House.
- National Bureau of Statistics (2015) "*Report of a survey*".
- Nye, J.S. (1967), "Corruption and Political Development: A Cost-Benefit Analysis". In, *American Political Science Review*. Vol 61, No 2.
- Nyerere, J. (1999), "Governance in Africa". In, *African Association of Political Science Newsletter* 4(2) Harare: AAPS
- Okorie, N. and Ajodo-Adebanjoko, A. (2014), "Corruption and the Challenges of Insecurity in Nigeria: Political Economy Implications". In, *Global Journal of Human Social Science: F. Political Science*. Available at <http://www.google.com>. Assessed on 22-082016.
- Oku, C. C. Mike, O. E. and Cletus, E. O. (2015) "Corruption and leadership in Nigeria in, Idada, W. and Rilwani, A (eds) *International journal of Governance And Development* Vol. 4, No 1. January.
- Okwe, M (2016), "How MDAs, Foreign Missions Defrauded Government of over N400b". In, *The Guardian*, Friday, April 1.
- Shleifer, A and Vishniy, R.W. (1993), "Corruption". In, *Quarterly Journal of Economics* 108 (3)
- Tanzi, V and Davoqdi, H (1997), *Corruption, Public Investment and Growth*. In, *IMF Working Paper*, Washington: WP/97/139, International Monetary Fund.
- Tanzi, V. (1998), *Corruption Around the World: Causes, Consequences, Scope and Cures* IMF working paper. Washington: WP/98/63 International Monetary Fund
- Taylor, T (2010), "Corruption and Liberation, The Experience of Nigeria". In, *Decaritis Journal of Management and Social Sciences*. 2 (3), 1-9
- The Nation (2016), "115billion loot: Ex-Air Chiefs, Politicians top Refund List". In, *The Nation*.
- Transparency International Perception Index (2014): A report available at <http://www.google.com>.
- Transparency International: *Corruption Perception Index* (2015)
- Transparency International: *Corruption Perception Index* (2015) "Nigeria is the 9th most corrupt country". Annual Publication series
- United Nations Development Programme (UNDP, 2015)
- Vanguard (2016), "Alleged N3billion" Bاده Took N558.2m" Thursday, March 17.
- Waziri, F. (2010), "Corruption and Governance Challenges". In, *Nigeria Conference Proceedings* CLEEN Foundation, Monograph Series, No 7, Abuja: CLEEN Foundation.
- World Bank (1995), "Distribution and Growth: Compliment Not Compromise". In, *Policy Research Bulletin* 6(3), M.28, July 6.
- World Bank (2000), "The Anti-Corruption in Transition: A Contribution to the Policy Debate". Washinton D.C. World Bank.
- World Bank/UNDP (2015), "*A Survey of Human Development in Africa*". Washington DC: World Bank Publication Series.
- Zingales, L (2012), *A capitalism for the people: Recapturing the Lost Genius of American Prosperity*. New York: Basic books. P. 50.

ANNEXURE A
Efficacy of EFCC: Looking Back

Table 1

Some High Profile Corruption Cases of the Economic and Financial Crimes Commission (EFCC) 2011 – 2016)

S/N	NAME/BENEFICIARIES	AMOUNT	PURPOSE
1.	Madueke Diezani Alison: Former Minister of Petroleum Resources	N23.3b	For Jonathan's Presidential Ambition. To Change Results of 2015 Poll
1b.	Alison Maduele Diezani	\$115million	For Poll (INEC) to Change Results
1c.	Alison Madueke D	€2million and €(580m) on Jewelry	For Personal Gain/Use
2.	Fani Kayode	N840million	For Poll 2015 Ekiti Gubernatorial Election. To Manipulate Results.
3.	Usman A.	N4billion	For poll 2015 To Change Results
4a.	A former Deputy Director of INEC: Edem Okon Effanga	N241,127,000	To Change Results of 2015 Presidential Election IN Cross River State
4c.	Cross River State INEC	N681million	Bribe for INEC Officials to Change Results of Presidential Election (2015) in Cross River State.
5.	OYO State (INEC)	N802million	To Change Results, 2015
6.	Ogun state (INEC)	N629million	To Change Results, 2016
7a.	Uluochi Obi Brown, Delta State (INEC) Administrative Secretary	N111,500,000	To Change Presidential Election Results, 2015
b.	Edem Fidelia Omoile: Cultural Officer in Isoko South Local Govt Area of Delta State	N112,480,,000	As Above
8.	Akwa Ibom, The Head Of Voter Education In Inec Immaculata Asugico	N214,127,000	As Above
9.	Ex-Air Chiefs and Politicians	N115billion	As Above
a.	Ex-Chief of Air Staff	\$1million	As Above
b.	National Broadcasting Commission	N10,061,172,600	To announce G.E.A Jonathan winner at all cost
c.	Another Chief of Air Staff/Adesola Amosun	N2.3billion N2.6billion	Cost of an MRI machine Amosun's Wife
d.	An Ex-Presidential Aide	N900m	Self Benefits
e.	A businessman	N750m	To Change Results
f.	Ex-governor of Delta State	\$15million	Personal Gains
g.	An Ex-Chief of Air Staff and others	N420million	Personal Gains
h.	An ex-minister	N140million	To Change Results
i.	An ex-Military Administrator	N100million	Same
j.	An ex-minister	N2m	Same
k.	An ex-Bauchi Secretary to State Government	N20m	As Above
l.	Former P.A to ex-Bauchi governor	N15million	As Above
m.	Ex-PDP NWC member	N400million	To Change Results
10a.	Fayose Ayodele & Musiliu Obanikoro	N4.745billion	To Rig Ekiti State Governorship Election in favour of Fayose A. of PDP
b.	30 BDCs into Dollars	N759.3million	For Ekiti State Gubernatorial Election
c.	Money spent on cars by Fayose and Obanikoro	N16million	For Ekiti State Gubernatorial Election
d.	The cash flown in two flights to Akure for the Ekiti Election by Fayose and Obanikoro	N1.2billion	For Ekiti State Gubernatorial Election
e.	The cash shared by Fayose and Others	N1.2billion	For Ekiti State Governorship Election
11.	Ex-customs Chief Abdullahi Inde Dikko	N42billion	Diversion from Customs Coffers into Private Purse/use and on other choice Properties
12.	Ex-Asst comptroller: General's Account Reading	N2.6	Personal use
13.	Ex-chief of Air staff: Adesola Amosun's wife	N2.3billion	For Personal Use
14.	Mohamed Gusau Ex-NSA	\$2.1billion \$12.9billion	Security votes meant for the purchase of Arms, Weapons and Ammunitions to fight Boko Haram insurgents but shared among PDP Gig Wigs.
15.	Indian's Bank Fraud	N32billion	For Selfish Interest With Nigerian Collaborator
16.	A Commerical Bank vs CBN	\$2.274billion	Unremitted NNPC Cash to the Central Bank of Nigeria
17.	The Nigerian Army Authority (25 officers)	N5bilion	Army Vehicles scandal (for selfish interest)
18.	MDAs in Nigeria and Foreign Missions Fraud	N400billion	Connivance for self interest
a.	DPR	N148.7billion	Unaccounted revenue from 26 firms (Personal use)
.	NIPOST, Police Service Commission, Others in tax diversion	Several Billions of Naira	For Personal Gain
c.	Embassy in Washington D.C.	N589million	Expenses on sundry things (Personal)
19.	Ex-Finance Minister: Okonjo Iweala	N3.6million	Vehicles Deal (Personal)
20.	Ex-Akwa Ibom Governor: Akpabio, Godwin	N108billion	Fraud For Personal Purpose
21	Badeh, Alex: Ex-Chief of Defence Staff	N3.9billion	Self-interest
22.	Olisah Metu (PDP) National Officer	\$2.1million	Personal gain

Sources: 1. New Telegraph, (2016) January 26, PP. 2; 2. Daily sun (2016), January 26, P. 6; 3. The Guardian (2016), Friday April 1, PP. 1-6; 4. The Nation (2016), Thursday April 28, 2016, PP. 1-1; 5. The Nation (2016), Friday 29 PP. 1-6; 6. The Nation (2016), Monday, June 6 PP. 1-6; 7. The Nation (2016), Friday June 17, PP. 1-6; 8. The Nation (2016) Wednesday, June 22, PP. 1-6; 9. Sunday Punch (2016), August 7, PP. 1.

М. Алімі, PhD,
К. Оньєма
Університет Одудуа, м. Іпетумоду, Нігерія

КОРУПЦІЯ В СУЧАСНІЙ НІГЕРІЇ ЯК ПРОЯВ КЛАНОВОГО КАПІТАЛІЗМУ

Проаналізовано корупцію як стримуючий фактор економічного зростання Нігерії. Метою дослідження було з'ясувати, чи є культурні особливості нігерійського народу і клановий капіталізм головними причинами поширення корупції. Представлено аналіз впливу політичної корупції і кланового капіталізму на економічне зростання. Завдання полягало в тому, щоб встановити, чи призводить корупція до скорочення інвестицій, збільшення безробіття, руйнації інфраструктури й дефіциту, чи створює вона ризики, бідність, голод і хвороби. Ми з'ясували, що корупція – це ключова перешкода для економічних інвестицій, зростання і розвитку Нігерії. Зроблено висновок, що, якщо не уникати корупції у всіх сферах управління та приватної зайнятості, Нігерія напевно не зможе подолати проблеми уповільненого розвитку та економічного зростання. Кожен новий уряд не відстає від попереднього у своїх зусиллях щодо стримування корупції, але, незважаючи на прийняття ряду законів, спрямованих на боротьбу з нею, всі зусилля виявилися безрезультатними. Як видається, корупція посилилася і проявляється в різних аспектах, створюючи перешкоди на шляху соціально-економічного розвитку Нігерії. За минулі роки були створені інституційні механізми, а нещодавно вступили в дію громадські агентства і правові документи, спрямовані на викорінення корупційних практик. У документах рекомендувалося змінити ставлення до проблеми, підвищити самооцінку і закріпити успіхи ефективного управління. Нарешті, всі дії уряду і приватного сектору повинні ґрунтуватися на чесності, прозорості, верховенстві права, швидкому реагуванні та підзвітності. Дотримання наведених у статті рекомендацій призведе до закономірного викорінення корупції, а Нігерія буде рости і розвиватися в соціальному, економічному і політичному плані. Синдром залежності зникне після того, як він буде замінений здоровою економічною "дорожньою картою", яка вестиме до процвітання.

Ключові слова: корупція, клановий капіталізм, інвестиції, слаборозвиненість, ефективне управління.

УДК 316752:321.011.5](4+477)

DOI: <http://dx.doi.org/10.17721/2413-7979/9.6>В. Крижанівська, студ. магістратури
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків, Україна

ПРОФІЛІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ДЕМОКРАТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ В УКРАЇНІ ТА КРАЇНАХ ЄВРОПИ

Присвячено особливостям ставлення до демократичних цінностей у країнах Європи та Україні, ступеню їх дотримання та чинникам, якими зумовлена різниця їх втілення та оцінки, що характеризує особливості політичної культури в Україні та в країнах Європи. Саме особливості політичної культури та політичних традицій зумовлюють різне втілення та сприйняття демократичних цінностей, що можна представити у формі профілів демократизації. В теоретико-методологічному полі щодо розгляду проблематики демократичних цінностей та процесів демократизації наразі характерний відхід від теоретизування через призму демократичних транзитів щодо становлення та розвитку демократії, відповідно, актуалізується пошук нових підходів до пояснення новітніх процесів – неопатримоніальний розвиток, консолідація демократії, особливості демократизації у багатоскладних суспільствах, світ-системний аналіз процесів демократизації, прогнозування нових хвиль відкатів демократизації та ін. Аналіз особливостей дотримання демократичних принципів та цінностей у країнах Європи здійснюється на основі бази даних шостої хвилі дослідження Міжнародного центру соціальних досліджень European Social Survey. На підставі компаративістичного аналізу ставлення до демократичних цінностей в Україні та країнах Європи описано уявлення європейської спільноти щодо "ідеальної" моделі демократії та її складових елементів, а також виявлено розрив між задекларованими цінностями та рівнем їх фактичного дотримання. Запропоновано та обґрунтовано авторську модель функціонування демократичних цінностей – профілі функціонування демократичних цінностей/демократизації, відповідно до чого було здійснено групування країн та виділення характерних рис їхнього демократичного правління. На основі оцінки значущості та втілення певних демократичних цінностей було виділено 4 профілі демократизації: "ешелонна демократизація", "консенсусна демократизація", "соціально спрямована демократизація", "координована демократизація".

Ключові слова: демократія, демократизація, демократичні цінності, профілі демократизації.

Актуальність та проблемна ситуація. Хоча для більшості країн (103 країн із 197) характерне державне управління на основі демократичних принципів та цінностей, проте в умовах глобальних політичних трансформацій, існування різних варіацій політичних режимів, хвиль та "відкатів" демократії, відбуваються значні деформації утвердження демократичних цінностей, диференціація їхнього дотримання у різних регіонах світу та Європи. Це приводить до пошуку та актуалізації нових теоретико-методологічних розробок та інтерпретацій стосовно сучасних процесів демократизації, зокрема неопатримоніальної інтерпретації пострадянського розвитку, відхід від аналізу кризь призму демократичного транзиту, обґрунтування можливостей світ-системного підходу до аналізу глобальних політичних трансформацій тощо, загалом – порівняльного вивчення демократизації для визначення основних чинників та бар'єрів її здійснення у різних соціокультурних та політичних контекстах.

Процеси демократичних трансформацій Європи досить неоднорідні. Якщо у Західній Європі склалися доволі давні та стійкі традиції демократичного правління, то країни Східної та Центральної Європи характеризуються неоднорідністю та нестійкістю цих процесів. Наразі у більшості регіонів світу, особливо у Центрально-Східній Європі, спостерігається консолідація демократії, що передбачає "інституціоналізацію нових норм і структур режиму, розширення їх легітимації та усунення перешкод, які на початкових етапах роблять їх встановлення важким" [12], інституціоналізацію демократичних інститутів, декларування основних демократичних цінностей та створення умов для їхнього втілення, що передбачає залучення як внутрішніх, так і зовнішніх ресурсів забезпечення цих процесів, проте ці процеси відбуваються досить поверхнево, непослідовно, іноді лише формально, відповідно, на практиці реалізуються інші принципи державного управління.

Оскільки Україна рухається в напрямі інтеграції до європейської спільноти, що передбачає міжетнічну взаємодію, толерантність та розвиток на основі спільних цінностей, серед яких значне місце займають демократичні, то дослідницький інтерес становлять особливості ставлення до демократичних цінностей в Україні та в країнах Європи, виокремлення тих елементів, які вва-

жаються найважливішими для функціонування демократії, що свідчать про особливості політичної культури відповідних держав.

Об'єктом дослідження виступають демократичні цінності як складова політичних цінностей, а **предметом** – ставлення до демократичних цінностей в Україні та країнах Європи.

Мета: сформувати профілі демократизації в країнах Європи на основі особливостей ставлення до демократичних цінностей в Україні та країнах Європи.

Гіпотеза дослідження полягає в тому, що особливості політичної культури, політичного минулого та моделей соціально-економічного розвитку зумовлюють у країнах Європи різний ступінь втілення демократичних цінностей, що формує певний профіль демократизації.

Методи дослідження. Реалізація поставленої мети та підтвердження гіпотези передбачає проведення компаративістичного аналізу ставлення до демократичних цінностей в Україні та країнах Європи. Для цього було здійснено аналіз шостої хвилі масового опитування ESS – 2012 р., оскільки саме у даній хвилі було включено блок питань про сприйняття демократії. В дослідженні брали участь 29 європейських країн.

Теоретична розробленість теми. Теоретична база вивчення демократичних процесів та демократичних цінностей доволі широка. Питання історичних передумов розвитку демократії в Україні, структурні складові процесу демократизації вивчали такі українські вчені, як О. Бандура, А. Дергачев, М. Кармазіна, С. Рябов та ін. [10]. Особливості посткомуністичних процесів демократизації та політичний режим України, ціннісні трансформації досліджує Є. Головаха [4], демократичні транзити, інверсійні траєкторії пострадянських трансформацій та формування неопатримоніалізму – О. Фісун [8].

Наукове вивчення та осмислення проблематики демократизації та демократичних цінностей має широку та глибоку теоретичну та концептуальну базу – від давньогрецьких філософів (Перікла, Аристотеля і Демокріта) до сучасних західних теоретиків (Р. Арона, К. Ясперса, Ю. Хабермаса, К. Поппера, Х. Аренд та ін.). Проблеми розвитку політичної культури українських громадян досліджують Л. Даниленко, О. Кіндратець, О. Бабкіна, В. Заблоцький, А. Колодій, зокрема врахування менталітету нації в цьому процесі – І. Макух-Федорова. Актуаль-

ні питання формування демократичних цінностей дітей і молоді знайшли своє відображення у роботах таких учених, як Н. Балабанова, В. Вікторов, С. Кострюков, Л. Сулімова, В. Кремень, В. Луговий, В. Лутай, В. Мадзігон, О. Сухомлинська та ін. [2].

Основна частина. Демократичні цінності являють собою частину політичних цінностей, тобто сукупність поглядів і переконань щодо важливих політичних процесів та інтересів, що дозволяють індивіду орієнтуватися у світі політики, проявляти політичну активність у певному напрямі, відстоюючи свої інтереси [9, с. 741–742]. У найширшому змістовному контексті демократичні цінності являють собою уособлення значущості демократії, привабливості її для більшості людей, те, заради чого її варто захищати, адже вони включають в себе такі основні цінності, як повага до людини і культури, миролюбство і діалогічність, толерантність і плюралізм думки, дії і суспільної поведінки особистості, громадянські компетенції та відповідальність, конституціоналізм, свобода слова, вільні засоби масової інформації і громадська думка, моральна автономія та захист приватності особистого життя, соціальний порядок та широкі можливості громадських асоціацій [5, с. 3]. Якщо розглядати демократичні цінності як складову політичної культури, то це система уявлень та вірувань щодо бажаного та найкращого типу політичної системи та режиму влади, до яких належать політичний плюралізм, політичне рівноправ'я усіх громадян (повноцінна політична участь), громадянські свободи (свобода слова, асоціацій, недоторканність житла тощо), політичне представництво меншин, незалежні ЗМІ, повага та захист прав власності, верховенство права та ін., загалом – пріоритет інтересів особи та суспільства над інтересами держави, проведення політики узгодження спільного існування – рівне право брати участь у вирішенні загальних питань та утвердження виключного права приймати рішення з проблем, для яких загальної згоди не потрібно [6, с. 5].

Варто зазначити, що для оцінки процесу демократизації можна застосовувати декілька напрямів аналізу. По-перше, це т. зв. зовнішня експертна оцінка – аналіз міжнародними аналітичними центрами ступеня розвитку демократії у країнах світу. Наприклад, британський дослідницький центр The Economist Intelligence Unit запровадив власну методику аналізу стану демократії – індекс демократії країн світу (The Democracy Index), який дозволяє проранжувати країни світу відповідно до розвитку демократії (на основі експертних оцінок та результатів опитувань громадської думки відповідних країн) [11]. Інший напрям – самооцінка громадян політичних процесів та рівня демократії у власній країні, тобто аналіз того, як громадяни розуміють демократію, ставляться до її основних елементів та вважають найважливішими складовими ефективного функціонування. Такі дані надає ESS, який проводить опитування населення 32 країн кожні 2 роки, маючи комплексний опитувальник з різними блоками питань, зокрема про політику та демократію.

Блок питань стосовно демократії був включений лише в одній хвилі дослідження – у 2012 р., в опитування якого взяли участь 29 європейських країн. Хоча проаналізовані дані стосуються 2012 р., проте дають можливість визначити ключові демократичні цінності у сприйнятті європейської спільноти, загальну оцінку їхньої значущості, а також тенденції демократизації у країнах Європи.

Стосовно питань сприйняття демократії блок питань має таку структуру:

1) основні демократичні цінності/елементи (оцінка важливості цих елементів для демократії в цілому): громадянські свободи (свобода слова, публічні обговорення політичних процесів); виборчий процес: особливості проведення національних виборів, забезпечення активного та пасивного виборчого права, політичний плюралізм (наявність опозиції, альтернативних партій, які будуть виступати представниками інтересів різних соціальних груп); вільні та незалежні ЗМІ (добросесні ЗМІ, які надають якісну та достовірну інформацію про діяльність політичних акторів та працюють відповідно до журналістських стандартів і професійної етики, свобода слова – можливість медіа критикувати діяльність уряду тощо); захист прав меншин (пропорційність представництва в органах управління, можливість висунення власних партій тощо); діяльність уряду, спрямована на захист найбільш уразливих соціальних груп; врахування думки міжнародної спільноти у прийнятті рішень;

2) оцінка дотримання основних демократичних цінностей у кожній країні;

3) оцінка загального значення таких елементів, як наявність/відсутність можливості вільного висловлення власної думки, навіть екстремальної/критичної, зміна політики уряду відповідно до ставлення населення, багатопартійність уряду або ж формування однопартійного уряду;

4) оцінка для кожної країни значення таких елементів, як наявність/відсутність можливості вільного висловлення власної думки, навіть екстремальної, зміна політики уряду відповідно до ставлення населення, багатопартійність уряду або ж формування однопартійного уряду.

Ознаки, які підлягали аналізу в даній роботі, такі: 16 питань стосовно оцінки важливості окремих демократичних цінностей, виміряних метричною шкалою від 1 до 10, де 10 – "надзвичайно важливо для демократії взагалі" (card 37, № E 1-16); 14 питань стосовно оцінки дотримання зазначених демократичних цінностей у відповідній країні (card 38, № E 17-30) (відповідно до вищезазначених пунктів 1 та 2). Саме ці елементи, за експертним рішенням дослідників ESS, є основними елементами, дотримання яких свідчить про повноцінне функціонування демократії, що можна визначити як "ідеальну" модель демократії.

За результатами опитування ESS стосовно оцінки значення основних демократичних принципів було виявлено, що із 16 елементів більшість визнається значущими для функціонування демократії – плюралізм партій, незалежні та надійні медіа, незалежна та чесна судова система, наявність опозиції, захист прав меншин тощо – оцінюються у межах 7,5 – 9 (де 10 – найбільш значущі). Менше значення мають звернення уваги на думку міжнародних урядів до прийняття власних рішень та обговорення політичних акторів до голосування (рис. 1).

Рис. 1 відображає ідеальну модель функціонування демократії, її базові цінності (оцінка кожного з принципів свідчить про їхню цінність для демократії загалом). Проте самооцінка громадянами, які взяли участь в опитуванні, дотримання цих цінностей в їхніх країнах має суттєву деформацію (рис. 2).

З рис. 2 можна зробити висновок, що найбільш послідовно дотримуються вільна конкуренція та свобода слова та критики діяльності уряду (7,4 та 7,2), забезпечення проведення незалежних виборів (6,9), гласність та публічність (можливість обговорення політиків – 6,5) та захист прав меншин (6,2), а найменш втілюється принцип соціальної політики урядів щодо боротьби із бідністю та вирівнювання рівнів доходів населення.

Рис. 1. Основні демократичні принципи

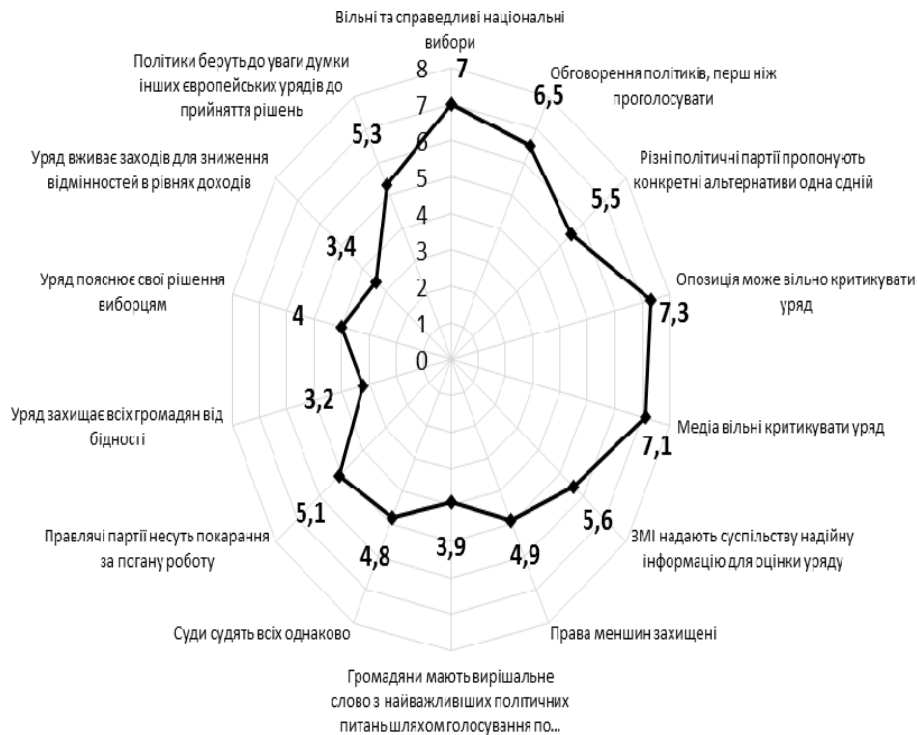

Рис. 2. Дотримання демократичних цінностей в країнах Європи (середні значення, шкала від 1 до 10, де 10 – "повністю дотримується")

Також були виявлені такі тенденції:

1) майже в усіх країнах елементами демократії, які втілюються та дотримуються, є наявність опозиції та свобода критики уряду, а також свобода медіа стосовно критики уряду (значущість в діапазоні 7–8,7, де 10 – "повністю дотримується");

2) 19 країн з 29 визнали, що в їхніх країнах забезпечується проведення чесних виборів;

3) не у всіх державах ЗМІ надають надійну інформацію про діяльність уряду (тільки в 11 країнах оцінка діяльності ЗМІ в цьому напрямі варіюється в межах 6–7,1);

4) найменше дотримуються принципи соціальної політики (стосовно захисту населення від бідності та

5) вживання заходів щодо зниження відмінностей у рівнях доходів);

6) неповноцінно втілюється принцип політичного плюралізму – наявність партій, які створюють альтернативи одна одній;

7) у більшості країн (15 з 29) не дотримується принцип справедливості та неупередженості судової системи.

Варто зазначити, що утвердження демократичних цінностей та оцінка ступеня їх дотримання особливо актуалізується в умовах трансформаційного періоду – періоду переходу від адміністративно-командної до ринкової економіки, від авторитарних режимів до демократії, від моноідеології до ідеологічного плюралізму.

Такі демократичні транзити відбувалися переважно у 80-90-х рр. ХХ ст., тож сьогодні доцільніше казати про політичні трансформації та специфіку перебігу процесів демократизації, які супроводжується значними деформаціями та поверхневистю дотримання демократичних цінностей, незавершеністю та недосконалістю утвердження демократичних режимів (становлення гібридних режимів, напівдемократії), формуванням неопатримоніалізму у посткомуністичних країнах.

Порівняльний аналіз виявив особливості стосовно дотримання основних демократичних принципів та їхнього втілення, що дозволяє виокремити деякі групи країн із схожими аспектами функціонування демократії та сформувати профілі функціонування демократичних цінностей. Основним принципом виділення профілів демократизації було виявлення схожих елементів у функціонуванні демократії у різних країнах Європи (на основі тих елементів, які закладені експертами ESS у відповідному блоці питань), а також виявлення латентних факторів, які зумовлюють ці відмінності (на основі

аналізу соціокультурної та політичної сфер, специфіки соціально-економічної моделі розвитку). Під схожими аспектами розуміється ступінь втілення певних демократичних цінностей на основі аналізу середніх значень змінних № Е 17-30 у блоці питань про демократію. Профіль демократизації, таким чином, являє собою сукупність основних, типових рис, які характеризують особливості державного правління, в даному випадку – демократичного режиму. Зазначимо, що для усіх країн є спільними рисами високий рівень забезпечення можливість критики уряду з боку опозиції та медіа, проте є певні пріоритети та специфіка.

У результаті аналізу було виокремлено країни, які найбільш повно забезпечують такі елементи, як проведення незалежних виборів, захист уразливих груп (захист прав меншин), чесна та незалежна судова система, відповідальність уряду – за свою діяльність у разі негативних наслідків та пояснення своєї політики громадянам (рис. 3).

Рис. 3. І профіль функціонування основних демократичних цінностей (середні значення серед країн, які віднесено до даного профілю)

Критеріями віднесення до цієї групи були: 1) високі середні значення за усіма показниками (середні значення вище 5,7); 2) найвищі середні значення за показниками чесних та незалежних виборів, критика уряду з боку опозиції та медіа (значущість у діапазоні 8,1–8,5); 3) висока оцінка діяльності судів (значущість у діапазоні 6,8–7,2); 4) середній рівень оцінки діяльності уряду (значущість у діапазоні 5,7–6,9); 5) високий рівень захисту прав меншин (значущість у діапазоні 6,9–7,1).

До держав цього профілю належать Данія, Норвегія, Німеччина, Велика Британія, Нідерланди, Фінляндія, Швеція та деякі інші. Це багатоскладні поліетнічні держави, які характеризуються переважанням інклюзивних політичних інститутів [1, с. 71–75], які забезпечують політичний плюралізм та централізацію управління (частково – централізація, частково – федералізація), представництво інтересів різних груп та захист прав меншин, функціонування ліберальної плюралістичної демократії. Профіль втілення демократичних цінностей цієї групи можна назвати "Ешелонна" демократизація, оскільки характерний для країн, які були та є передовими у забезпеченні державного правління на основі демократичних цінностей, найбільш повно та послідовно намагаються їх втілювати, незважаючи на внутрішню неоднорідність та латентні конфлікти у багатоскладних суспільствах.

Варто зазначити, що низка країн (Швейцарія, Данія, Фінляндія, Норвегія, Швеція) відзначається високим рівнем втілення більшості вищезазначених демократичних цінностей. Для цих країн характерне дотримання шведської моделі соціально-економічного розвитку – модель, яка спрямована на побудову держави загального добробуту, підвищення індивідуальної автономії, забезпечення прав людини, характеризується значною роллю держави у забезпеченні перерозподілу доходів та дотримання соціальної справедливості та принципів егалітаризму. Так, саме у цих країн були виявлені найвищі показники, порівняно з іншими країнами, стосовно оцінки діяльності уряду щодо захисту населення від бідності, перерозподілу доходів та пояснення урядом своєї діяльності громадянам.

До другого профілю демократизації були віднесені країни зі схожими аспектами втілення основних демократичних цінностей (забезпечення вільних та незалежних виборів, захист прав меншин, відповідальність уряду за негативні наслідки проведеної політики), проте для них характерним є те, що важливого значення набуває гласність та можливість обговорення політиків до процесу виборів, тобто громадські свободи та свобода слова (рис. 4). Це найбільш характерно для Франції, Польщі, Словаччини, Угорщини, Португалії, Ісландії, Естонії тощо – невеликих країн з переважно унітарним устроєм, але неоднорідним етнічним складом (особливо це стосується Франції, Іспанії, Ізраїлю).

Рис. 4. II профіль функціонування основних демократичних цінностей (середні значення серед країн, які віднесено до даного профілю)

Критеріями віднесення до цього профілю стали: 1) достатньо високі показники щодо дотримання вільних виборів, можливості критики з боку опозиції та медіа (середні значення 7,1–7,3); 2) низький рівень захисту прав меншин (середні значення у діапазоні 3,2–4); 3) низька оцінка діяльності уряду (середні значення вище 6,9), діяльність медіа (середні значення вище 7–7,1), наявність політичних альтернатив (середні значення в діапазоні 5,3–5,6), незалежна судова система (середні значення 5–5,1).

Політичні системи цих країн поєднують централізацію управління з плюралізмом – багатопартійність, за-

хист прав меншин та їх представництво в органах управління, можливість вільного обговорення політиків та політичних процесів як елемент зниження конфліктності у поліетнічних суспільствах. Цей профіль доречно назвати "Консенсусна демократизація".

Для країн, які віднесено до третього профілю демократизації, характерно, окрім забезпечення вільних та незалежних виборів, обговорення політиків та політичних процесів, ще й забезпечення громадянської включеності у вирішення найважливіших питань шляхом референдумів та добросовісне функціонування ЗМІ, які надають достовірну інформацію про діяльність уряду (рис. 5).

Рис. 5. III профіль функціонування основних демократичних цінностей (середні значення серед країн, яких віднесено до даного профілю)

Такий профіль характерний для Кіпру, Чехії, Ірландії, Ісландії, Словенії та Італії. Це невеликі унітарні держави з переважно моноетнічним складом, в яких становлення демократії відбувалося знизу, на основі консолідації населення навколо спільних цінностей, сформувалася модель партисипаторної демократії. Цей профіль можна вважати проявом "соціально спрямованої демократизації".

Критеріями віднесення до цього профілю стали: 1) низькі оцінки діяльності уряду та відповідальності правлячої партії (середні значення в діапазоні 3,6–4,8); 2) середні значення за показниками наявності політичних альтернатив (у діапазоні 4,9–5,2) та публічне обговорення політиків (середні значення 6,5–6,7); 3) серед усіх показників більшої вагомості набувають: громадянська включеність у політичний процес шляхом референдумів тощо (середні значення в діапазоні 5,3–5,5), до-

бросовісне функціонування ЗМІ (середні значення в діапазоні 5,7–5,8), захист прав меншин (середні значення в діапазоні 6,3–6,5).

До четвертого профілю демократизації входять ті країни, серед втілюваних цінностей яких превалюють можливість публічного обговорення політиків, захист прав меншин та звернення уваги на думку європейських урядів, міжнародних організацій для прийняття рішень щодо власної політики. Щодо інших цінностей, то характерний низький ступінь їхнього дотримання, тобто наявні певні деформації процесу демократизації (рис. 6).

Критеріями віднесення до цього профілю були: 1) низькі середні значення за усіма показниками (нижче 6); 2) серед усіх показників переважають: публічне обговорення політиків (середні значення в діапазоні 5–5,9), захист прав меншин (середні значення в діапазоні 4,8–5,3), звернення уваги на думку європейських урядів (середні значення в діапазоні 4,7–5,2).

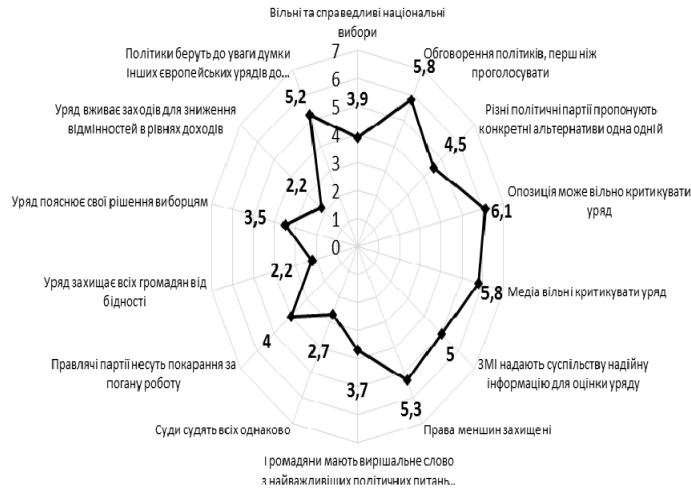

Рис. 6. IV профіль функціонування основних демократичних цінностей (середні значення серед країн, віднесених до даного профілю)

До таких країн належать Албанія, Болгарія, Литва, Російська Федерація, Україна, Косово, а їхній профіль доречно назвати "координована демократизація". Якщо звернути увагу на особливості їхнього політичного розвитку, то це посткомуністичні країни та країни Центрально-Східної Європи пізньої демократії, які у 80-90-х рр. XX ст. пройшли демократичний транзит, а саме квадро-транзит (поєднання процесів демократизації, маркетизації, становлення державності та національної ідентичності) [3]. Особливості демократизації супроводжувалися гострими внутрішніми конфліктами та перманентними кризами, внаслідок чого у деяких державах сформувалися екстрактивні політичні інститути [1, с. 71–75] (зосередження влади в руках вузької еліти або олігархії, формування патерналістської моделі соціальної держави). Також країни цієї групи як у внутрішній, так і у зовнішній політиці орієнтовані на інтеграцію до європейської спільноти, тому координують свою політику із рішеннями європейських урядів. Зокрема, ці тенденції характерні і для України – приєднання до європейських демократичних цінностей, врахування думки представників європейської співдружності, проте це супроводжується значним ціннісним розколом у суспільстві (різними ідеологіями, ціннісними та геополітичними орієнтаціями) та специфікою політичної культури, формуванням неопатримоніалізму.

Варто зазначити, що одним з проявів функціонування гібридних демократичних режимів стало утвердження неопатримоніалізму [4, с. 158–160] – режиму правління, за якого відбувається укорінення клієнтарно-патронажних відносин, клієнтізму (асиметричні відносини взаємообміну послугами між політичними суб'єктами), апропріація сфери управління офіційними носіями публічної влади, поширення етнічних, регіональних, конфесійних та ін. зв'язків на сферу політики, персоналізація влади, непотизм тощо.

Це характерні риси такого режиму щодо внутрішніх особливостей організації політичної системи. У населення також формується специфічне ставлення до держави та її функцій, зокрема ставлення до голови держави як до опікуна з повною довірою та згодою з прийнятими рішеннями. Такий політичний режим характерний для посткомуністичних країн, що супроводжується значними недоліками реалізації демократичних принципів управління.

Україна належить до групи "координованої демократизації" із такими характерними рисами, як переважання патерналізму [7, с. 151] й укорінення неопатримоніалізму та клієнтарно-патронажних відносин у політиці,

функціонування екстрактивних політичних інститутів, а серед основних цінностей, яких дотримуються: свобода слова щодо обговорення політичних процесів та суб'єктів; свобода слова щодо критики уряду (як опозицією, так і медіа); захист прав меншин; багатопартійність та врахування думки європейських урядів для проведення власної політики. Це свідчить про розрив між задекларованими цінностями та принципами державного правління та реально реалізованою політикою.

Висновки. Таким чином, у результаті проведеного порівняльного аналізу ставлення до демократичних цінностей та їхнього втілення в Україні та країнах Європи було виявлено декілька тенденцій.

По-перше, у всіх країнах високо оцінюють такі принципи демократії, як забезпечення незалежних та чесних виборів, політичний плюралізм (багатопартійність, формування багатопартійного уряду, наявність опозиції), незалежні та соціально відповідальні ЗМІ, наявність елементів прямої демократії (проведення референдумів, врахування думки громадян урядом при реалізації політики), незалежна та неупереджена судова система, свобода слова (можливість критикувати діяльність уряду та висловлювати критичні погляди стосовно політичних процесів та акторів).

Проте у втіленні цих принципів та цінностей є певні розбіжності у країнах Європи. Були виявлені держави, в яких відбувається розходження між задекларованими демократичними цінностями та їхнім втіленням на практиці. Зокрема, це характерно для країн, які в результаті демократичного транзиту стикнулися із значними складнощами, що призвело до деформацій та формування гібридних та напівдемократичних режимів (Україна, Російська Федерація, Албанія, Болгарія, Косово та ін.).

Також було розроблено авторську модель функціонування демократичних цінностей, виокремлено профілі функціонування демократичних цінностей/демократизації:

1) "ешелонна" демократизація – профілі країн, які є передовими (взірцем) у втіленні основних принципів демократії;

2) консенсусна демократизація (модель плюралістичної ліберальної демократії із забезпеченням політичного представництва меншин, захистом їх прав та вільним обговоренням політичних процесів);

3) соціально спрямована демократизація (модель партисипаторної демократії – включеність громадян у прийняття найважливіших рішень та публічні обговорення, врахування думки громадян при реалізації урядом політики, консолідації населення навколо спільних цінностей);

4) координована демократизація (орієнтація як внутрішній, так і у зовнішній політиці на інтеграцію до європейської спільноти, тобто врахування їхньої думки для реалізації власної політики). Саме для країн цього профілю характерне формування напівдемократичних та гібридних режимів правління, а також неопатримоніалізму.

У країнах із значними деформаціями щодо забезпечення функціонування демократичних цінностей спостерігаються такі особливості як укорінення екстрактивних політичних інститутів, централізація управління із привласненням управлінських та владних повноважень елітними групами/олігархічними групами, недостатній рівень забезпечення проведення чесних виборів, чесної конкуренції (партійної) та функціонування неупередженої судової системи як гарант дотримання та захисту прав громадян.

Щодо України, то було виявлено досить низький рівень дотримання демократичних цінностей, особливо стосовно проведення національних виборів, забезпечення роботи чесної та неупередженої судової системи, вжиття урядом заходів для зниження відмінностей в рівнях доходів населення. Серед основних цінностей, яких дотримуються, – це свобода слова щодо обговорення політичних процесів та суб'єктів, щодо критики уряду (як опозицією, так і медіа), захист прав меншин, багатопартійність та врахування думки європейських урядів для проведення власної політики.

Подальші перспективні напрями дослідження функціонування демократичних цінностей полягають у моніторингу змін ставлення до демократичних цінностей в країнах Європи та Україні, а також поєднанні національних та міжнародних соціологічних досліджень для проведення комплексного аналізу процесів демократизації та формулювання прогнозів та напрямів можливих позитивних зрушень.

Декларація оригінальності дослідження. Робота є оригінальною за суттю. Використані цитати інших авторів із зазначенням джерела інформації. Відсутній плагіат у вигляді перефразування чужих думок без зазначення джерела та повного копіювання цитат з інших джерел. Дана робота не публікувалась раніше в інших виданнях, до журналу не надано раніше опубліковану роботу. Конфлікт інтересів в роботі не виявлено. Не було використано ті матеріали, що порушують авторські права. Дотримано етичні вимоги та авторські права на основі Кодексу етики Міжнародної соціологічної асоціації під час виконання дослідження та підготовки статті до публікації.

Список використаних джерел

1. Аджемоглу Д. Чому нації занепадають: походження влади, багатства та бідності / Д. Аджемоглу, Дж. Робінсон; пер. з англ. О. Дем'янчука.– К.: Наш формат. 2017. – 440 с.
2. Будник О. Б. Проблема формування демократичних цінностей майбутніх фахівців [Електронний ресурс] / О. Б. Будник // Молодий вчений. – 2015. – № 2. Режим доступу : http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2015/6-2_17_2015.pdf

3. Вонсович С. Г. Демократичний транзит: ретроспекції класифікації / С. Г. Вонсович // Вісник Дніпропетровського університету. Філософія. Соціологія. Політологія. – 2012. – Т. 20. – Вип. 22(4). – С. 210–215.

4. Головаха Є. Українське суспільство: вектори трансформації [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zbruc.eu/node/59471>

5. Кострюков С. В. Формування демократичних цінностей студентської молоді в трансформаційний період : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.10. / С. В. Кострюков. – Київ, 2004. – 17 с.

6. Лейпхарт А. Демократія в багатонаціональних суспільствах: сравнительное исследование / А. Лейпхарт; пер. с англ. Б. И. Макаренко. – М.: Аспект Пресс, 1997. – 287 с.

7. Фоломеев М. А. Патерналистські політичні традиції в системі відносин української держави та суспільства / М. А. Фоломеев // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Питання політології. – 2009. – 15(861). – С. 148–155.

8. Фисун А. А. Демократія, неопатримоніалізм і глобальні трансформації: монографія / А. А. Фисун. – Х.: Константа, 2006. – 352 с.

9. Хома Н. М. Політологія: навчальний енциклопедичний словник довідник для студентів ВНЗ I-IV рівнів акредитації / В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.; за ред. Н. М. Хоми. – Львів: Новий світ – 2000, 2014. – 779 с.

10. Цурканова І. А. Политический механизм демократизации в современной Украине [Электронный ресурс] / И. А. Цурканова // Грані. – 2014. – № 8. – С. 118–123. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2014_8_24

11. Economist Intelligence Unit: Индекс демократии стран мира [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://gtmarket.ru/news/2013/03/19/5679>

12. O'Donnell G. Transition from Authoritarian Rule : Tentative Conclusions about Uncertain Democracies / G. O'Donnell. – L.: Johns Hopkins University Press, 1986. – 81 p.

References

1. Acemoglu D, Robinson J (2017) Why nations fall: the origins of power, prosperity and poverty. Kiev: Our format [in Ukrainian]
2. Budnyk O (2015) Problem of formation of democratic values of future professionals. *Young scientist* (2): 214-217. [in Ukrainian]
3. Vonsovic S (2012) Democratic Transit: Classification Retrospective. *Bulletin of the University of Dnipropetrovsk. Philosophy. Sociology. Politology* (22): 210-215. [in Ukrainian]
4. Golovakha E (2016) Ukrainian society: vectors of transformation [Electronic resource]. Way of access : <https://zbruc.eu/node/59471> [in Ukrainian]
5. Kostryukov S (2004) Formation of democratic values of students in the transformation period: abstract of the dissertation PhD. Kyiv, Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine. [in Ukrainian]
6. Lijphart A. (1997) Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration. Translated by B.I. Makarenko. Moscow: Aspect Press. [in Russian]
7. Folomeev M (2009) Paternal political traditions in system of relations of the ukrainian state and society. *Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series "Questions of Political Science"* (861): 148-155. [in Ukrainian]
8. Fisun A (2006) Democracy, neopatrimonialism and global transformations: monograph. Kharkiv: Constant. [in Russian]
9. Homa N and others (2014) Political science: An encyclopaedic vocabulary guide for students of higher education institutions of I-IV levels of accreditation. Lviv: "New World - 2000". [in Ukrainian]
10. Tsurkanova I (2014) Political mechanisms of democratization in modern Ukraine. *Grani* (8): 118-123. [in Russian]
11. Economist Intelligence Unit: World Democracy Index. [Electronic resource]. Way of access : <http://gtmarket.ru/news/2013/03/19/5679> [in Russian]
12. O'Donnell G (1986) Transition from Authoritarian Rule : Tentative Conclusions about Uncertain Democracies. London: Johns Hopkins University Press, [in English]

Надійшла до редколегії 06.05.18

V. Kryzhanivska, Student of a magistracy
V.N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, Ukraine

PROFILES OF THE FUNCTIONING OF DEMOCRATIC VALUES IN UKRAINE AND EUROPEAN COUNTRIES

The article is devoted to the peculiarities of the attitude towards democratic values in the countries of Europe and Ukraine, the degree of their observance and the factors that determine the difference between their implementation and evaluation, which characterizes the peculiarities of political culture of Ukraine and Europe. The particularities of political culture and political traditions determine the different incarnations and perceptions of democratic values that can be represented in the form of democratization profiles. In the theoretical and methodological field concerning the consideration of the problems of democratic values and democratization processes, the departure from theorizing through the prism of democratic transits on the formation and development of democracy the characteristic is characteristic, accordingly, the search for new approaches to the explanation of the newest processes si actualization is actualized - neopatrimonial development, consolidation of democracy, peculiarities of democratization in multi-complex societies, world-system analysis of democratization processes, forecasting of new waves of democratization retards, etc. Analysis of the peculiarities of observance of democratic principles and values in Europe was carried out on the basis of the sixth wave database of the European Social Survey of the International Center for Social Research – European Social Survey. On the basis of comparative analysis the presentation of the European community on the "ideal" model of democracy and its constituent elements is described, and the gap between declared values and the level of their actual observance is revealed. The author's model of the functioning of democratic values – profiles of functioning of democratic values / democratization – has been proposed and substantiated, according to which the grouping of countries and the identification of the characteristic features of their democratic government were carried out. On the basis of the assessment of the significance and the realization of certain democratic values, the four profiles of democratization were described: "secular democratization", "consensus democratization", "socially oriented democratization", "coordinated democratization".

Keywords: democracy, democratization, democratic values, profiles of democratization.

УДК 316.423

DOI: <http://dx.doi.org/10.17721/2413-7979/9.7>

Р. Москотіна, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

"CLOUD PROTESTING" ЯК МЕДІАТИЗОВАНА ФОРМА ПРОТЕСТНОЇ ПОВЕДІНКИ

Проаналізовано феномен cloud protesting як форму протестної поведінки, породженої соціальними медіа; сам термін було запропоновано С. Мілан у 2011 році. Виявлено, що соціальні медіа виконують принаймні дві функції у виникненні та проведенні cloud protesting: посередницьку та функцію середовища проведення протесту. Посередницька функція передбачає, що соціальні медіа дозволяють організувати взаємодію між учасниками протесту, залучати до нього нових учасників. А функція середовища проведення протесту означає те, що дії учасників cloud protesting трансформуються у повідомлення, зображення, коментарі тощо. С. Мілан також говорить про те, що cloud protesting притаманна політика видимості. Це означає, що тепер кожен має змогу заявити про себе, просто розмістивши повідомлення у соціальній мережі чи зробивши репост відеоролика. Важлива не ідентифікація себе з тим чи іншим формальним угруповуванням (чим характеризувалася протестна поведінка 60-х років XX ст.), а популярність розміщеного контенту, яка вимірюється кількістю коментарів, репостів чи лайків. Більше того, cloud protesting передбачає, що тепер кожен сам визначає, коли йому брати участь у протестній акції та обирає свій спосіб участі у ній.

Окрім того, було проаналізовано Twitter-повідомлення, темою яких було обговорення протестних акцій, організованих Саакашвілі. Їх пошук відбувався за ключовим словом "Саакашвілі" (з урахуванням реєстру). Виявлено, що користувачі розглядають протестні акції, організовані Міхеїлом Саакашвілі, що відбувалися і у вигляді зібрань на вулиці, і у вигляді обговорення їх у соціальних медіа, як з'ясування відносин між представниками влади і не підтримують ані сторону Саакашвілі, ані сторону чинного Президента України.

Ключові слова: cloud protesting, протестна поведінка, соціальні медіа, Twitter-повідомлення, користувачі.

Вступ. Серед різноманітних форм соціальної активності чільне місце відводиться протестним акціям та соціальним рухам¹. Це і не дивно, адже саме вони є одним із способів висловлення соціальними групами своїх думок, вимог, невдоволення. Сама протестна поведінка є об'єктом вивчення не лише соціології, а й політології, філософії, соціальної психології, економіки тощо. Її розуміння змінювалося відповідно до того, як змінювалася її роль у суспільстві. Так, наприкінці XIX – на початку XX ст. протестна поведінка розглядалася як ірраціональна і навіть девіантна. Така традиція розгляду протестної поведінки йде від французьких соціологів – Г. Тарда та Г. Лебона. І Тард, і Лебон ототожнювали протестну поведінку з поведінкою натовпу. Натовп вони визначали як стихійне зібрання індивідів, об'єднаних одними і тими ж почуттями, вірою, діями. Особа в натовпі перестає діяти рціонально, втрачає свою індивідуальність і починає думати і діяти як всі. Більше того, Тард і Лебон вважали, що стихійний, безликий та ірраціональний натовп здатний на деструктивні дії. Саме тому і протестна поведінка розглядалася як поведінка порушників громадського порядку й закону [Дементьева, 2013: с. 4].

Після хвиль протестів, що відбулися у 60-х рр. XX ст., погляди на протестну поведінку було переглянуто. Її почали розглядати як один із факторів переходу від авторитарного до демократичного режиму. А вже в 70-ті рр. XX ст. протестна поведінка почала розглядатися як спосіб взаємодії між населенням країни та владою, як необхідна складова демократичного суспільства [Oliver, 2003: р. 213]. Це знайшло свій відгук у теорії мобілізації ресурсів. Згідно з цією теорією протестна поведінка трактувалася як установка на соціальні зміни [Дементьева, 2013: с. 5]. Ірраціональний натовп замінюється на раціонального актора, здатного знаходити ресурси і мобілізувати їх для своїх цілей. А сама теорія мобілізації ресурсів акцентує увагу на протестній поведінці як інституціоналізованій політичній поведінці; тобто протестна поведінка ототожнюється з політичним протестом. Політичний протест можна визначити як спільні дії людей, об'єднаних спільними інтересами, спрямовані проти влади [Гусейнов, 2012: № 2, с. 88]. Одним із факторів протесту виступає невдоволення владою. Це хоча й важливий фактор виникнення політичного протесту, але лише його недостатньо. Ч. Тіллі зазначає, що в суспільстві завжди присутній сегмент населення, незадоволеного існуючою владою. Проте

це невдоволення має латентний характер і не виявляється доти, поки не з'являються ресурси, необхідні для мобілізації незадоволених груп населення [Дементьева, 2013: с. 6]. Організацією політичного протесту займаються т. зв. лідери, які намагаються мобілізувати ресурси: людські, фінансові чи інформаційні. Таким чином, факторами політичного протесту, згідно з теорією мобілізації ресурсів, виступають наявність невдоволення існуючою владою, наявність ресурсів та осіб, що їх мобілізують.

Поява інтернету та соціальних медіа стали ще одним поворотним пунктом у розумінні протестної поведінки. Тепер протест може відбуватися не тільки за своїм "традиційним" сценарієм, тобто на у вигляді зібрань на вулицях, а і в онлайн-середовищі. Індивіди мають змогу висловити своє невдоволення, наприклад, шляхом підписання електронної петиції чи розміщення повідомлення у соціальній мережі навіть не виходячи з дому. Таким чином підійшли до мети даної статті, яка полягає у розкритті особливостей протестів, опосередкованих соціальними медіа¹ (cloud protesting). Для цього спершу варто розкрити сутність поняття "cloud protesting". Після цього розглянемо, яким чином можна здійснити емпіричне вимірювання цього феномену на прикладі аналізу Twitter-повідомлень, що стосуються обговорення протестних акцій, організованих М. Саакашвілі.

Роль соціальних медіа у виникненні та проведенні cloud protesting. Можемо сказати, що поняття "cloud protesting" було введено С. Мілан у 2011 р. в її публікації "Cloud protesting: незгода в часи соціальних медіа". Як вже було зазначено, даний термін підкреслює той факт, що ми маємо справу з новою формою протестної поведінки, де велику роль відіграють соціальні медіа. Загалом соціальні медіа виконують функції:

- 1) посередників організації протесту;
- 2) середовища проведення протесту.

Якщо говорити про посередницьку функцію соціальних медіа, то вони дозволяють організувати взаємодію між учасниками протесту, залучати до протесту все нових учасників.

Якщо ж казати про соціальні медіа як середовище проведення протесту, то вони дозволяють "матеріалізувати" дії учасників у вигляді повідомлень, репостів, лайків тощо. За цими двома функціями С. Мілан проводить паралель між соціальними медіа та хмарним сховищем (cloud), звідки й назва – cloud protesting. Хмара є

середовищем зберігання даних, так само як соціальні медіа є середовищем "зберігання" дій індивідів (повідомлень, коментарів, репостів тощо). Також хмарне сховище дозволяє організувати колективну роботу з даними, тобто організовує взаємодію між індивідами; по суті, те ж саме роблять і соціальні медіа.

Для кращого розуміння ролі соціальних медіа у виникненні та проведенні cloud protesting С. Мілан наводить три етапи соціальної мобілізації в Західній Європі після Другої світової війни. Під час масових протестів, які мали місце у 1960-х рр. (перший етап соціальної мобілізації), лідерами виступали представники формальних угруповань. Ці лідери могли впливати на думку та дії індивідів, оскільки мали доступ до такого важливого ресурсу, як фінансування. Вони були "голосом" протестувальників і виступали від їх імені. Таким чином, люди виходили під егідою антивоєнних, феміністичних організацій, прихильників тієї чи іншої політичної партії і всі вони характеризувалися чітким відчуттям належності до цієї організації чи партії. Коротше кажучи, формальні угруповання мали організаційний контроль над протестами [Milan, 2011].

Друга половина 1990-х рр., що відповідає другому етапу соціальної мобілізації, характеризувалася появою нових організаційних моделей протестної поведінки, які стали результатом поширення інтернету. З'явилися неформальні угруповання та соціальні мережі, які характеризувалися множинними та гнучкими ідентичностями, нетривалістю існування та горизонтальним лідерством. Завдяки інтернету, який дозволяє скоротити затрати на мобілізацію та можливість комунікації без кордонів, такі протести могли набувати транснаціонального характеру [Milan, 2011]. Але все ж такі протести 1990-х рр. передбачали прив'язку індивіда до тих чи інших угруповань, хоча і неформальних.

Поява соціальних медіа (третій етап соціальної мобілізації) сприяла виникненню нової організаційної моделі протестів (а саме cloud protesting), відмінної від тих, що мали місце у 1960-х чи 1990-х рр. Тепер центральним учасником протесту є не формальна організація чи слабко організована група, а окремий індивід. Ідентифікація себе з тією чи іншою групою відходить на другий план, натомість важливою стає можливість самовираження. Кожен може обрати свій "стиль" протесту: хтось розміщує повідомлення, зображення чи відеоролик у Facebook чи Twitter, хтось робить репости, а хтось пише коментарі. Символічний контроль над протестами здійснюють не лідери формальних чи неформальних угруповань, а хмара¹, яка виступає середовищем знаходження та взаємодії між учасниками протесту. Хмара є групою, яка хоча і забезпечує відчуття належності до неї, але не вимагає ідентифікації індивіда із цією групою. Немає також необхідності організаційного контролю над колективним наративом протесту, оскільки самі учасники хмари визначають, яку думку прийняти, а яку – відкинути [Milan, 2011]. Слід окремо сказати і про лідерство в cloud protesting. Лідери не зникають, але їхня роль трансформується: тепер вони скоріше модератори, ніж ініціатори протесту.

Індивідуалізація в cloud protesting характеризується не лише можливістю самовираження, а і проникненням протесту у сферу особистого [Milan, 2015]. Можна сказати, що тепер протест доступний кожному, головне – наявність аккаунту у соціальній мережі та доступ до інтернету.

Етапи соціальної мобілізації, наведені С. Мілан, характеризують перехід від політики ідентичності до політики видимості. Якщо для протестів, які мали місце у 60-х рр. ХХ ст., важливою була ідентифікація себе з тим чи іншим формальним угрупованням, то для cloud

protesting важливою є необхідність заявити про себе, розмістити такий контент, який побачать та оцінять.

Особливості cloud protesting, що передбачає обговорення протестних акцій, організованих М. Саакашвілі: аналіз Twitter-повідомлень. Вже відзначалося, що протестна поведінка є одним зі способів висловлення своїх думок, вимог чи незадоволення. Нерідко протест може виступати одним із різновидів політичної поведінки, яка являє собою конфлікт між інтересами влади та тих чи інших соціальних груп. Власне, нижче мова піде про такий cloud protesting, який передбачає спільні дії користувачів тими чи іншими соціальними медіа, об'єднаних спільними інтересами, спрямованих проти влади. До дій користувачів буде віднесено текстові повідомлення в соціальних медіа та коментарі до цих повідомлень. Спільність дій та інтересів користувачів проявляється в обговоренні однієї і тієї ж тематики, передбачає взаємодію між користувачами.

Для аналізу було обрано текстові Twitter-повідомлення (твіти), а саме оповідальні твіти та коментарі до них (Reply), темою обговорення яких були протестні акції, ініційовані М. Саакашвілі. Twitter є водночас мікроблогом та соціальною мережею: він дозволяє публікувати короткі (не більше, ніж на 140 символів; щоправда з осені 2017 р. з'явилася можливість писати повідомлення до 280 символів) повідомлення, які можуть бути переглянуті й прокоментовані в режимі чату іншими користувачами. Стислість повідомлень робить їх привабливими для аналізу (не потрібно перерахувати великі обсяги тексту), а можливість залишити коментарі, робити ретвіти чи ставити лайки¹ дає змогу розглядати індивідів як таких, що взаємодіють між собою, а не відоособлених один від одного.

Власне, особливість протестів, ініційованих Саакашвілі, полягала у тому, що один із представників влади організував акції протесту проти іншого представника влади. А отже, отримали б принаймні три варіанти cloud protesting:

- 1) підтримка протестних акцій, організованих Саакашвілі. Водночас це б означало непідтримання представників чинної влади;
- 2) непідтримання й критика протестних акцій, ініційованих Саакашвілі;
- 3) непідтримання й критика як протестних акцій, організованих Саакашвілі, так і представників чинної влади.

Визначимо, який же з варіантів найбільшою мірою притаманний cloud protesting, що стосується обговорення протестних акцій, ініційованих Саакашвілі.

Пошук повідомлень у Twitter здійснювався за ключовим словом "Саакашвілі" (з урахуванням регістру), мова запиту – українська. Для завантаження та аналізу масиву Twitter-повідомлень використовувалося програмне середовище R. Розробники сервісу надають відкритий інтерфейс програмування додатків (API), що дозволяє відносно легко завантажити тексти повідомлень з необхідної тематики з бази даних Twitter для їх подальшого аналізу. В результаті було завантажено 1235 Twitter-повідомлень за період від 1 по 8 лютого (відзначимо, що Twitter API дозволяє отримати доступ лише до тих твітів, які було опубліковано за останні 6–9 днів. Самі Twitter-повідомлення завантажувалися 8 лютого). Але серед завантажених оповідальних твітів виявилось чимало тих, які не було відкоментовано. Оскільки для даного дослідження важливим є розгляд взаємодії між користувачами, всі Twitter-повідомлення, які не були відкоментовані чи не є коментарями інших твітів, не розглядалися й виключалися з подальшого аналізу. Варто також зазначити, що в даному дослідженні було неважливо, хто саме опублікував твіт, – житель міста Києва, який є

Висновки. Отже, можемо сказати, що cloud protesting характеризується рядом особливостей. Першою і, мабуть, найголовнішою особливістю cloud protesting є те, що розміщення повідомлення та реакція на це повідомлення в соціальних медіа вже вважається дією. Такий підхід, по суті, прирівнює cloud protesting до офлайн-протестів (тобто протестів, що відбуваються у вигляді зібрань на вулицях). На перший погляд, це здається неправомірним, адже розміщення повідомлення у соціальних медіа, лайк чи репост в цілому несе у собі менше ризиків та незручностей, ніж, наприклад, зібрання під Верховною Радою. З іншого боку, "героїчність" не можна назвати характеристикою протестної поведінки. Тобто важливий сам факт здійснення тієї чи іншої дії, а не ступінь її ризикованості.

Другою особливістю cloud protesting є обов'язкова наявність реакції на розміщене в соціальних медіа повідомлення. Якщо такої реакції немає, то не відбудеться взаємодія між користувачами, а отже, і не відбудеться cloud protesting.

І, нарешті, третьою особливістю протестів, опосередкованих соціальними медіа, є те, що cloud protesting може відбуватися паралельно з відповідним офлайн-протестом (як от акції протесту, організовані М. Саакашвілі, що відбувалися і у вигляді зібрань на вулиці, і у вигляді обговорення їх у соціальних медіа). Але при цьому учасники cloud protesting можуть транслювати ідеї, відмінні від ідей учасників офлайн-протесту.

Декларація. Дана публікація виступає доопрацьованою версією одного з параграфів дисертаційної роботи автора. В статті не було використано матеріалів, які б порушували авторські права, дотримано етичні вимоги під час підготовки статті та виконання дослідження. Стаття подається до друку вперше й раніше не публікувалася.

Список використаних джерел

1. Дементьева И. Н. Теоретико-методологические подходы к изучению социального протеста в зарубежной и отечественной науке /

И. Н. Дементьева // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – 2013. – № 4 (116). – С. 3–12.

2. Гусейнов А. Ш. Феномен протестного поведения/ А. Ш. Гусейнов // Человек. Общество. Управление. – 2012. – № 2. – С. 82–96.

3. Cloud Protesting through Social Media [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://snurb.info/node/2167> (дата звернення: 15.02.18)

4. Data Mining при помощи R: пример анализа twitter-сообщений [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://r-analytics.blogspot.com/2012/04/data-mining-r-twitter.html#.WoXTzIRI9dg> (дата звернення: 15.02.18)

5. Milan S. Cloud protesting: Dissent in times of social media [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://citizenlab.ca/2011/10/cloud-protesting-dissent-in-times-of-social-media/> (дата звернення: 15.02.18)

6. Milan S. Cloud protesting: When Algorithms Shape Collective Action: Social Media and the Dynamics of Cloud Protesting [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/2056305115622481> (дата звернення: 15.02.18)

7. Oliver P. Emerging trends in the study of protest and social movements / P. Oliver, J. Cadena-Roa, K. Strawn // Research in Political Sociology. – 2003. – Vol. 12. – P. 213–244.

8. Zhao Y. Twitter Data Analysis with R – Text Mining and Social Network Analysis [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://docs.google.com/viewerng/viewer?url=http://www.rdatamining.com/docs/RDataMining-slides-twitter-analysis.pdf> (дата звернення: 15.02.18)

References

1. Dementieva I (2013) Theoretical and methodological approaches to the study of social protest in foreign and blighty science. Monitoring of public opinion: economic and social changes (4): 3-12. [in Russian]

2. Guseinov A (2012) The Phenomenon of Protest Behavior. Man. Society. Management (2): 82-96. [in Russian]

3. Cloud Protesting through Social Media (2016). Available at: <http://snurb.info/node/2167>.

4. Data Mining with R: example of twitter analysis (2012). Available at: <http://r-analytics.blogspot.com/2012/04/data-mining-r-twitter.html#.WoXTzIRI9dg> [in Russian]

5. Milan S (2011) Cloud protesting: Dissent in times of social media. Available at: <https://citizenlab.ca/2011/10/cloud-protesting-dissent-in-times-of-social-media/>

6. Milan S (2015) Cloud protesting: When Algorithms Shape Collective Action: Social Media and the Dynamics of Cloud Protesting. Available at: <http://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/2056305115622481>

7. Oliver P., Cadena-Roa J., Strawn K (2003). Emerging trends in the study of protest and social movements. Research in Political Sociology (12): 213-244.

8. Zhao Y (2016) Twitter Data Analysis with R – Text Mining and Social Network Analysis. Available at: <https://docs.google.com/viewerng/viewer?url=http://www.rdatamining.com/docs/RDataMining-slides-twitter-analysis.pdf>

Надійшла до редколегії 16.02.18

R. Moskotina, PhD Student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

CLOUD PROTESTING AS A MEDIATED FORM OF PROTEST BEHAVIOR

The article analyzed the phenomenon of cloud protesting as a form of protest behavior generated by social media; this term was proposed by S. Milan in 2011. It has been discovered that social media perform at least two functions in the uprising and conducting of cloud protesting. There are mediation function and function of protest environment. The mediation function assumes that social media allows organizing the interaction between participants and attracting new participants. The function of the protest environment means that participants' actions in cloud protesting transform into the form of messages, videos, comments and so on. S. Milan also says that cloud protesting is characterized by the policy of visibility. It means that everyone can declare themselves by posting message in the social network or by making video repost. The formal group identity (which characterized the protest behavior of the 60s of the twentieth century) is not important. What's really matters is the popularity of the content, which is measured by the number of comments, reposts or likes. Moreover, cloud protesting suggests that now everyone determines when he can participate in the protest and can choose his own way of participating.

In addition, Twitter-messages analysis was conducted, the topic of this analysis was the discussion of protest actions organized by Saakashvili. The search was based on the keyword Saakashvili (case-sensitive). It was found that users interpret Mikheil Saakashvili's protest actions that took place in form of street meetings as well as in form of discussions in social media, finding out relations between the authorities. Twitter users neither support Saakashvili nor on the side of the President of Ukraine.

Keywords: cloud protesting, protest behavior, social media, Twitter-messages, users.

УДК 303.1

DOI: <http://dx.doi.org/10.17721/2413-7979/9.8>

Є. Ковальська, асист.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДУ ЕКСПЕРТНОГО ОПИТУВАННЯ У ПРОЦЕДУРІ АДАПТАЦІЇ ІНДЕКСУ СТАТУСНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ УОРНЕРА

Потреба визначення місця індивіда в системі соціальної стратифікації сучасного українського суспільства об'єктивними методами вимірювання породжує проблему розробки або адаптації відповідного інструментарію. Як метод об'єктивного вимірювання соціального статусу індивіда обрано індекс статусної характеристики Уорнера. Розглянуто методичні витoki індексу та результати його валідації в першій половині ХХ ст. в американському суспільстві. Через невідповідність індексу умовам сучасного емпіричного соціологічного дослідження в Україні було прийнято рішення про його адаптацію. В даній роботі продемонстровано результати експертного опитування в рамках процедури адаптації індексу статусної характеристики Уорнера. Індекс має локальний характер та потребує співпраці з експертами на місцях для інтерпретації характеристик "район проживання" та "тип помешкання". В рамках локалізації індексу проведено консультацію з експертом у сфері нерухомості, на основі оцінки якого розроблено критерії престижності помешкання. Було опитано експертів у сфері соціальної стратифікації сучасного українського суспільства та валідації. Опитування проходило у дві хвили: учасниками першої були заделегіть визначені експерти, учасники другої – визначались методом "снігової кулі" за рекомендаціями вже опитаних експертів. За висновками експертних інтерв'ю складено концептуальну схему адаптованого індексу статусної характеристики Уорнера. З метою визначення ваги кожної характеристики адаптованого індексу проведено онлайн дослідження розширеної групи експертів у сфері соціальної стратифікації сучасного українського суспільства. У підсумку отримано формулу розрахунку адаптованого індексу статусної характеристики Уорнера для визначення місця індивіда в системі соціальної стратифікації сучасного українського суспільства.

Ключові слова: індекс соціального статусу, індекс статусної характеристики Уорнера, експертне опитування.

У попередніх роботах було здійснено огляд та аналіз існуючих методик вимірювання соціального статусу особи [Соколовська, Сидоров, 2013: с. 113; Соколовська, Сидоров, 2013: с. 83; Ковальська, Новосьолова, Суванова, Старостіна, 2016: с. 62]. Як було визначено [Ковальська, 2017: с. 78], використання індексу статусної характеристики Уорнера було поширено у середині ХХ ст. серед американських соціологів, але на сьогодні індекс майже не застосовується. Це пов'язано з ресурсомісткою технологією адаптації індексу до локальних умов кожного населеного пункту. З чого випливає наукова **проблема** – невідповідність методу сучасним реаліям, тобто застарілість інструментарію, а також відсутність його валідації для України.

З метою адаптувати індекс статусної характеристики Уорнера до умов сучасного емпіричного соціологічного дослідження в Україні (на прикладі м. Києва) були вирішені такі завдання:

- на основі оцінки експерта з нерухомості виокремлено критерії престижності району проживання;

- запропоновано концептуальну схему адаптованого індексу статусної характеристики Уорнера;
- визначено вагу характеристик, що входять до адаптованого індексу статусної характеристики Уорнера та представлено формулу розрахунку схеми адаптованого індексу статусної характеристики Уорнера.

Однією з важливих особливостей індексу статусної характеристики є його орієнтація на аналіз локальних спільнот, тобто окремих населених пунктів. Це пов'язано з наявністю в ньому характеристик: "район проживання" та "тип помешкання". При цьому характеристика "тип помешкання" може використовуватися як універсальний показник для національних досліджень поряд із характеристиками: "рід занять" та "джерело доходу", адже включає в себе універсальну типологізацію помешкання в країні. Але перед цим обидві характеристики ("район проживання" та "тип помешкання") повинні проходити процедуру локалізації.

Таблиця 1

Тип помешкання та район проживання

Стан помешкання		Район проживання	
Категорія	Бал	Категорія	Бал
Прекрасний	1	Дуже престижний (історичний центр, приватні будинки у місті)	1
Дуже хороший	2	Престижний (центральні райони, приватні будинки у передмісті)	2
Хороший	3	Вище за середній: усі райони, але будинки та прилегла територія в хорошому стані	3
Середній	4	Середній: житлові райони, будинки в нормальному стані без явних недоліків	4
Задовільний	5	Нижче за середній: віддалені райони	5
Поганий	6	Низький рівень престижу: статус району наближається до нетрів	6
Дуже поганий	7	Дуже низький: нетрі	7

Джерело: складено автором за: Warner W. Social class in America: A Manual of Procedure for the Measurement of Social Status, Gloucester, Mass., P. Smith, 1957.

В оригінальному дослідженні, проведеному У.Л. Уорнером у 1930–1940-х рр. ХХ ст. в невеликому американському місті, характеристики "район проживання" та "тип помешкання" розкривались за допомогою категорій, що наведені в табл. 1.

Згідно з процедурою локалізації індексу статусної характеристики, визначеною У.Л. Уорнером, дві з чотирьох характеристик, що входять до складу індексу: "район проживання" та "тип помешкання" – потребують локалізації за допомогою консультацій із експертами у сфері нерухомості на місцях та наповненні авторських категорій локальним змістом [Warner, 1957: р. 120].

Як експерта-аналітика у сфері нерухомості було обрано приватного ріелтора з 15-річним стажем роботи у сфері комерційної нерухомості м. Києва О.Є. Соколовську. Перед експертом було поставлено завдання: у заданій шкалі престижності помешкання від "дуже престижний" до "низький рівень престижу", що представлені у таблиці, надати кожній категорії розгорнуту характеристику у довільній формі. Тобто вказувати можна будь-які характеристики: назви мікрорайонів або вулиць, їх частин, особливості будинків, назви житлових комплексів тощо. За результатом експертної оцінки було отримано такі дані (табл. 2):

Таблиця 2

Характеристики категорій "престижності району проживання"

Район проживання	
Категорія	Розгорнута характеристика
Дуже престижний	<ul style="list-style-type: none"> • Належать новобудови класу бізнес та вище, "царські" будинки, будинки сталінської споруди, розташовані в історичному центрі Києва (не Поділ) – це центральні частини Печерського і Шевченківського районів. • Вулиці Банкова, Інститутська, Липська, Грушевського, Дарвіна, Кропивницького, Круглоуніверситетська, Хрещатик, Шота Руставелі, Велика Васильківська (від Хрещатику до перетину з Л. Толстого), Еспланадна, Городецького, Заньковецької, Бульвар Т. Шевченка (від Хрещатика до перетину з Терещенківською), Леонтовича, Б. Хмельницького (від Хрещатика до перетину з І.Франко), Велика Житомирська, Софіївська, Михайлівська, Володимирська (від Десятинної до перетину з Л. Толстого), Десятинна, Андріївський узвіз. • Райони приватної забудови в Печерському районі – це нові будинки на вулицях Мічуріна, Редутна, Звіринецька. • Заміські будинки сучасної архітектури площею від 300 м², з ділянкою не менше 24 соток, розташовані в селищах Конча-Заспа, Башта, Козин, Лісники
Престижний	<ul style="list-style-type: none"> • Житлові будинки "царські", "сталінки", новобудови бізнес-класу, розташовані в Печерському і центрі Шевченківського району, центрі Подолу (вулиці Ігорівська, Борисоглібська, Андріївська, Хорива, Верхній і Нижній вал, а також Кожум'яцька). • Оболонський район, так звані Оболонські липки, (Оболонська набережна від Героїв Сталінграда до перетину з Тимошенко). • Нові мікрорайони і будинки точкової забудови в усіх районах Києва (преміум і бізнес-клас). • Приватні будинки і таунхауси, розташовані в межах міста у пішій доступності до метро, із сучасними комунікаціями, відмінними під'їзними шляхами, сучасною архітектурою. Площею від 150 м², з ділянкою не менше 8 соток. • Заміські об'єкти (до 7 років будинки площею від 150-300 м² і ділянкою землі не менше 8 соток, розташовані в 30-кілометровій зоні. До них належать Пуща-Водиця, Лісова Буча, Хотів, Феофанія, Іванковичі, Нові та Старі Петрівці, Нові та Старі Безрадичі, Чабани та ін.
Все вище за середній	<ul style="list-style-type: none"> • Квартири в Печерському, Шевченківському, Подільському, Голосіївському районах у будинках не старше 30 років, сталінках, царських будинках на вулицях, що розташовані не в самому центрі, а утворюють так званий широкий центр, прилеглий до центральних станцій метро на правому березі, такі як: Лесі Українки, Кіквідзе, Дружби народів, Васильківська, Голосіївська, Сакаганського, Межигірська, Оленівська, Введенська. • Нові мікрорайони і дома точкової забудови в усіх районах Києва (класу комфорт). • Приватні домобудівництва рівня вище за середній також розташовані у всіх без винятку районах і характеризуються наявністю ділянки не менше 4 соток і будинком площею від 90 м², не старше 30 років, з ремонтом, сучасними комунікаціями, хорошими під'їзними шляхами. • Ті ж характеристики притаманні і заміській нерухомості. Будинки повинні розташовуватися на відстані не більш ніж 30 км від знака "Київ" на всіх напрямках
Середній	<ul style="list-style-type: none"> • Всі житлові приміщення зі зручностями (наявність централізованих комунікацій: опалення, світло, гаряча і холодна вода), що перебувають у власності (не комунальні квартири, гуртожитки, бараки). • Розташування в транспортній досяжності (стосується квартир і будинків), у містах і селищах міського типу. • Розмежувати житло, що належить до верхньої межі середнього рівня престижу та те, що належить до нижньої межі, можна лише за наявності більш-менш якісного і сучасного ремонту. Так, якщо розглядати Київ, то до середнього рівня можна віднести як квартиру на Троєщині, так, наприклад, і квартиру на нижньому Печерську – вул. Кіквідзе, Тимірязєвська
Нижче за середній	<ul style="list-style-type: none"> • Належать комунальні квартири, гуртожитки, житло, розташовані в районах колишніх містоутворюючих підприємств і яке втратило сьогодні свою привабливість через відсутність інфраструктури. • Також невеликі (до 60 м²) будинки, які були побудовані в довоєнний (1930-ті роки) і повоєнний час (1940-50 рр.) і вимагають сьогодні капітального ремонту
Низький рівень престижу	<ul style="list-style-type: none"> • Квартири в будинках барачного типу без зручностей (відсутність центрального опалення і каналізації) і без ремонту. • Невеликі будови (менше 50 м² без зручностей і без ремонту, що відділені від громадського транспорту та інфраструктури в цілому
Дуже низький	<ul style="list-style-type: none"> • До дуже низького типу житла не можна віднести жодну з типів будівель, тому що в наших кліматичних умовах (зима, температура нижча 0 понад 5 місяців на рік). Людина не може вижити в некапітальній будові, тому тип трущоб відсутній через неможливість проживати в картонних спорудах, пластикових вагончиках і т. п.

Окремо експертом було наголошено на використанні "Класифікації житлових багатоквартирних будинків Києва. Проекти будинків" від 2004 р. [domik.ua] виконані аналітиками порталу нерухомості domik.ua як основи для подальшого визначення типу будинку.

На основі оцінки експерта у сфері нерухомості було виділено такі критерії престижності помешкання:

1. Географічне розташування (адміністративний район, частина адміністративного району, вулиця, віддаленість від кордонів міста).

2. Наявність інфраструктури (віддаленість станцій метрополітену, транспортні розв'язки).

3. Тип помешкання (період будівництва, у випадку новобудов – їх клас, стан ремонту, кількість квадратних метрів, наявність централізованого водопостачання та каналізації, відносини володіння (комунальне помешкання, гуртожитки і т. д.).

Наступним кроком адаптації індексу статусної характеристики Уорнера стало експертне опитування соціологів-експертів у галузі дослідження соціальної стратифікації

сучасного українського суспільства. Також метод експертного опитування нами був використаний для визначення змістовної валідності [Никитина, 2009: с. 122] індексу статусної характеристики Уорнера в рамках процедури валідації індексу.

Експертне опитування проводилось методом глибинного інтерв'ю за розробленим гайдом у два етапи: перша хвиля інтерв'ю проводилась за початковим гайдом, експертами виступали фахівці зі стратифікації українського суспільства; у другій хвилі запитання гайду були змінені, згідно з висновками після першої хвилі інтерв'ю, а експерти обирались методом "снігової кулі" за вказівкою експертів першої хвилі, і кожному наступному експерту пропонувалось поради експертів з даної теми. Вибірка набиралась доти, поки не було досягнуто всіх запропонованих експертів і кожен наступний експерт не називав нових.

Гайд експертного опитування містив карту експерта, де було подано стислу характеристику індексу статусної характеристики Уорнера, включаючи: історію створення, досвід застосування, характеристики, що

входили в оригінальний індекс, формулу розрахунку з уточненням ваги кожної характеристики. Окремо експертам було надано результати наповнення категорій престижності помешкання, надані експертом з нерухомості. Гайд першої хвили містив запитання про загальні перспективи адаптації, валідації та подальших перспектив використання індексу статусної характеристики Уорнера в дослідженні соціальної стратифікації сучасного українського суспільства та окремі запитання щодо адаптації кожної характеристики індексу. Також експертам пропонувалось оцінити результати наповнення категорій престижності помешкання, надані експертом з нерухомості з метою виявлення якості отриманої оцін-

ки. Гайд другої хвили відрізнявся набором запитань про характеристики, що входять до індексу: зокрема, згідно з думкою експертів першої хвили характеристика "рід заняття" повинна бути замінена класифікатором професій ISCO, а характеристика "джерело прибутку" має бути замінена характеристикою "рівень доходу", тому було вирішено запитувати про згоду або заперечення даної стратегії побудови адаптованого індексу.

У першій хвили за початковим гайдом було опитано таких експертів (табл. 3).

У другій хвили з гайдом, виправленим відносно проміжних висновків з перших чотирьох інтерв'ю, було опитано таких експертів (табл. 4).

Таблиця 3

Експерти першої хвили експертного опитування

Експерт	Посада, вчена звання, сфера діяльності	Дата інтерв'ю	Хронометраж	Запропоновані експерти
1. Макеєв Сергій Олександрович	завідувач відділу соціальних структур Інституту соціології Національної академії наук України, доктор соціологічних наук, професор	30.05.17	00:47:56	Анна Домаранська, Олена Симончук
2. Домаранська Анна Олександрівна	кандидат соціологічних наук, провідний соціолог, дисертаційне дослідження тема: "Методологія і методика побудови стратифікованих класифікацій"	30.05.17	01:01:32	Олена Симончук
3. Куценко Ольга Дмитрівна	доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри Соціальних структур та соціальних відносин КНУ імені Тараса Шевченка	02.06.17	00:37:50	Анна Домаранська, Світлана Оксамитна
4. Симончук Олена Володимирівна	кандидат соціологічних наук, співробітник відділу соціальних структур Інституту соціології Національної академії наук України	06.06.17	00:36:02	Сергій Дембіцький, Світлана Оксамитна, Анна Домаранська, Тетяна Нікітіна

Таблиця 4

Експерти другої хвили експертного опитування

Експерт	Посада, вчена звання, сфера діяльності	Дата інтерв'ю	Хронометраж	Запропоновані експерти
5. Дембіцький Сергій Сергійович	кандидат соціологічних наук, науковий співробітник відділу методології та методів соціології Інституту соціології НАН України	20.06.17	00:45:41	Олена Симончук
6. Оксамитна Світлана Миколаївна	доктор соціологічних наук, доцент, декан факультету соціальних наук і соціальних технологій (ФСНСТ)	20.06.17	00:41:13	-
7. Нікітіна Тетяна Євгенівна	кандидат соціологічних наук, провідний соціолог відділу історії, теорії та методології соціології Інституту соціології НАН України	12.07.17	00:40:06	Середа Олексій Сергійович
8. Середа Олексій Сергійович	асистент кафедри методології та методів соціологічних досліджень КНУ імені Тараса Шевченка	23.07.17	1:12:11	-

Оцінивши думки експертів та проаналізувавши їх, отримуємо такі результати (в дужках зазначено номер інтерв'ю з експертом, який висловився на підтримку зазначеного висновку):

1. Індекс статусної характеристики Уорнера не може використовуватись в оригінальному вигляді для вимірювання позиції індивіда в системі стратифікації в сучасному емпіричному дослідженні в Україні. На думку експертів (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7), змін потребують характеристики: "рід заняття" (2, 3, 4, 5, 6, 7) та "джерело доходів" (2, 3, 4, 5, 6) – обидві характеристики не чутливі до сучасного стану суспільства. Індекс потребує подальшої адаптації та підбору альтернативних характеристик, що є актуальними та апробованими в сучасних емпіричних дослідженнях українського суспільства.

2. Індекс статусної характеристики Уорнера може використовуватись лише для локальних спільнот (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8), при цьому характеристика "район проживання" повинна розроблятися для кожного населеного пункту локальним експертом.

3. Характеристику "рід заняття" пропонується замінити кодифікатором ISCO (2,3,4,5,6,7,8). Кодифікатор професій

ISCO, або "золота змінна", – найпоширеніший на даний момент метод визначення роду заняття респондента.

4. Характеристика "джерело прибутку" потребує заміни через те, що категорій, що закладає Л. Уорнер, будуть малонаповненими (3, 4, 5, 6), що підтверджує цитата О. Симончук: "Практично немає людей з успадкованим статком, ця категорія буде статистично непомітна, зароблений статок – теж, відсотки від вкладів – не працює, крім того, зарплата помісячна та зарплата погодинна – єдині, що будуть працювати, приватна допомога – буде працювати для студентів та дітей, соціальна допомога від держави – пенсіонери." На думку експертів, доречним буде заміна даної характеристики характеристикою "рівень прибутку" (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8). Додатковим підтвердженням на користь заміни характеристики "джерело прибутку" характеристикою "рівень прибутку" стане аналіз даних масивів Моніторингу ІС НАНУ та Європейського соціального дослідження (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8).

5. Характеристику "район проживання", категорії престижності, в якій були раніше наповнені експертом у сфері нерухомості, а в подальшому результати оцінені експертами, – експерти загалом погодились із напов-

ненням категорій престижності (1, 2, 3, 4, 6), оцінка експерта з нерухомості має бути використана для подальшої розробки критеріїв престижності районів (1, 2, 3, 4, 5, 7, 8). Також характеристика "район проживання" повинна виокремлювати дві окремі категорії: "географічно-адміністративне розташування" та "тип будинку" залежно від року будівлі та додаткових характеристик, оскільки остання характеристика виокремлена експертом з нерухомості як окрема, що не залежить від конкретного географічного або адміністративного розташування (7, 8).

6. Для характеристики "тип помешкання" потрібно розробити конкретні критерії. Такими критеріями експерти назвали: кількість квадратних метрів помешкання на особу, давність останнього ремонту помешкання та наявність побутової техніки (1, 2, 3, 4, 5, 7, 8).

7. Результатом опитування думки експертів стане запропонована концептуальна схема характеристик, що визначають положення індивіда в системі соціальної стратифікації українського суспільства (8), що в подальшому складатиме адаптований індекс статусної характеристики Уорнера.

8. Вага кожної характеристики адаптованого індексу статусної характеристики Уорнера визначатиметься за допомогою опитування експертів зі стратифікації українського суспільства (7, 8).

9. Процедура валідації включатиме такі кроки: 1. Теоретична валідація – показати пізнавальні можливості інструменту на основі оригінальної роботи Л. Уорнера, перевірок валідності Дункана та місця теорії Уорнера в загальній теорії стратифікації. 2. Конструктивна валідність – провести дослідження на теоретичній вибірці м. Києва, перевіряючи зв'язок вимірювальної характеристики з факторами, які теоретично повинні бути пов'язані, в даному випадку, наприклад, освітою. 3. Критеріальна валідність – провести дослідження на двох вибірках, респонденти в яких будуть суттєво відрізнятися за однією з вимірювальних характеристик та порівняти результат (5).

Виходячи з наведених вище результатів експертного опитування на підставі узагальнення думки більшості експертів пропонується внести такі зміни до характеристик, що входять до оригінального індексу статусної характеристики Уорнера: 1) характеристику "рід занять" вимірювати на основі методики кодифікатора ISCO; 2) характеристику "джерело доходу" замінити на "рівень доходу" і вимірювати через сукупний сімейний дохід на одну особу на місяць у грн; 3) характеристику "район проживання" вимірювати через поєднання географічного розташування помешкання, наявності інфраструктури навколо помешкання та типу будинку; 4) характеристику "тип помешкання" вимірювати через поєднання показника кількості м² на одну проживаючу особу у помешканні, року останнього ремонтування приміщення, наявності речей довготривалого вжитку та санітарних вузлів. Тобто кардинальних змін зазнає лише характеристика "джерело доходу", яка замінена на "рівень доходу", через визначення першої як такої, що не є чутливою до умов сучасного українського суспільства. Характеристика "рід занять" була модернізована через застарілість типології, що пропонувалась в оригінальному індексі, замість неї використовується універсальний кодифікатор ISCO. Характеристики "район проживання" та "тип помешкання" У.Л. Уорнер пропонує локалізувати для кожного суспільства, тому ці характеристики пройшли процедуру локалізації, яка була схвалена експертами. У результаті отримана концептуальна схема адаптованого індексу статусної характеристики Уорнера:

1. Характеристика "рід занять" (вимірюється за допомогою кодифікатора ISCO, включаючи дані про тип

зайнятості, наявність підлеглих, сферу діяльності, посаду, необхідний рівень кваліфікації для виконання роботи, рівень освіти).

2. Характеристика "рівень доходу" (сукупний сімейний дохід на одну особу на місяць у грн).

3. Характеристика "район проживання":

А) географічне розташування (адміністративний район, частина адміністративного району, вулиця, віддаленість від кордонів міста визначається за адресою або поштовим індексом, або номером виборчої ділянки);

Б) наявність інфраструктури (віддаленість станцій метрополітену, транспортні розв'язки);

В) тип будинку (дореволюційний до 1917 р. будівництва, сталінський період 20–50 рр. ХХ ст, панельні будинки до 1991 р., цегляні будинки до 1991 р., новобудови з 1991 р. (вказується клас: економ, комфорт, бізнес, преміум), приватний будинок (рік будівництва), гуртожитки, тимчасове помешкання (барак, казарми тощо).

4. Характеристика "Тип помешкання":

А) кількість м² на одну проживаючу особу;

Б) рік останнього ремонтування приміщення;

В) наявність речей довготривалого вжитку: холодильник, телевізор, ПК, пилосос, пральна машина, посудомийна машина, водонагрівач, кондиціонер тощо;

Г) наявність санітарних вузлів.

В оригінальному індексі статусної характеристики Уорнера, У.Л. Уорнер пропонував таку формулу розрахунку:

$$ISC = (\text{показник "рід занять"}) \cdot 4 + (\text{показник "джерело прибутку"}) \cdot 3 + (\text{показник "стан помешкання"}) \cdot 3 +$$

$$+ (\text{показник "район проживання"}) \cdot 2$$

Отже, показники відносної ваги характеристик такі: рід занять (x4), джерело прибутку (x3), тип будинку (x3), район проживання (x2). Як було зазначено у результатах експертного опитування, процедура адаптації індексу статусної характеристики Уорнера передбачає додаткове опитування експертів. Вага кожної характеристики адаптованого індексу статусної характеристики Уорнера визначатиметься за допомогою он-лайн опитування на базі платформи LimeSurvey експертів зі стратифікації українського суспільства. Анкета містить два запитання, з яких одне обов'язкове. В обов'язковому запитанні експерту пропонується висловити свою думку щодо значущості зазначених факторів для визначення позиції індивіда в системі соціальної стратифікації сучасного українського суспільства. Для цього пропонується вказати відсоток значущості для кожної характеристики від загального показника індексу. При цьому експерту пропонується оцінити чотири характеристики з концептуальної схеми адаптованого індексу статусної характеристики Уорнера. У другому запитанні експертам пропонується зазначити ім'я експертів, сфера діяльності яких також пов'язана з дослідження соціальної стратифікації українського суспільства. Початковий список експертів складається з експертів, що опитувались у рамках експертного опитування раніше, методом "снігової кулі" до опитування долучаються нові експерти.

Загалом було опитано 12 експертів. Середнім відсотком значущості від загального показника індексу експертами було визначено: для показника "рід занять" – 38 %, для показника "рівень доходу" – 33 %, для показника "район проживання" – 16 %, для показника "тип помешкання" – 13 %. Розрахувавши пропорційне співвідношення показників маємо формулу: адаптований індекс статусної характеристики Уорнера = (показник "рід занять") · 2,9 + (показник "рівень доходу") · 2,5 + (показник "район проживання") · 1,2 + (показник "тип помешкання"). У підсумку отримуємо формулу розрахунку адаптованого індексу статусної характеристики Уорнера, а також його концептуальну схему, що дає

зможу в подальшому розробити адаптовану стратифікаційну схему, на основі класової схеми У. Уорнера за якою з допомогою розрахованого значення адаптованого індексу визначатиметься місце індивіда в системі соціальної стратифікації сучасного українського суспільства. В даному випадку метод експертного інтерв'ю використовується в межах визначення змістовної валідності інструментарію. Процедура оцінки змістовної валідності передбачає: детальне визначення досліджуваного явища, вивчення думки експертів у процесі створення моделі досліджуваного об'єкта та експертну оцінку елементів вимірювального інструменту на предмет релевантності та репрезентативності вимірюваного явища [6]. Дотримавшись вищезазначених процедур, можна стверджувати, що адаптований індекс статусної характеристики Уорнера є змістовно валідним та може бути перевіреним на критеріальну та конструкту валідність.

Висновки. Оригінальний індекс статусної характеристики Уорнера не може використовуватись для дослідження місця індивіда в системі соціальної стратифікації сучасного українського суспільства через його застарілість та невідповідність сучасним реаліям. Через це було прийнято рішення про адаптацію індексу. З цією метою, згідно з оригінальною процедурою локалізації індексу, було проведено консультацію з експертом у сфері нерухомості м. Києва, в результаті чого було виділено чіткі критерії престижності помешкання. Серед яких: географічне розташування, наявність інфраструктури та тип помешкання. Дані критерії, зокрема, а також методика загалом були перевірені за допомогою експертного опитування. Загалом експерти висловили згоду щодо процедури локалізації індексу та оцінки престижності району проживання, характеристика "тип помешкання" отримала чотири індикатори, частково основані на оцінці експерта з нерухомості, частково – на думці експертів-соціологів; щодо характеристики "рівень занять" було погоджено використання кодифікатору ISCO; характеристику "джерело доходу", на основі думки більшості експертів, пропонується замінити характеристикою "рівень доходу".

Висновки експертного опитування знайшли відображення у концептуальній схемі адаптованого індексу статусної характеристики Уорнера. Характеристикам адаптованого індексу було надано ваги для розрахунку значення індексу на основі висновків он-лайн анкетування експертів у сфері соціальної стратифікації сучас-

ного українського суспільства. У підсумку запропоновано формулу розрахунку адаптованого індексу статусної характеристики Уорнера.

Наступним кроком після процедури адаптації індексу статусної характеристики Уорнера постає проходження процедури валідації інструментарію в умовах сучасного емпіричного дослідження в Україні.

Список використаних джерел

1. Соколовська Є.В. Використання індексів з композитними змінними для визначення соціального статусу громадян України / Є.В. Соколовська, М.В.-С. Сидоров // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. – 2013. – № 18. – С. 101–113.
2. Соколовська Є.В. Використання композитних змінних для вимірювання соціального статусу / Є.В. Соколовська, М.В.-С. Сидоров // Соціологічні студії. – 2013. – № 2. – С. 76–83.
3. Ковальська Є.В. Вимірювання соціального статусу особи за допомогою суб'єктивного методу визначення соціального статусу / Є.В. Ковальська, О. Новосолова, А. Суванова, Ю. Старостіна // Соціологічні студії. – 2016. – № 1. – С. 51–62.
4. Ковальська Є.В. Методологічні засади індексу статусної характеристики Л. Уорнера / Є.В. Ковальська // Український соціум. – 2017. – № 3. – С. 68–79.
5. Никитина Т.Е. Теоретическая и эмпирическая интерпретация и операционализация понятия "валідність" / Т.Е. Никитина // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2009. – № 2. – С. 113–129.
6. Warner W. Social class in America: A Manual of Procedure for the Measurement of Social Status / W. Warner // Gloucester, Mass. P. Smith, 1957.
7. Енциклопедія нерухомості портал Domik.ua Класифікація жильних многоквартирних домов Києва. Проекти домов (URL <http://domik.ua/poleznoe/classification.html>)

References

1. Sokolovska, Y., Sydorov, M.V.-S. (2013). Vykorystannya indeksiv z kompozynnyimi zminnyimi dlya vyvchennya socialnogo statusu gromadyan Ukrainy. Aktualni problemy sotsiologii, psykholohii, pedahohiky [Actual problems of sociology, psychology, pedagogy], 18, 101-113 [in Ukrainian]
2. Sokolovska, Y., Sydorov, M.V.-S. (2013). Vykorystannya kompozynnyh zminnyh dlya vymiruvannya socialnogo statusu. Sotsiologichni studii [Sociological Studies], 2, 76-83 [in Ukrainian]
3. Kovalska, Y., Novoselova, O., Suvanova, A., Starostina, Y. (2016). Vymiruvannya socialnogo statusu osoby za dopomogou subyektivnogo metody vyznachennya socialnogo statusu. Sotsiologichni studii [Sociological Studies], 1, 51-62 [in Ukrainian]
4. Kovalska Y. (2017) Metodologichni zasady indeksu statusnoi haracterystyky L. Warnera / Y. Kovalska // Ukrainian Society: – №3, 68-79 [in Ukrainian]
5. Nikitina T. (2009) Teoreticheskaya i empiricheskaya interpretaciya i operacionalizaciya ponyatiya "validnost'/ Nikitina T.// Sociology: theory, methods, marketing. – № 2, 113-129. [in Russian]
6. Warner, W. (1957). Social class in America: A Manual of Procedure for the Measurement of Social Status, Gloucester, Mass., P. Smith [in English]
7. Enciklopediya nedvigimosti portal "Domik.ua" Klassifikaciya gjilih mnogokvartirnyh domov Kiєva. Projekty domov (URL <http://domik.ua/poleznoe/classification.html>)

Надійшла до редколегії 14.11.18

Y. Kovalskaya, assist.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

USE OF THE EXPERT SURVEY METHOD IN THE PROCEDURE OF ADAPTATION OF THE WARNER'S STATUS CHARACTERISTICS INDEX

The need to determine the position of an individual in the system of social stratification of contemporary Ukrainian society by objective measurement methods raises the problem of developing or adapting the relevant tool. As the method of objective measurement of the social status of the individual, the index of the status characteristic of Warner was selected. In the previous article were considered the methodological sources of the index and the results of its validation in the first half of the twentieth century in American society. Due to the inconsistency of the index with the conditions of modern empirical sociological research in Ukraine, it was decided to adapt it. This article presents the results of an expert survey in procedure for adapting the Warner Status Index. The index has a local nature and needs to work with local experts to interpret the "neighborhood" and "type of living" characteristics. As part of the localization of the index were provide consultations with an expert in the field of real estate, based on the assessment of which criteria of prestige of the house were developed. Experts were interviewed in the field of social stratification of modern Ukrainian society and validation. The poll was held in two waves: the participants of the first were pre-selected, the participants of the second - were determined by the method of "snowball" based on the recommendations of experts already interviewed. According to the expert interviews, a conceptual diagram of the adapted index of the status characteristic of Warner is compiled. In order to determine the weight of each characteristic of the adapted index, an on-line study of an expanded group of experts in the field of social stratification of modern Ukrainian society has been conducted. As a result, we obtain the formula for calculating the adapted index of the Status characteristics of Warner to measure the position of the individual in the system of social stratification of modern Ukrainian society.

Keywords: social status index, Warner's index of status characteristics, expert survey.

РЕЦЕНЗІЇ ТА НАУКОВІ КОМЕНТАРІ / REVIEWS AND SCIENTIFIC COMMENTARIES

УДК 316.443

DOI: <http://dx.doi.org/10.17721/2413-7979/9.9>

О. Куценко, д-р соціол. наук, проф.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

КОМПЕНДИУМ СУЧАСНОГО КЛАСОВОГО АНАЛІЗУ

Рецензія на монографію: Симончук О. Соціальні класи в сучасних суспільствах: евристичний потенціал класового аналізу : монографія. – Київ : Інститут соціології НАН України, 2018. – 416 с.

Ключові слова: класовий аналіз, соціальний клас, класова свідомість, класова формація, класові ефекти.

Швидкість та глибина соціальних змін, які відбуваються у сучасному світі, формують значні виклики не тільки для окремих індивідів, організацій та суспільств, які мусять постійно навчатись жити в ресурсних, комунікативних й соціальних умовах, що швидко оновлюються. Такі зміни формують виклики пізнавальній спроможності сталих теорій, методологій та категорій, які відпрацьовані в соціальних науках, і потребують постійної верифікації й розвитку цих пізнавальних інструментів з врахуванням змін у суспільному бутті. Поглиблення соціальних нерівностей, зростання протестної мобілізації, активізація руху соціально незадоволених груп, поширення політичного популізму в різних регіонах світу, у тому числі і в Україні, призводять до збільшення соціальної напруги в суспільствах та очікувань змін суспільного порядку. В Україні ці очікування втілені незавершеними за своїми наслідками революціями 2004 та 2013–14 років. Які соціологічні оптики висвітлюють і прогнозують таку соціальну динаміку, поведінку людей і бурхливі суспільні зміни? Що є рушійними силами таких змін – класи, статуси, динамічні соціальні рухи, медіа-аудиторії, інтернет-спільноти, інші?

Для пояснення такої соціальної динаміки соціологи, зокрема, повертаються до вивчення соціальних класів, їх агентності й соціальних відносин між ними в сучасних суспільствах. Проблематика класового аналізу влягає собою цікавий і важливий кейс соціологічного пізнання, який демонструє радикальні зміни у ставленні до його евристичних можливостей: від прагнень пояснити все різноманіття соціального життя особливостями класової структури до аргументованих тверджень про неспроможність класової аналітичної призми висвітлити чинники соціальної поведінки людей за умов радикальних структурних змін сучасних суспільств. Сьогодні можна стверджувати, що незважаючи на популярні на початку 1990-х рр. тези про "смерть класів" і розвиток позакласового суспільного устрою, у XXI ст. в науковій літературі впевнено звучить емпірично обґрунтований висновок про те, що "класи не тільки вижили, але й відтворюються" в різноманітних практиках суспільного життя: в шкільному класі, у колі друзів, вихованні дітей, траєкторіях життєвого успіху тощо. Але якими є ці класи нової епохи радикальних соціальних, інформаційних, технологічних змін? Яким є класове структурування постсоціалістичних суспільств? Які соціальні ефекти породжує функціонування класової структури? Врешті-решт, які соціологічні інструменти класового аналізу краще наближують дослідників до розчаклування суспільної динаміки? Ці питання є серйозним викликом сучасній соціології. А монографічне дослідження О. Симончук не тільки заглиблює читача (вслід за автором) у стан напруженого пошуку відповідей на питання про евристичний потенціал су-

часного класового аналізу, але й пропонує обґрунтовані результати соціологічного "розчаклування" як евристичного потенціалу класового аналізу в дослідженні соціальної структури сучасних суспільств, так і динаміки класової структури українського суспільства в період пострадянських трансформацій.

Опублікована монографія є результатом тривалого фокусованого дослідження авторки з актуальної та дискусійної проблематики, пов'язаної з класовим виміром сучасних суспільств. Монографічне дослідження є в річищі мейнстриму сучасної соціології з його орієнтованістю на порівняльні пояснювальні моделі, емпірично верифіковане знання і наполегливу емпіричну перевірку концептуальних релевантностей, що завершується продукуванням нового знання і розвитком дослідницької методології. Дослідження є комплексним, поєднує виражені риси як фундаментального, теоретико-методологічного, так і прикладного характеру, має чітку й логічну структуру.

О. Симончук обирає об'єктом дослідження соціологічні інструменти (концепції, методології, методики, операціональні схеми) класового аналізу, фокусується на їх спроможності розкрити і пояснити диференціацію структур можливостей та соціальні відносини в суспільстві. Авторка ґрунтовно ознайоmlена зі спеціальною англomовною літературою, широким спектром спеціальних методологій класового аналізу та їх методичних варіацій, результатами їх застосування в емпіричних дослідженнях у глобальній соціології, висвітлення чого в тексті монографії є само по собі важливим здобутком для українських науковців. Для емпіричної верифікації концептуальних положень та виявлення класової динаміки в українському суспільстві О. Симончук залучає до аналізу первинні дані масштабних статистичних та соціологічних проєктів періоду 1993–2017 рр., як-от дані Міжнародної організації праці, державної статистики, Європейського соціального дослідження, Міжнародної програми соціального дослідження, щорічного соціологічного опитування Інституту соціології НАН України, низки інших цільових дослідницьких проєктів. На широкому емпіричному матеріалі із застосуванням науково обґрунтованих схем класового аналізу, сучасних методів аналізу кількісних та якісних даних авторка здійснює концептуально та методологічно виважену діагностику евристичного потенціалу класових схем, які набули розвитку в сучасній соціології, проводить їх верифікацію на соціологічних даних українського суспільства та емпірично обґрунтовує висновки про тенденції класової структуризації сучасного українського суспільства.

Монографічне дослідження логічно структуровано у п'ять розділів, які охоплюють усе різноманіття важливих вимірів класового аналізу, пізнавальних викликів та результатів їх подолання. Текст монографії супрово-

джується численним емпіричним матеріалом у вигляді таблиць, рисунків і схем. У *вступі*, окреслюючи концептуальні та методологічні здобутки і прогалини сучасного класового аналізу, авторка виокремлює п'ять вимірів наукової проблеми, на підставі розуміння яких формулює низку взаємопов'язаних дослідницьких задач, які розв'язуються у наступних розділах роботи. *Перший розділ* фокусується на аналізі та обговоренні способів концептуалізації соціального класу, статусу класового аналізу в сучасній соціології, інституціоналізації класового аналізу в українській соціології. Це знання формує макросоціологічне уявлення про структури пізнавальних можливостей даного комплексного аналітичного підходу і в той же час забезпечує подальший перехід до предметного аналізу евристичності множинних методологій, не порушуючи цілісність підходу. Розроблена автором концепція тематичних кластерів класового аналізу дозволяє систематизувати та узагальнити широкі різноманіття аналітичного звернення до класової тематики в сучасній світовій соціології, системно висвітлити провідні напрями дослідницьких інтересів та методологічні особливості їх реалізації кризь призму фундаментальних вимірів соціального класу, причому не тільки як аналітичної конструкції, але і як структурного, культурного і діяльнісного феномену.

Концепція тематичних кластерів розкривається авторкою у *наступних чотирьох розділах* монографії через звернення до аналізу теоретико-методологічних та методичних особливостей і перспектив сучасних альтернативних класових схем (Дж. Голдторпа, Е.О. Райта, Г. Еспін-Андерсена, М. Севіджа, Д. Граскі, новітньої Європейської соціально-економічної класифікації Д. Роуза та Е. Гаррісона); висвітлення особливостей дослідження і проявів класової свідомості (з фокусом на класові ідентичності та класові інтереси), діяльнісних вимірів класів (їх класових організацій – "формацій" у термінології авторки, та класових дій); класових ефектів у різних проявах соціального життя (зв'язок класової належності з матеріальним становищем, суб'єктивним добробутом, станом здоров'я, культурними практиками, громадянською активністю тощо). Від розділу до розділу авторка поступово заглиблює читача, з одного боку, в порівняльний аналіз застосування класових схем, а з іншого – в емпіричне винайдення принципів проявів соціальних класів: від їх "географії" в соціальному просторі, ресурсної диференціації, класових ідентичностей та відмінностей в сприйнятті нерівностей, проявів організаційної мобілізації і класових дій до множинних "класових ефектів" (у термінології авторки). В результаті вимальовується велике різнобарвне полотно класової картини сучасного суспільства з чітко прописаним лейтмотивом концептуальної рамки класового аналізу (*структури класових позицій – структури класової свідомості – структури організованих дій – соціальні наслідки*) і ретельно виписаними численними деталями, які надають реалістичності широким концептуальним мазкам полотна. Переконана, що запропонована в монографії концепція тематичних кластерів та її методологічний супровід можуть відігравати роль своєрідного дорожнього знаку і методологічного посібника для дослідників класової структури сучасних суспільств.

Розроблена авторкою концепція поліпарадигмальних тематичних кластерів класового аналізу є безсумнівним науковим здобутком, між тим який має і зворотну сторону. Так, суттєво полегшуючи орієнтацію дослідників у масштабному і строкатому полі класового аналізу в сучасній світовій соціології, у тому числі завдяки розрізненню шести тематичних кластерів, запропонований концептуальний підхід задає певну фрагментацію пре-

дметної дослідницької уваги. Фрагментація пов'язана з тим, що предметна дослідницька увага переводиться з цілісності комплексного явища соціального класу та комплексного процесу класової структуризації як результату взаємного впливу структурних, культурних і діяльнісних чинників на окремі важливі прояви класу, які можуть бути розрізнені лише аналітично. Таким чином, класовий аналіз може бути інструментально сприйнятливим як такий, достатнім результатом якого може бути "мапа" класових позицій, або ресурсна ієрархія, або структура ідентифікацій. У результаті не акцентується важлива ідея реляційних підходів до класового аналізу щодо особливо значення соціальних відносин і соцієтальних дій / практик, в яких і саме в яких соціальні класи фактично проявляються. Дійсно, аналітичний метод передбачає фрагментацію цілісності, розрізнення і поглиблене вивчення її складових. Однак за результатами дуже ретельно здійсненого авторкою аналізу, узагальненого в концепції, нам дещо не вистачило заключного синтезу, або повернення до комплексної цілісності розуміння і дослідження явища соціального класу і класової структуризації.

Результатом дослідницької роботи стали численні здобутки концептуального і методологічного характеру, емпіричне доведення "зон відповідальності" класового аналізу в пізнанні сучасного суспільства, а також інноваційне соціологічне знання щодо структурних процесів і соціальних відносин у сучасному українському суспільстві у європейських порівняннях. Суттєву наукову новизну містять також емпірично обґрунтовані висновки стосовно динаміки класової структури українського суспільства в період 1990–2017 рр. Зокрема, виділимо висновок про перехід українського суспільства від структурної моделі, заснованої на найманій праці з переважними позиціями робітничого класу до суспільства, диференційованого за статусом зайнятості та з кількісним переважанням позицій середнього класу з помітною гендерною сегрегацією. Даний висновок, по-перше, суттєво поглиблює розуміння рухливої суперечливої позиції сучасного робітничого класу та, по-друге, руйнує поширені стереотипні уявлення з їх політичними наслідками про начебто відсутність середнього класу в українському суспільстві.

Принципово важливим як з погляду розуміння суспільства, так і методологічного обґрунтування структурних досліджень вважаємо висновок про зміну моделі класової самоідентифікації та набуття смислової й просторової визначеності в класовому самопозиціонуванні в сучасному українському суспільстві. Даний висновок не тільки поглиблює можливості картографування суспільства, розрізнення і прогнозування типових поведінкових схем певних класових угруповань та їх сегментів, але й додає суттєві аргументи щодо вибору як об'єктивно, так і суб'єктивно орієнтованих методологій класового аналізу суспільства.

Звертаємо спеціальну увагу на те, що безумовними здобутками авторки, на наше переконання, є також реалізована на українських емпіричних даних валідація методології класового аналізу Е.О. Райта та методології дослідження середнього класу, що помітно посилює методологічне забезпечення вітчизняних дослідників інструментами сучасного класового аналізу. Привертає увагу також вперше здійснене в українській соціології концептуальне та методичне відпрацювання картографування соціального простору у вимірах соціально-класових позицій, що може стати важливим інструментом удосконалення практичної політики на регіональному, місцевому та організаційному рівнях.

Проте низка важливих питань залишилась поза дослідницькими відповідями. Так, швидкі зміни ресурсно-

технологічних, комунікативних, культурних можливостей життя, у т. ч. пов'язаних із просторовими переміщеннями та індивідуальними виборами способу життя й конструювання життєвих траєкторій, посилюють питання щодо чинників формування класів та критеріїв визначення класів. Якими є перспективи класового аналізу масштабного соціального простору "поза працею", за межами стандартної зайнятості, простору, який структурується переважно під впливом стилів життя, вільного часу? Відповіді на ці запитання відсутні, а їх пошук має бути важливим компонентом запропонованої авторкою масштабної дослідницької програми. Результати Ганноверського дослідницького проекту (М. Фестер) та Британського (BBC) проекту (М. Севідж), зокрема, окреслюють перспективи концептуальної та методологічної синергії класового аналізу і методології соціокультурних мільо у виявленні соціальних класів у просторі соціальних відносин, які, можливо, будуть більш чутливими до поставлених вище питань.

Можна ще раз подякувати О. Симончук за ретельний аналіз динаміки класової структуризації українського суспільства та досконало зроблене аналітичне узагальнення сучасних класових схем. Зрозуміло, що все охопити в одній роботі було неможливо. Тим часом у представлених результатах дослідження класової структури українського суспільства, яке переживає глибоку соціальну поляризацію під впливом капіталістичних та олігархічних перетворень, нам не вистачило конфліктного виміру класових відносин, і більш конкретно, – розроблених у марксизмі вимірів експлуатації та відчуження. Які ресурси експлуатації і ким застосовуються в сучасному українському суспільстві? Де межа між експлуатацією та несправедливістю обміну найманої праці на її результати? Чи стає самоексплуатація ознакою не тільки "нових бідних", але й нового креативного класу? Низку питань можна продовжувати. Втім, усі мої питання викликані високим рівнем роботи, її евристичністю, яка стимулює до подальших розмислів та вмотивовує на вдосконалення класового аналізу для кращого досяг-

нення й пояснення структурних трансформацій в Україні та світі.

Монографічне дослідження містить низку безсумнівних переваг. Окрім його актуальності для порівняльних соціологічних досліджень, для соціології соціальних структур, соціології соціальних конфліктів, робота надає гарний зразок дослідницької методології, критичного аналізу, операціоналізації класових схем та конструювання відповідних змінних із врахуванням української специфіки ринку праці, професій і зайнятості, нарешті – обґрунтування висновків. Авторка сміливо занурюється в гостро дискусійну проблематику сучасної соціології, пропонує результати власного осмислення актуальних суспільних процесів за допомогою обраного аналітичного підходу, не ігнорує деталі в перевірці його евристичності, ретельно відпрацьовує концептуальний апарат та вимірювальні моделі. Приваблює також наукова мова і стиль викладення дослідницьких результатів, які доступні для сприйняття не тільки фаховою соціологічною аудиторією. Авторка вводить у науковий обіг великий обсяг професійної літератури теоретичного, методологічного та емпірико-орієнтованого характеру.

Результати представленого дослідження формують, по суті, цілісний компендіум сучасного знання про класовий аналіз, а також представляють комплексну програму соціологічного дослідження класової структури сучасного суспільства та соціальних ефектів цього процесу. Робота надає ґрунтовне методичне забезпечення емпіричних соціологічних досліджень класової структури і структурних процесів. Переконана, що монографічне дослідження О. Симончук буде вельми корисним для широкого кола науковців і викладачів (соціологів, істориків, політологів, економістів), які намагаються зрозуміти сучасне українське суспільство в контексті глобальних та європейських тенденцій структурних змін; для дослідників, які шукають адекватні інструменти пізнання сучасного суспільства; для студентів, які прагнуть до фаховості в галузі соціології та інших поведінкових наук.

Надійшла до редколегії 22.11.18

O. Kutsenko, Dr. Sc., Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

COMPENDIUM OF MODERN CLASS ANALYSIS

Keywords: class analysis, social class, class consciousness, class formation, class effects.

УДК 316.334.56

DOI: <http://dx.doi.org/10.17721/2413-7979/9.10>

А. Петренко-Лисак, канд. соціол. наук, доц.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПРАВО НА ІДЕНТИЧНІСТЬ У МІСТІ ТА З МІСТОМ

Рецензія на монографію: Мусієздов О.О. *Міська ідентичність у (пост)сучасному суспільстві : монографія / О.О. Мусієздов. – Х. : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2016. – 378 с.*

Ключові слова: місто, ідентичність.

"Право на місто" – вже звичне, усталене поняття, яким рано чи пізно, але користується чи не кожен дослідник міста. Артикуляція цього поняття відбулась завдяки таким теоретикам і дослідникам міста, як А. Лефевр та Д. Гарві. Надалі поняття інструменталізувалося до рівня впливового аргументу в комунікаціях між міськими адміністраціями та активними містянами, які в плінні повстаючого урбаністичного руху постали як супротивниками, так і партнерами у вирішенні міських проблем: від комунальних до ідеологічних. Право бути містянином вже не пов'язане з правом на реєстрацію і правом на проживання; право на місто – це право активної співучасті кожного, хто вважає за потрібне впливати на міське життя задля власного комфортного життя в ньому, апріорі вважаючи, що решта містян тільки підтримають його альтруїстичні гуманістичні прагнення. Та чи тільки право на місто є радикальним, вимогливим та вкрай активним? Чи можливе право на місто в повільній, рутинній реалізації? Чи право на місто – це право ідентифікації себе з містом, – від якої і розпочинається шлях розбудови міського життя? Лефевр вбачав право на місто в процесі активного творення міського простору через перетворення суспільних відносин, творення просторів рівного доступу з мрією на зниження рівня соціальної нерівності; право на місто фактично завойовується. Гарві, також акцентуючи на боротьбі, вбачав правом на місто не просто свободу доступу до просторів міста, його ресурсів і прийняття міських рішень, але передусім як право на колективне перетворення міста, де кожен містянин свідомо асоціює себе і свою долю з містом. Тож бути містянином – це право чи обов'язок, вимушеність чи плін повсякденного життя?

Маркери міської ідентичності автор монографії "Міська ідентичність у (пост)сучасному суспільстві" Олексій Мусієздов шукає у відповіді на запитання "що таке місто?" – і власне його відповідь, яка простягається на увесь простір тексту монографії, з тривалими і короткими зупинками інтерпретацій, що спираються на досить розгорнутий перелік авторитетів, які кожен свого часу і простору прагнули описати феномен міста, – зрештою, постає у форматі ґрунтового тексту, що містить розгорнуті теоретичні описи "концептуальних артефактів" ідейних авторитетів дослідження міської тематики в соціології (передусім Г. Зіммеля, М. Вебера, Р. Парка, Л. Вірта), у філософії та урбаністиці (зокрема, К. Лінча, А. Лефевра, С. Сассен). Загалом важко зазначити авторів, яких би не згадав у даній монографії автор, описуючи і досліджуючи той чи інший аспект міста, міської айдентики та ідентичності.

Місто – це територія, – автор монографії зупиняється на описі явища територіальності як просторового суспільного феномену, який неможливо обійти повз, аналізуючи місто. В пошуку відповіді того, як місто здобувається у свідомості його мешканців, автор без права оминати визначення самої ідентичності, нюанси її термінологічної історії в науці, прямує свої пошуки на відповіді на запитання: "Що таке "міська ідентичність"? Як вона формується та відтворюється? Чи сприяє вона подоланню роз'єднаності міських груп та спільнот? Яких особливостей вона набуває у (пост)сучасному суспільстві? Як усе це проявляється у

випадку українських міст?". Шлях опису ідентичності пролягає крізь пошуки її інтерпретацій у філософії та психології, з поступовим переведенням акцентів у соціологічне русло: від індивідуалістичної особистісної самототожності до соціальної класифікаційної (само)ідентифікації. *Місто – це місце і місця*, яким притаманні феноменологічні обриси і форми. Пошук і знаходження міськості у свідомості індивідів – це шлях крізь їхні ментальні моделі, їхню рецепцію оточення і реакції на специфічні подразники міської культури і способів життя.

Місто – це спосіб життя, – автор монографії йде шляхом його опису, зокрема, зупиняючись на ідеях радянських вчених, – що важливо, адже в роботі подані результати дослідницьких розвідок автора в таких ніби абсолютно несхожих українських містах, як Львів та Харків, але історія радянського періоду яких залишила суттєвий відбиток як на їхній архітектурній і образній презентації, так і у свідомості мешканців і туристів.

Місто – це спільноти, і автор розкриває в монографії соціогрупові аспекти міських соціальних утворень. Спираючись на ґрунтовні ідеї Ф. Тенніса, він також окреслює ідеї специфіки міського співжиття/сусідства від американських дослідників, адже, на правду, подібні дослідження за радянського періоду не представлені настільки ґрунтовними аналізами та узагальненнями. Аналізуючи спільнотність міських соціальних утворень, автор зупиняється на ролі креативного класу, який поступово займає ключові позиції міської еволюційності в культурному, економічному та політичному аспектах розвитку сучасних міст. *Місто – це уявлена спільнота*, зазначає автор і прямує соціологічним шляхом крізь економічні і політичні теорії визначення суспільних утворень. Уявленість, як категорія, важлива у визначеності міської ідентичності, адже схиляється до образності, ейдентичності та "картинності".

Місто – це образ. Через етимологію та метафори образу міста монографія виводить читача на міську семіотику і референтні групи, які в комплексі викарбовують у індивіда ціннісні орієнтири, завдяки яким він визначається у власних поглядах, оцінках, судженнях, потребах, але які в генералізованому форматі власне й творять міську культуру і, звісно, групову міську ідентичність.

Місто – це простір потоків у глобалізованому світі, – автор, спираючись на ідеї М. Кастельса та З. Баумана, прагне представити місто в моделі плінності, яка виступає ключовим маркером (пост)сучасного суспільства, в часовий формат якого поставлені місто і міська ідентичність у даній монографії.

Місто – це публічні простори. В цьому руслі автор прямує шляхом з'ясування "публічності" міських просторів, прослідковуючи вивчення цього феномену авторитетними дослідниками широкого спектра теорій.

Місто – це ідентитет. *Міська ідентичність – результат ідентифікації індивіда з уявленою міською спільнотою*.

Міська ідентичність розгортається в повсякденні, вихід на цю тезу представлений аналізом концептуальних засад життєвої тривалості, яка, будучи вираженою

поняттям повсякдення, визначає і впливає на міське самовизначення особистості.

Міська ідентичність конструюється як ефектом емерджентності сил окремих індивідів, так і соціальними технологіями, втіленими через міські події (свята, зокрема), бренди, політику пам'яті та офіційну ідеологію адміністрацій.

Автор не сперечається з авторитетними дослідниками ідентичностей, міста, соціальних спільнот, а комплексно акумулює їхні теоретичні, концептуальні та методологічні відкриття в генералізований монографічний продукт. Узгодницька тональність монографії демонструє можливість комплексності окремих теорій та класифікацій у спільну інтерпретативну модель. Спроба переосмислення автором ідеї міської ідентичності крізь призму дискусійності вийшла досить мирною і неконтроверсійною. Як результат, аспектами міської ідентич-

ності автор виводить повсякденний, культурний та функціональний, які постають завдяки таким способам ідентифікації, як узвичаєння, культурне інсценування та функціональна задоволеність (разом з протестною активністю), які, у свою чергу, є похідними від міста як ідентитету в його глобальному та локальному аспектах. Єдине, чого вкрай не вистачає в даному монографічному екскурсі до міської ідентичності, це потужного акценту на (пост)сучасності, про яку заявлено в назві. Окремі острівки звернення автора до таких маркерів сучасності, як плинність, потоки та уявленість, присутні і доречні, але в цілому хотілося б більше відчути і обміркувати саме ефекти "пост"сучасності в нинішньому поступі сьогодення міст і міського життя, міської ідентичності та її трансформаціях.

Надійшла до редколегії 15.01.18

Alla O. Petrenko-Lysak, PhD in sociology, Assoc. Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE RIGHT TO THE IDENTITY IN THE CITY AND WITH THE CITY

Keywords: city, identity.

УДК 316.3

DOI: <http://dx.doi.org/10.17721/2413-7979/9.11>Ю. Савельєв, канд. філос. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

СОЦІАЛЬНЕ ВКЛЮЧЕННЯ ЯК ВИМІР МОДЕРНІЗАЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СУСПІЛЬСТВ

У спеціалізованій вченій раді Д 26.001.30 при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка заплановано захист дисертаційної роботи "Соціальне включення як вимір модернізації європейських суспільств", яка подана Юрієм Борисовичем Савельєвим, доцентом кафедри методології та методів соціологічних досліджень Київського національного університету імені Тараса Шевченка, у формі рукопису на здобуття наукового ступеня доктора соціологічних наук за спеціальністю 22.00.01 – теорія та історія соціології (науковий консультант – Куценко Ольга Дмитрівна, доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальних структур та соціальних відносин (Київський національний університет імені Тараса Шевченка).

У дисертації розроблено концептуальну модель соціального включення, що має на меті пояснити фундаментальні властивості та відмінності сучасних процесів модернізації українського та інших європейських суспільств і отримати більш точну порівняльну оцінку розвитку європейських країн. На теоретичній основі підходу збільшення спроможностей (Sen, 1999), моделі модернізації та поширення емансипаційних цінностей (Welzel, 2003, Inglehart, 2010), теорії громадянської сфери (Alexander, 2006) і моделі соціальної якості (van der Maesen, Walker, 2005), дослідження виявило інваріантні характеристики суспільства модерну та процесу модернізації і продемонструвало, що постсоціалістичні суспільства Східної Європи, зокрема Україна, можуть розвиватись шляхом, що є подібним до західноєвропейських країн (Савельєв, 2017).

Емпірична база дослідження включає інтегровані дані Всесвітнього дослідження цінностей / World Values Survey (2, 3, 4 та 5-ї хвили: WVS1989-1993, WVS1994-1999, WVS1999-2004, WVS2005-2007) і Європейського дослідження цінностей / European Values Study (2, 3 та 4-ї хвили: EVS1989-1993, EVS1999-2001, EVS2008-2010), Індекс людського розвитку Програми розвитку ООН (1990–2014), дані Світового банку (1996–2014) і Міжнародного валютного фонду (1990–2014), Індекс конкурентоспроможності (World Economic Forum 2007–2014).

За результатом теоретичного аналізу виділено п'ять провідних сегментів соціологічного дискурсу модерну та модернізації і запропоновано комплексне бачення розвитку сучасного суспільства. Новизна втіленого способу аналізу полягає в тому, що на відміну від домінуючого соціологічного дискурсу модерну та модернізації як послідовної зміни теоретичних підходів і конкуренції дослідницьких програм, зроблено акцент на глибинній спільності різних теорій модерну й можливості взаємоуточнюючого застосування альтернативних пояснювальних платформ, що мінімізує наявні концептуальні суперечності.

На основі синтезу інституціонально-універсалістського, локально-цивілізаційного і формально-компаративного підходів визначено ключові виміри зіставлення різних форм модерну та рівня розвитку суспільств у глобальній світовій системі, зокрема: 1) модерну інваріантність, 2) цивілізаційну варіативність, 3) суперечливість емансипаційного тренду, напруження й антиномічність, 4) перманентність змін, 5) зростання ефективності, конкурентоспроможності, підвищення життєвих стандартів та якості життя.

Обґрунтовано, що критерієм модернізації є інклюзивне збільшення спроможності вибору людини. Це дозволило розв'язати проблему визначення змістовних орієнтирів розвитку суспільства і поєднати інституціональний аспект соціального включення і аспект агентності. Збільшення спроможності вибору більшої кількості соціальних агентів через соціальне включення як активну участь та включення інших до термінальної спільності на основі громадянської ідентичності є інваріантом локальних програми модернізації.

Визначено і подолано обмеження домінуючого концептуального підходу до соціального включення як міри релятивної депривації спроможностей, що сформувався у взаємодії соціально-політичного дискурсу західноєвропейських країн і соціологічних теорій під впливом трьох ідеологічних парадигм, а саме: комунітарно-республіканської, ліберально-інтеграційної та соціалістично-редистрибутивної. Продемонстровано, що соціальна ексклюзія і соціальне включення є універсальними формами соціальної взаємодії та відіграють важливу роль у формуванні внутрішньогрупових і міжгрупових відносин та відтворенні соціального порядку. Обґрунтовано, що теоретичний конструкт "соціальне включення" указує на трансформації відносин, процес змін умов участі, статусів, інноваційну активність соціальних агентів і виникнення нових полів, правил, економічних можливостей і є важливим виміром розвитку суспільства.

Розкрито обмеження механізму соціального включення доби "пізнього модерну" через впровадження принципу колективних прав для подолання інституціоналізованої монополії. Колективні права груп, що борються за визнання, покращують умови для повноцінної участі в житті суспільства й дозволяють більш ефективно конкурувати із представниками термінальної спільності. Проте впровадження таких прав суперечить вихідним принципам модерну – рівності, пріоритету індивідуальних прав та свобод. Застосування концептуальної моделі соціального включення як збільшення спроможності соціальних агентів у соціальній взаємодії з одночасним гарантуванням спроможності вибору інших надало можливість вирішити архаїчні практики включення, що засновані на національно-територіальній ідентичності, і модерні практики громадянської ідентичності. Таким чином, стає можливим розв'язати суперечність між "інтеграціоністськими" та "партисипативними" відповідями викликом пізнього модерну (Benhabib, 1992) і визначити інклюзивне підґрунтя для солідарності, взаємного визнання та посилення соціальної інтеграції в сучасних гетерогенних суспільствах.

У дисертаційному дослідженні вперше виявлено зв'язок соціального включення з економічним розвитком та соціокультурними вимірами модернізації, а також визначено особливості сполучення емансипаційних цінностей і соціального включення в Україні та інших європейських суспільствах у 1990-х – 2000-х рр.

Доведено, що показники економічного розвитку в європейських країнах мають позитивний зв'язок з: 1) емансипаційними цінностями, 2) ставленням до індивідуальної відповідальності, 3) модерним включенням на основі громадянської ідентичності. Хоча в Україні на відміну від більшості розвинених європейських країн і деяких постсоціалістичних суспільств відсутній зв'язок

між модерним включенням та емансипаційними цінностями, рівень громадянської ідентичності в Україні є близьким до середньоєвропейського значення і вищим, ніж у більшості країн Східної та Південної Європи, що є позитивним фактором для модернізації.

Знайдено емпіричне підтвердження моделі модернізації Р. Інглхарта та К. Вельцеля для України та інших постсоціалістичних суспільств Центральної і Східної Європи протягом 1990-х – 2000-х рр. За допомогою методу лінійної декомпозиції інтракорторних та інтеркорторних змін у загальному тренді при контролі рівня освіти було доведено, що, незважаючи на те, що постсоціалістичні суспільства значно поступаються західноєвропейським за кількістю людей, які поділяють емансипаційні цінності, у них також відбувається фундаментальний зсув від традиційних матеріалістичних цінностей до емансипаційних постматеріалістичних цінностей.

Разом із тим на основі проведеного аналізу визначено обмеження і запропоновано спосіб вдосконалення вказаної моделі модернізації шляхом виокремлення впливу контекстуальних факторів (ефекту історичного періоду), який може суперечити механізму соціалізації, якщо окремі компоненти соціальних змін є різноспрямованими. Вдосконалена модель дозволяє пояснити нелінійний характер процесу модернізації, зокрема в Україні.

Розроблено теоретичні і методичні засади порівняльного аналізу соціального включення через участь соціальних агентів у житті суспільства, що надало можливість порівняти фактори соціального включення (ціннісно-когнітивний; ресурсний; інституціональний) в різних європейських країнах. Виявлено тенденції і асиметричність конфігурації соціального включення через участь, які вказали на недостатній рівень солідарності, взаємодопомоги, довіри і самоврядування в Україні, і відсутність взаємозв'язку між різними типами участі в Україні, що погіршує перспективи зростання і гармонізації соціального включення. Водночас встановлена значущість фактору емансипаційних цінностей в Україні свідчить, що ціннісні зміни можуть мати позитивний вплив на модернізаційні процеси.

Продемонстровано, що Україна за структурою факторів соціального включення має спільні риси як з демократичними європейськими суспільствами, так і з пострадянськими країнами, що створює суперечливу картину перспектив модернізації. Позитивною характеристикою соціального включення є те, що на протиположності Росії та Білорусі з авторитарними полі-

тичними режимами, в Україні задоволеність життям приводить до збільшення участі у громадянській сфері.

Виявлено тенденції розвитку України та інших постсоціалістичних країн у контексті європейської інтеграції та обґрунтовано умови успішної модернізації українського суспільства. Досвід суспільств Центральної та Східної Європи свідчить, що інтеграція з демократичними суспільствами з інклюзивними соціальними інститутами та інноваційно-орієнтованою економікою, може бути ефективною стратегією для модернізації постсоціалістичних країн регіону за умов інклюзивності загальноєвропейського проекту.

Побудована концептуальна модель соціального включення спрямована на оптимізацію наявних теоретичних та методологічних підходів до порівняння різних форм модерну, оцінки розвитку суспільств у глобальній світовій системі і вивчення інституціональних та соціокультурних вимірів модернізації українського суспільства. Ця модель дозволяє обґрунтовати інклюзивний характер модернізації європейських суспільств, подолати обмеження провідних міжнародних індексів для порівняльного аналізу країн і краще оцінити перспективи і перешкоди розвитку України на шляху європейської інтеграції.

На підставі результатів дослідження надано рекомендації уряду України, місцевим органам влади та ЗМІ щодо сприяння розвитку громадських організацій, самоуправління, формування громадянської ідентичності, популяризації волонтерської діяльності та взаємодопомоги.

Список використаних джерел

1. Савельєв Ю. Б. Багатомірність сучасності: соціальне включення в оцінці суспільного розвитку : монографія / Ю. Б. Савельєв. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2017. – 447 с.
2. Alexander J.C. The civil sphere / C. Jeffrey Alexander. – Oxford : Oxford University Press, 2006. – 793 p.
3. Benhabib S. Autonomy, modernity, and community: communitarianism and critical social theory in dialogue / Seyla Benhabib // *Cultural-Political Interventions in the Unfinished Project of Enlightenment* / ed. by Axel Honneth, Thomas McCarthy, Claus Offe, and Albrecht Wellmer. – Cambridge, MA : MIT Press, 1992. – P. 39–62.
4. Firebaugh G. Methods for Estimating Cohort Replacement / G. Firebaugh // *Sociological Methodology*. – 1989. – Vol. 19. – P. 243–262.
5. Inglehart R. Changing Mass Priorities. The Link between Modernization and Democracy / R. Inglehart, C. Welzel // *Perspectives on Politics*. – 2010. – Vol. 8. – No. 2. – P. 551–567.
6. Sen A. Development as freedom / Amartya Sen. – Oxford : Oxford University Press, 1999. – 367 p.
7. van der Maesen L. Indicators of Social Quality: Outcomes of the European Scientific Network / L. van der Maesen, A. Walker // *European Journal of Social Quality*. – 2005. – Vol. 5. – No 1–2. – P. 8–24.
8. Welzel C. The theory of human development: A cross-cultural analysis / C. Welzel, R. Inglehart, H-D. Klingemann // *European Journal of Political Research*. – 2003. – Vol. 42. – P. 341–379.

Yu. Savelyev, PHD, Assoc. Prof.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

SOCIAL INCLUSION AS DIMENSION OF MODERNIZATION OF EUROPEAN SOCIETIES

Dissertation "Social inclusion as dimension of modernization of European societies" is submitted by Yuriy Savelyev (Associate Professor of Taras Shevchenko National University of Kyiv) as a qualifying scientific work on the rights of manuscripts for obtaining a scientific degree of doctor of sociological sciences in specialty 22.00.01 – "Theory and History of Sociology" at Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv.

The dissertation elaborates a conceptual model of social inclusion, which is aimed to explain fundamental features and differences of contemporary modernization processes in Ukraine and other European countries and allows obtaining a more accurate comparative assessment of development of European societies and estimating the

prospects for the modernization of Ukrainian society. Based on the theoretical grounds of the capability approach (Sen, 1999), the model of modernization and the spread of emancipation values (Welzel, 2003, Inglehart, 2010), the theory of civil sphere (Alexander, 2006) and social quality model (van der Maesen, Walker, 2005), the study reveals the invariant characteristics of modern society and modernization process and demonstrates that the post-socialist societies in Eastern Europe, including Ukraine, are capable to follow a development path which is similar to the one of Western European countries (Savelyev, 2017).

The dataset for analysis consists of integrated World Values Survey data (waves 3, 4, 5: WVS1994-1999, WVS1999-2004, WVS2005-2007) and European Values

Survey data (waves 3, 4: EVS1999-2001, EVS2008-2010) with the matching questions, UN Development Program Human Development Index (1990-2014), World Bank (1996-2014) and International Monetary Fund (1990-2014) data, Competitiveness Index (World Economic Forum 2007-2014).

Theoretical examination of modern society identifies five leading segments of the existing discourse of modernity and modernization and suggests a manifold perspective on social development. The novelty of the proposed analysis is a focus on profound similitude of different theories of modernity and possibility of simultaneous application of distinct explanatory platforms. Such an application significantly differs from existing traditional vision of sociological discourse of modernity and modernization as subsequent change of theoretical approaches or competition of alternative research programs. Instead together they can form a set of reconciled interpretations of complex multi-effects phenomenon, which minimizes the existing conceptual contradictions.

On the basis of the synthesis of institutional-universal, local-civilizational and formal-comparative approaches, the author systematizes the key dimensions of the comparison of various forms of modernity and levels of development of different societies in the global world system: 1) modern invariance, 2) civilization variability, 3) contradictory emancipation trend, tension and antinomies, 4) permanent change, 5) growth of efficiency, competitiveness, life standards and quality of life.

Based on the developed conceptual model it is argued that a criterion of modernization is the increase in the capabilities of people to make their choices through the boosting of social inclusion. Such an approach allows to solve the problem of the meaning of development of society and combine the institutional aspect of social inclusion, which determines access to social institutions and resource, as well as the aspect of the agency which embraces the practices of participation in various spheres of public life, the struggle for recognition and readiness for inclusion the others based on civil identity. The increase of capabilities of choices through social inclusion as an active participation and inclusion of the others into the terminal community is an invariant of the local modernization programs.

The dissertation overcomes the contradictions of the dominant concepts of social exclusion and social inclusion. Based on the existing scholarship it is argued that a separate line of elaboration of this concept has been formed within European social policy discourse which was influenced by the following ideologies: communitarian-republican, liberal-integrationist, social-redistributionist. It is asserted that all these ideologies share understanding of social exclusion to be relative, relational and multidimensional deprivation and social inclusion to be compensation of deprivation and repair of social bonds. Such understanding is not compatible with a wide-spread notion in contemporary sociology that importance of hierarchical inequalities has been substituted by horizontal differentiation in post-modern society. Existing approaches to social inclusion are highlighted and their heuristical opportunities and limitations are demonstrated.

The study also demonstrates advantages and limitations of existing EU policy of social inclusion in the context of societal processes and problems of modern society and modernization. A conceptual connection between social inclusion and theory of modernity is highlighted. It is argued that the concept of social inclusion reflects essential features and profound contradictions of modernity. It is asserted that social exclusion is a serious impediment on the way of modernization of Ukraine, and social inclusion is an important factor to increase a level of

its social organization as well as enhancement of social and human capital.

The elaborated model of social inclusion as the increase of social agents' capability in social interaction, while acknowledging the choice for the others, made it possible to distinguish archaic inclusion practices based on national-territorial identity and modern practices of civil identity. Thus, the model resolves the contradiction between *integrationist and participatory responses* to the challenges of the late modernity (Benhabib, 1992) and might indicate the inclusive foundations for solidarity, mutual recognition and strengthening social integration in contemporary heterogeneous societies.

The dissertation reveals the relationships of social inclusion with economic development and socio-cultural dimensions of modernization, as well as specific combination of emancipation values and social inclusion in Ukraine and other European societies during the 1990's – 2000's.

The research tests a modernization model suggested by Inglehart and Welzel (Welzel, 2003, Inglehart, 2010) and demonstrates peculiarities in values and attitudes that did not change along with economic development and growing prosperity. Using method of linear decomposition of a trend (Firebaugh 1989), the study reveals a general shift from materialist to post-materialist emancipative values although this trend is obscured by adverse directions of intracohort values changes in some European societies. The linear decomposition analysis showed that the socialization hypothesis on values change was true for both selected West European and East European countries. The study supports an existing modernization model (Welzel, 2003, Inglehart, 2010) if assume that emancipative cultural values (motives of choice) are formed via socialization process and remain relatively stable during the life course.

From the perspective of the capability approach it is argued that the level of social inclusion through participation of social actors and efficiency of their inclusion into social processes and institutions determine the result of modernization. Low level of social participation indicates insufficient community integrity, mutual help and solidarity. Domination of "elite controlled" political activities in post-soviet countries and weak relationships between political participation and emancipative values are assumed based on the research. A comparative analysis of political, civic and social types of participation in 32 countries is performed and peculiarities of Ukraine in the European context is indicated that will enable to assess the prospects for modernization of Ukrainian society.

The author proposes differentiation of the factors of participation of social actors into three groups that comprise: 1) cultural features of behavior, cognitive structures and value orientations, 2) the resources and access to them for social actors; 3) institutional terms, in particular, the structure of political opportunities. The analysis of the data from the fourth (2008-2010) wave of European Values Study (EVS) demonstrates peculiarities of the factors of political, civic and social participation in Ukraine in comparison with Germany, Russia and Poland that have different development paths.

The research identifies limitations of the resource model and cultural-value model that are currently used to explain participation in the selected countries at the individual level. The hypothesis of the relationship of political, civic and social participation at the individual level was not confirmed for Ukraine. The findings of the research indicate that emancipative values are a determinant of active position in political sphere in Ukraine although they do not have significant influence on civic and social

participation. Low rates of activity in civic and social spheres induce insufficient level of solidarity, trust and self-government in Ukraine. It is also shown that in Ukraine and Russia mechanism of converting subjective dissatisfaction into political action is not functional.

The novelty of the presented study also comprises revealing the link of sociocultural dimensions of modernization (emancipative values and social inclusion based on civic identity) to the economic development of contemporary society. The author develops an original concept of modern social inclusion based on civic identity which opposes to archaic inclusion practices based on national-territorial identity. Prevalence of modern social inclusion is compared to its opposite form of archaic inclusion among the population of Ukraine as well as in other European countries. This allows to demonstrate specificity of relationship between modern social inclusion and emancipative values in different regions of Europe and locate Ukraine within the European context. The analysis shows that in the contemporary Ukraine archaic elements outweigh the modern ones which jeopardizes the modernization process in general. Since social inclusion is inextricably linked to national identity, one can conclude that the spread of modern social inclusion is possible only in the case of development of civic nation but not ethnic.

The dissertation demonstrates the trends of development of Central and East European post-socialist countries in the context of European integration process. The author provides an assessment of the impact of the European integration project on the region. It is argued that despite existing political and demographic problems, integration with democratic societies which have inclusive social institutions and innovation-oriented economy can be an effective strategy for modernization of post-socialist countries of the

region under conditions of inclusiveness of the European integration project.

Thus, the proposed conceptual model of social inclusion contributes into optimization of existing theoretical and methodological approaches to the comparison of various forms of modernity, the assessment of development of societies in the global world system. This model suggests overcoming the limitations of existing international comparative indexes and estimating the prospects and obstacles of Ukraine's development on the path of European integration.

Based on the research results the author provides recommendations to the government of Ukraine, local authorities and Ukrainian mass media to support NGO and promote national civil identity, self-reliance, volunteering and mutual help.

References

1. Savelyev Y (2017) Multidimensional modernity: social inclusion in assessment of social development: monograph. Kyiv: The University of Kyiv. [in Ukrainian]
2. Alexander J C (2006) The civil sphere. Oxford: Oxford University Press.
3. Benhabib S (1992) Autonomy, modernity, and community: communitarianism and critical social theory in dialogue. In: Cultural-Political Interventions in the Unfinished Project of Enlightenment. Edited by Axel Honneth, Thomas McCarthy, Claus Offe, and Albrecht Wellmer. Cambridge, MA: MIT Press, 39-62.
4. Firebaugh G (1989) Methods for Estimating Cohort Replacement. *Sociological Methodology* 19: 243-262.
5. Inglehart R, Welzel C (2010) Changing Mass Priorities. The Link between Modernization and Democracy. *Perspectives on Politics* 8(2): 551-567.
6. Sen A (1999) Development as freedom. Oxford: Oxford University Press.
7. van der Maesen L, Walker A (2005) Indicators of Social Quality: Outcomes of the European Scientific Network. *European Journal of Social Quality* 5(1-2): 8-24.
8. Welzel C, Inglehart R, Klingemann H-D (2003) The theory of human development: A cross-cultural analysis. *European Journal of Political Research* 42: 341-379.

Надійшла до редколегії 27.10.18

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ, РЕЦЕНЗЕНТІВ І ЧИТАЧІВ

Редколегія журналу запрошує до співпраці вчених, викладачів, аспірантів та студентів і приймає до розгляду наукові матеріали, що відповідають тематичній спрямованості видання.

"Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Соціологія" є рецензованим науковим періодичним виданням, в якому публікуються результати оригінальних досліджень соціологів із різних країн в усіх сферах соціологічного знання: теорії та історії соціології, методології і методів, дослідження соціальної структури, соціальних груп, відносин і інститутів, різноманітних суспільних явищ, спеціальні та галузеві соціології. Тематика журналу охоплює сучасні соціальні процеси і актуальні проблеми регіону Центральної, Східної Європи і країн Євразії, але не обмежується ними.

Журнал також публікує фахові рецензії новітніх соціологічних видань, які вийшли у світі, передусім в Україні і країнах регіону: книжок, дисертацій, монографій, підручників тощо.

Статті і рецензії приймаються до розгляду українською, російською або англійською мовою, відбираються міжнародною редакційною колегією журналу і публікуються мовою оригіналу. Статті додатково оцінюються шляхом **зовнішнього анонімного рецензування**.

Вимоги до статей, які подаються для опублікування в журналі:

1. Статті повинні відповідати **міжнародним фаховим стандартам** соціологічних досліджень, у тому числі існуючим вимогам до фахових публікацій в Україні. У статті має бути чітко визначені проблема і мета дослідження, а також оригінальний і значущий внесок автора в розв'язання наукової проблеми. Редакція звертає увагу авторів на обов'язковість співвіднесення їхнього оригінального дослідження з наявним у світовій соціології корпусом знання щодо відповідної наукової проблеми і визначення місця зробленого внеску в дисциплінарному контексті.

2. Автори статей несуть повну відповідальність за достовірність наведених у статті фактів і даних, результатів аналізу і обґрунтованість зроблених висновків, а також особисту відповідальність за порушення авторських прав і одержання дозволів для використання зовнішніх матеріалів, що захищені авторським правом. Подаючи статтю до редакції, автори тим самим засвідчують, що під час проведення дослідження і підготовки статті вони **дотримувались етичних вимог**, зокрема, Кодексу етики Міжнародної соціологічної асоціації (ISA), а матеріали, які вони подають, є оригінальними і раніше не публікувались.

3. Статті обсягом *20000–40000 знаків* (3000–6000 слів включно з назвою статті; 0,5–1 авторських аркушів) на одній із мов видання (*електронний документ до 2 МБ у форматах Rich Text Format, RTF (*.rtf) шрифт Arial, розмір 9; інтервал між рядками – одинарний, перед і після назви статті та кожного її розділу має бути пропуск в один рядок, відступ першого рядка кожного абзацу має дорівнювати 0,5 см*) завантажуються на сайті журналу <http://www.visnyk.soc.univ.kiev.ua> в розділі "Подання", для чого потрібно зареєструватись як користувач

4. Матеріали статті подавати в такій послідовності:

- індекс УДК (Arial, розмір 8, жирний)
- перший ініціал, прізвище (мовою статті, шрифт Arial, розмір 10), учений ступінь (за наявності) посада кожного співавтора, назва установи, в якій працює, назва міста (мовою статті, шрифт Arial, розмір 8), напівжирний, між ініціалом і прізвищем ставити нерозривний інтервал; ця вимога поширюється й на прізвища, що наводитимуться в основному тексті статті)
 - назва статті (шрифт Arial Black, розмір 10, звичайний)
 - розширена анотація і ключові слова (мовою статті) із викладом теоретичних і методологічних засад дослідження та основних висновків (*обсяг 230–250 слів = 1800–2000 знаків*), Arial, розмір 8, напівжирний курсив)
 - основний повний текст статті (за наявності, з таблицями та рисунками, що пронумеровані та мають підписи до них, шрифт Arial, розмір 9);
 - декларація оригінальності дослідження, конфлікту інтересів, дотримання етичних вимог і авторських прав, (за наявності) подяки і джерела фінансування (шрифт Arial, розмір 7, напівжирний курсив)
 - список літератури у двох варіантах (шрифт Arial, розмір 7, звичайний);
 - дата направлення до редколегії, (шрифт Arial, розмір 7, напівжирний, розрядка 1 пт, вирівняти по правому краю);
 - перший ініціал, прізвище, учений ступінь (за наявності) посада кожного співавтора, назва установи, в якій працює, назва міста і країни (англійською мовою, шрифт Arial, розмір 7, напівжирний);
 - назва статті англійською мовою (шрифт Arial, розмір 7, напівжирний);
 - розширена анотація і ключові слова англійською мовою обсягом **1800–2000** знаків = 230–250 слів, (шрифт Arial, розмір 7, напівжирний курсив).

5. Примітки (за наявності) подаються в кінці тексту із послідовною нумерацією (арабськими цифрами). Також до статті обов'язково додається **декларація** автором оригінальності дослідження, відсутності або наявності конфлікту інтересів, невикористання матеріалів, що порушують авторські права, дотримання етичних вимог під час проведення дослідження і підготовки статті. Редакційна колегія очікує, що всі особи або організації, які сприяли проведенню дослідження або підготовці статті, але не включені до числа авторів, зазначаються в секції "**декларації**".

6. Посилання на джерела слід наводити в тексті у форматі "перший автор, рік" або "перший автор, рік: номер (тому), сторінки" за стандартом SAGE Harvard reference style але у квадратних дужках. Наприклад: [Weber, 1947; Tilly, 2004: p. 216; The Economist, 2008; Тарасенко, 2010: т. 2, с. 170].

Список використаних джерел (бібліографічні відомості) необхідно подавати наприкінці статті (після приміток і декларацій) у **двох варіантах**.

Перший варіант – у вигляді пронумерованого списку літератури за абеткою (**спочатку джерела, що надруковані кирилицею, а потім – латиницею**) відповідно до ДСТУ ГОСТ 7.1.2006.

Наприклад:

Список використаних джерел

1. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / Р. Мертон // Социологические исследования. – 1992. – № 3. – С. 104–114.
2. Судаков В.І. Суспільство без довіри: інноваційна стратегія наукового дослідження складної соціологічної проблеми / В.І. Судаков // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія. – 2015. – № 6. – С. 66–67.
3. Фрейд З. "Я" і "Оно" / З. Фрейд; пер. с нем. – Тбилиси: Мерани, 1991. – 398 с.
4. Eisenstadt S. The construction of collective identity / S.N. Eisenstadt, B. Giesen // European Journal of Sociology. – 1995. – Vol. 36. – № 1. – С. 72–102.
5. Parsons T. Values, motives, and systems of action / T. Parsons, E. Shils // Toward a general theory of action. – Cambridge: Harvard University Press, 1951. – С. 247–275.
6. Weber M. The theory of social and economic organization / M.Weber; edited with an introduction by Talcott Parsons. – Glencoe: The Free Press, 1947.

Другий варіант списку літератури з ідентичною нумерацією джерел подається після першого **латинською абеткою** із заголовком *References [transliterated]* у зв'язку з необхідністю індексації в міжнародних наукометричних платформах. Оформлення

списку за стандартом **SAGE Harvard reference style** (Приклади оформлення списку джерел наведено на сайті Міжнародної соціологічної асоціації: http://www.isa-sociology.org/uploads/files/sociopedia-isa_harvard-style-guidelines.pdf).

У цьому варіанті автори мають також вказувати **DOI використаних джерел** (за наявності).

Для джерел, що надруковані кирилицею і є перекладом з мов із латинською абеткою, зазначається **оригінальний правопис** прізвищ авторів та **оригінальна назва** джерела латинським шрифтом. Для інших джерел, що надруковані кирилицею, повинна додаватись латинська транслітерація прізвищ авторів (за стандартами ALA-LC – Американської бібліотечної асоціації – Бібліотеки конгресу) та **переклад назви джерела англійською мовою**. Після бібліографічного опису джерела слід вказати англійською у квадратних дужках мову видання кириличною абеткою.

Наприклад:

References [transliterated]

1. Merton R (1992) Social theory and social structure. *Sotsiologicheskije Issledovaniya* (3): 104-114. [in Russian]
2. Sudakov V (2015) Society without trust: innovation strategy of scientific study of a complex sociological problem. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Sociology* (6): 66-67, <http://dx.doi.org/10.17721/2413-7979/6.17>. [in Ukrainian]
3. Freud S (1991) *Das Ich und das Es*. Tbilisi: Merani. [in Russian]
4. Eisenstadt S, Giesen B (1995) The construction of collective identity. *European Journal of Sociology* 36(1): 72-102, <https://doi.org/10.1017/S0003975600007116>.
5. Parsons T, Shils E (1951) Values, motives, and systems of action. In: *Toward a general theory of action*. Cambridge: Harvard University Press, 247-275, <https://doi.org/10.4159/harvard.9780674863507.c4>.
6. Weber M (1947) *The theory of social and economic organization. Edited with an introduction by Talcott Parsons*. Glencoe: The Free Press.

7. Якщо стаття містить ілюстративний матеріал (*таблиці, графіки, діаграми, рисунки* тощо), кожний такий матеріал має бути поданий із відповідним підписом в електронному вигляді: таблиці, графіки й діаграми – у форматі Excel.

8. До статті додаються відомості про авторів:

Прізвище, ім'я, по батькові (прізвище та ім'я, в тому числі латинським шрифтом), контактний телефон і електронну адресу автора, місце роботи (*з повною адресою*), посада, науковий ступінь, вчене звання. Якщо авторів декілька, потрібно стисло зазначити внесок кожного автора. При оформленні файлу подання автори повинні виконати інструкції щодо **Гарантій сліпого рецензування**, що зазначені на сайті журналу <http://visnyk.soc.univ.kiev.ua/index.php/soc/help/view/editorial/topic/000044>.

9. Автори **не мають права передавати** до інших видань матеріали, що були прийняті до розгляду редакцією журналу, до оголошення його результатів або у разі прийняття рішення про публікацію статті.

10. Статті висловлюють лише погляди авторів, які можуть не збігатися з позицією редакційної колегії журналу.

11. Статті, які не відповідатимуть вказаним вимогам, до друку не приймаються. Редакція має право скорочувати статті та робити літературне редагування. Експертиза редакційної колегії не оприлюднюється і не підлягає оскарженню. Неопубліковані статті, а також будь-які надіслані матеріали авторів не повертаються.

12. Надання матеріалів редакції журналу передбачає згоду авторів із цими вимогами, а також їхню згоду на публікацію матеріалів у друкованому вигляді в журналі й в електронній версії у виданнях, з якими редакція укладає відповідні угоди.

Для подальшої інформації редакційна колегія рекомендує авторам ознайомитися із попередніми числами журналу на сайті: <http://www.visnyk.soc.univ.kiev.ua>

INFORMATION FOR POTENTIAL AUTHORS, REVIEWERS AND READERS

"Bulletin of National Taras Shevchenko University of Kyiv: Sociology" is a peer-reviewed scientific periodical journal that publishes results of original research submitted by sociologists from different countries in all areas of sociology: social theory, history of sociology, methodology and methods, studies of social structure, social relations, institutions and current social phenomena, special sociological theories and branches of sociology. The scope of the journal embraces but is not limited to contemporary social processes and topical problems of Central and Eastern Europe and countries of Eurasia. The journal also publishes professional reviews of recent and significant sociological titles that are issued especially in Ukraine and the region: books, dissertations, monographs, textbooks etc. The journal is soliciting original research articles and reviews on relevant topics in Ukrainian, Russian or English. Submitted articles and reviews are selected by international Editorial Board and published in the original language of submission. In addition research articles are **evaluated by anonymous expert reviewers** assigned by the editors.

Requirements for submission to the journal:

1. Manuscripts of articles must meet the international professional standards of sociological research including existing guidelines for scientific publications in Ukraine. Author(s) should clearly formulate problem and the ultimate goal of research and define author's original and relevant contribution into solution of the problem in current sociological discourse. Editorial Board warns authors that they are obliged to relate their original research to the up-to-date sociological knowledge on the problem and place **their contribution within existing international sociological scholarship**.

2. Authors are fully responsible for accuracy of the facts and data presented in the article, credibility of analysis and validity of the research findings. The author(s) are required to obtain permission to publish any copyright materials that are used in the article. Submitting an article to the journal the author(s) hereby confirm that during research and preparing materials for publication they adhered to **professional ethic requirements** including ISA (International Sociological Association) Code of Ethics and that materials they submitted were original had not been published. Responsibility for copyright infringement and failure to comply with existing professional standards are the authors own.

3. The length of articles should be between 20000–40000 characters (3000 – 6000 words). The articles in Ukrainian, Russian or English and supporting documents should be submitted in Rich Text Format, RTF (*.rtf) up to 2 MB (font Arial, size 9; single spaced, before and after the article title and each of its section must be an additional line, the first line of each paragraph must be equal to 0.5 cm; no positioning and hyphenations) via the journal website on the "Submission" page which requires to register at <http://www.visnyk.soc.univ.kiev.ua>

4. The submitted manuscript should include:

- UDC (Universal Decimal Classification) code before the title (on the left, Arial, 8 font size, Bold)
- Name, title, position, affiliation, city and country of residence of each author (on the right, in language of the article, Arial, 10 font size, semiBold)
- Article title (Arial Black, 10 font size)
- Abstract & the key words (in language of the article) 230–250 words (1800-2000 characters, Arial, 8 font size, semiBold, italics)
- Main body of the article (including tables and graphs consecutively numbered with the corresponding legends, Arial, 9 font size)
- Declaration of originality of the paper, statement of conflicts of interest, non-use of materials that infringe copyrights, and (if applicable) acknowledgements, institutional support and sources of funding (Arial, 7 font size, semiBold, italics)
- References in 2 versions (ДСТУ ГОСТ 7.1.2006 & SAGE Harvard, Arial, 7 font size)
- Date of manuscript submission (align on the right, Arial, 7 font size semiBold, relaxation 1 pt)
- Name, title, position, affiliation, city and country of residence of each author in English (Arial, 7 font size, semiBold)
- Article title in English (Arial, 7 font size, semiBold)
- Extended abstract & the key words in English (Arial, 7 font size, semiBold, italics, 230–250 words)

Authors from other countries than Ukraine, who submit an article in English and do not use sources in Cyrillic, may provide references in SAGE Harvard style only.

5. Author(s) may use endnotes (not footnotes) that should be consecutively numbered through the text with Arabic numerals that correspond to a list of notes at the end of the main text. After the notes author(s) may declare compliance with professional and ethical standards, conflict of interests (if applicable) and indicate funding acknowledgements, institutional support and express gratitude. Editorial Board expects that people or organizations that assisted in any way in research or in preparing the article but not included into the list of the authors would be mentioned in this section.

6. References to the sources should be presented in the text in compliance with SAGE Harvard reference style as in-text citations in a format "first author last name, year" or "first author last name, year: volume, page number(s)" but enclosed within square brackets (not parentheses).

Examples: [Weber, 1946; Tilly, 2004: p. 216; The Economist, 2008; Тарасенко, 2010: т. 2, с. 170]. Bibliographic information must be provided at the end of the article (after declaration and acknowledgements) in **2 versions**. First version (not applicable for authors from other countries than Ukraine, who submit in English and do not use sources in Cyrillic) - in the form of a bibliography according to ДСТУ ГОСТ 7.1.2006 (numbered in alphabetical order, first sources come in Cyrillic, then – in Roman).

Examples:

1. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / Р. Мертон // Социологические исследования. – 1992. – № 3. – С. 104–114.
2. Судаков В.І. Суспільство без довіри: інноваційна стратегія наукового дослідження складної соціологічної проблеми / В.І. Судаков // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія. – 2015. – № 6. – С. 66–67.
3. Фрейд З. "Я" и "Оно" / З. Фрейд ; пер. с нем. – Тбилиси : Мерани, 1991. – 398 с.
4. Eisenstadt S. The construction of collective identity / S.N. Eisenstadt, B. Giesen // European Journal of Sociology. – 1995. – Vol. 36. – № 1. – С. 72–102.
5. Parsons T. Values, motives, and systems of action / T. Parsons, E. Shils // Toward a general theory of action. – Cambridge : Harvard University Press, 1951. – С. 247–275.
6. Weber M. The theory of social and economic organization / M.Weber; edited with an introduction by Talcott Parsons. – Glencoe : The Free Press, 1947.

Second version entitled *References [transliterated]* (numbered identically to the first version) should meet standards of SAGE Harvard style. (Examples of are listed on the website of the International Sociological Association: http://www.isa-sociology.org/uploads/files/sociopedia-isa_harvard-style-guidelines.pdf. Authors also should indicate (wherever available) **DOI of the used sources**.

In this version of bibliography sources in Cyrillic that are translations from languages with Roman alphabet must be presented with original spelling of author's name and the title in Roman alphabet (original language indicated within square brackets after bibliographic description). Other sources in Cyrillic must be translated into English and authors' names transliterated according to the standards of ALA-LC – American Library Association – Library of Congress.

Examples:

References [transliterated]

1. Merton R (1992) Social theory and social structure. *Sotsiologicheskie Issledovaniya* (3): 104-114. [in Russian]
2. Sudakov V (2015) Society without trust: innovation strategy of scientific study of a complex sociological problem. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Sociology* (6): 66-67, <https://doi.org/10.17721/2413-7979/6.17>. [in Ukrainian]
3. Freud S (1991) *Das Ich und das Es*. Tbilisi: Merani. [in Russian]
4. Eisenstadt S, Giesen B (1995) The construction of collective identity. *European Journal of Sociology* 36(1): 72-102, <https://doi.org/10.1017/S0003975600007116>.
5. Parsons T, Shils E (1951) Values, motives, and systems of action. In: *Toward a general theory of action*. Cambridge: Harvard University Press, 247-275, <https://doi.org/10.4159/harvard.9780674863507.c4>.
6. Weber M (1947) *The theory of social and economic organization*. Edited with an introduction by Talcott Parsons. Glencoe: The Free Press.

7. If an article contains illustrations (tables, graphs, diagrams, pictures etc.), each such material must be submitted with the corresponding legends in electronic form.

8. The article should be supplemented with information about the author(s): Last name, first name (Cyrillic names besides original have to be transliterated into Roman alphabet), phone number and E-mail of the author(s), information about institutional affiliation (with full address), position, short description of work responsibilities, level of education, academic degree. In case of multiple authorship, the contribution of each author should be specified.

A submission should be prepared in accordance with the instructions of **Ensuring a Blind Peer Review** at the journal website: <http://visnyk.soc.univ.kiev.ua/index.php/soc/help/view/editorial/topic/000044>

9. If an article submitted to the journal was accepted for consideration, the author(s) **are not permitted to seek for other submissions** for publication elsewhere until decision of the editors is announced or when the article is accepted for publication.

10. Articles express the views of their author(s), which may not necessarily reflect the views of the Editorial Board.

11. Articles that do not meet these requirements may not be accepted for publication. Editors are granted the right to edit or shorten the article. Editorial evaluation is not public and may not be discussed. Rejected articles as well as other submitted materials are not returned to the author(s).

12. Submitting an article and other materials to the journal the author(s) hereby give their consent to these requirements as well as their lawful consent to the publication of the article in print in the journal and in the electronic format by publishers, with whom Editorial Board shall make appropriate arrangements.

For further information Editorial Board encourages authors to explore previous issues of the journal at the journal website: <http://www.visnyk.soc.univ.kiev.ua>

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

СОЦІОЛОГІЯ

Випуск 1(9)

Статті подано в авторській редакції

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та електронні носії не повертаються.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 7,9. Наклад 300. Зам. № 219-9418.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № С1.
Підписано до друку 27.12.18

Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; тел./факс (38044) 239 31 28
e-mail: vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua
<http://vpc.univ.kiev.ua>
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02